„Ha röviden akarom megfogalmazni, ami erre az életre általában jellemző, csak azt mondhatom: mindig kerítésen kívül jártam. Nem mehettem be azokba a házakba, ahonnan az életet irányították, sem azokba, ahol jól éltek. Csak a kerítésen át vagy az ablakon keresztül láthattam egy kis részét annak, mi folyik odabelül.

Az út másik oldalán pedig ott volt az árok; amibe be lehetett esni. Szerencsém volt, nem estem bele soha. Így mentem egy életen át a szűk, néha göröngyös, de mindig járható úton. Csak láttam, mi van az egyik oldalon, a kerítésen túl, és mi van a másikon, akik belebuktak az árokba.

Azért az út egyhangú sem volt soha. Lehetett volna ugyan nyugalmasabb is, kevésbé nyomorúságos, sikerekben gazdagabb is. Ha 200 kilométerrel nyugatabbra születek, biztosan sokkal könnyebb lett volna. Kevesebb küszködéssel, kevesebb felháborodással jártam volna valami sokkal simább úton."

Vargyas Lajos

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

VARGYAS LAJOS KERÍTÉSEN KÍVÜL

VARGYAS LAJOS

KERÍTÉSEN KÍVÜL

Vargyas Lajos

KERÍTÉSEN KÍVÜL

Vargyas Lajos

KERÍTÉSEN KÍVÜL

Emlékek életemből

Szépirodalmi Könyvkiadó
Budapest

Megjelent a Magyar Könyv Alapítvány
támogatásával

© Vargyas Lajos, 1993

GYERMEKKORI EMLÉKEK

Ahogy öregszünk, s egyre fogy előttünk a jövő, kárpótlásul egyre többször fölmerül emlékeinkből a múlt.

Mostanában néhány gyermekkori kép merül föl emlékezetemben. Az egyikben ülök az ablakban, háttal a külvilágnak, kezemben anyám nyeles kézitükre, és nézem benne az ablak előtt kitáruló képet. Azután megfordulok, és nézem a valóságot. Összehasonlítom a kettőt. Ezt többször is megteszem, mert világosan látom, hogy a tükörben nem egészen az van, ami odakünn: a tükörképben élesebbek a fények, kis helyre van összesűrítve a látvány – „nem a való... annak égi mása" – vagyis kép. Tehát már valamit akkor megéreztem a művészetről, hat-hét éves kisfiú koromban. Ma úgy fogalmaznám meg az akkori megérzést: ha a művészi ábrázolás pontosan tárja is elénk a valóságot, legyen az sűrített, legyen éles fénnyel megvilágítva. Vagyis több, mint az egyszerű valóság.

Ebben az öntudatlan ízlésigényben, érdekes módon, nem az volt a legfőbb, hogy a valóság legyen benne változatlanul, hanem, hogy valami hozzá legyen adva, ami már csak itt, a képen van benne. Világos ez későbbi ízlésem alakulásában. Apámnak megvolt *Szalay–Baróthy* négykötetes *Magyar Nemzet Története*, amiben sok színes kép volt átvéve a középkori *Képes Krónika* miniatúráiból. A valóságnak ezek a gótikus stilizálásai tökéletesen megfeleltek akkori – és mai – ízlésemnek. Ezután már csak 17 éves korom nagy élménye árulta el ugyanezt

az alapvető vonzódást a stilizált valósághoz: amikor elmentem az akkor először bemutatott *Csontváry*-kiállításra, és egyszerre lenyűgözött ez a csodálatos stilizált valóság. Később eljutottam ugyan *Kandinszkij* valóságtól egészen távoli művészetéig is, de a középpontban mindig ez a stilizált valóságkép maradt, és ma is ez áll legközelebb hozzám.

IGAVONÓK

Egy másik jelenet még korábbi gyerekkoromból él bennem.

A ház, amelyben születtem s harminc esztendeig éltem, a Zsigmond tér közepén állt: egy nagy, háromemeletes épület. Egyik oldalán a Bécsi út fut ki Óbuda felé, a másikon a Lajos utca. A háziúrnak pálinkafőzője is volt a ház pincéjében s a főfront Bécsi úti oldalán nyílt a térre és az utcára a tágas, mindig népes kocsma.

Mindig népes volt, mert akkoriban még sűrűn jártak be Óbudáról a söröskocsik, stráfkocsik, s a kocsisoknak egyik kedvelt állomása volt ez a központi helyen álló, tágas italozó. Ritkaság volt, ha nem állt előtte egy vagy két stráfkocsi, ami elé nagydarab muraközi lovak voltak befogva.

Én négy-öt éves gyermek lehettem, állandóan lenn játszottam a téren. A ház előtt ástam a kanálisokat a kockakövek közt, és terelgettem a vizeket, amit a kocsmából kihozott vödrökből öntöttek ki a járda mellé. És néztem a lovakat. A nagy, hidegvérű igáslovak közönyösen álltak a kocsik előtt; sokszor két óráig is elvárakozhattak, mire gazdájuk, a kocsis újra kijött a kocsmából, fölpattant a bakra, s a gyeplő rántására megelevenedtek a mozdulatlan bábok, s a kocsi tovagördült a kövezeten.

De addig mintha nem is éltek volna, olyan egykedvűen, mozdulatlanul és hang nélkül lógatták fejüket órákig. Tulajdonképpen ez volt a legcsodálatosabb rajtuk. Ha farkukkal nem legyezték volna magukról a legyeket, azt hitte volna az ember, hogy nem is élnek. Sokszor azért néztem őket hosszú percekig, hogy vajon meg fognak-e mozdulni egyszer. De nem, sohasem.

Azazhogy egyszer mégis. Teljesen váratlanul. Az egyik nagy testű, herélt, csöndes jószág fölemelte a fejét, s aztán, legnagyobb csodálkozásomra, átvetette a mellette álló társa nyakán, mintha megölelte volna, s úgy maradt ott egy darabig.

Mi volt ez? Kedveskedés? Hízelkedés? Vagy csak együttérzését akarta tudtára adni? Vagy egyszerűen megáradt benne valami érzés az egyhangú várakozás és az egyhangú igavonás taposómalmában, és sorstársának akarta kifejezni, hogy azért neki is igénye van szeretetre, sőt a szeretet kifejezésére is?

Akkor persze nem tudtam volna még kérdezni sem ilyeneket, nemhogy megfogalmazni. De valamit éreznem kellett belőle, hogy annyi év után ma is ilyen élénken él bennem a jelenet: a szegény igavonó állat egyszeri, érzelmes, emberi mozdulata.

Az az együttérzés volt ez talán, ami később a szenvedőkkel, a nehezen élőkkel, az elnyomottakkal hozott kapcsolatba? Amiből felnőtt koromban kifejlődött a tudatos sorsvállalás?

Mindenesetre első nyomtatásban megjelent írásom – 1937-ben – *Illyés Gyula: A puszták népe* ismertetése volt. Azzal fejeztem be: „A könyv végén nincs megoldás a kérdésekre. Azzal az érzéssel akar elbocsátani, hogy itt égetően sürgős a cselekvés. Vajon lesz-e tömeg, amely kiharcolja a megoldást?"

Ez a 23 éves fejjel írt fogalmazás elárulja, hogy már

akkor vonzott a politikai cselekvést, a társadalmi változást követelők tábora és hamarosan meg is találtam helyemet ebben a táborban.

CSALÁDI ÖRÖKSÉG

Hogy jutott idáig valaki, aki szüleitől a „magyar középosztály" felfogását örökölte, akinek a „Nemzeti újság" járt, s a Wolf-párt politikáját közvetítette. Amit a „Képes krónika" folyóirat egészített ki hasonló szellemben.

Igaz, volt más „örökségem" is, csak az ilyesmiről sokkal később szereztem tudomást. Például apám az 1918-as októberi forradalom és a magyar függetlenség kikiáltásának örömére üdvözlőlapokat írt két kis fiának – a nekem szólót máig őrzöm papírjaim között.

De ezt az örömöt hamarosan kiszorította az 1919-i változás, Kun Béláék kommunizmusa. Akkorról már vannak emlékeim, például, hogy apám egyszer azzal a „hírrel" jött haza: az Országháza előtt gépfegyverek ropognak, hogy elfojtsák a hangját a pincében történő kivégzéseknek. És hogy a következő héten (vagy hónapban?) a köztisztviselőkre kerül a sor.

Nem csoda, hogy mikor az ellenforradalmi monitorok megjelentek a Dunán, és a Zsigmond téren fütyültek a gépfegyvergolyók, anyám berohant az erkélyről, kihozott egy nemzetiszín szalagot, és kifeszítette „a világnak". Bölcs nagyanyám fogta le a kezét. Majd később vittek ki minket, gyerekeket is *Horthy* bevonulását fogadni. Emlékszem, nagy eső volt, és egy-egy deszkát vittünk magunkkal, arra álltunk, mert vízben úszott minden. De azért lelkesen éljeneztük a darutollasokat.

Ám később jöttek olvasmányaim. Elsőnek *Ady*, majd *Szabó Dezső*, *Móricz*. Ez hamarosan letörülte rólam a

„Nemzeti újság" és a „Horthy-korszak" világnézetét. Követték ezeket a népi írók. Ővelük egy felvidéki fiú a „Sarló" köréből ismertetett meg. Egyik nagybátyám Rozsnyóról származott, s ott pártfogolt (anyagilag is) egy árva fiút, *Vass László*t. Ő időnként meglátogatta Sándor bátyámat, s olyankor eljött hozzánk is, mert *Varga Sándor*ékkal egy házban laktunk. Vass Laci lelkesített föl Illyés Gyula, *Kodolányi* olvasására. Majd egyszerre feltárult előttem *József Attila* költői világa. Ezzel aztán vége is lett „keresztény-nemzeti" világnézetemnek, és elkezdtem egészen más irányban tájékozódni.

Volt még egy gyerekkori kép bennem, ami szintén utalt már későbbi életem fő irányára. Pedig ez a legkorábbi a „három emlék" közül.

TALÁLKOZÁS A NÉPDALLAL

Ülök a hintalovon, és fújom egyik dalt a másik után, ismétlés nélkül néha órákig. Többsége népdal. Amit lőrinckátai parasztlányoktól tanultunk, akik gyermeklányként voltak mellettünk. Először Laci bátyám mellett kétéves korától kezdve, majd amikor *Sándor Vera* olyan 15 éves korában férjhez ment – lakodalmán apámék is jelen voltak Lacival (én akkor még nem éltem) –, utána Margit követte ebben a szerepben.

Nemcsak népdalokat tanultunk ezektől a lányoktól: magyarul beszélni is. Ami nemcsak azt jelentette, hogy szép kiejtéssel, és főleg idegenszerűségek nélkül beszéltük anyanyelvünket. Például mikor apám mutatta hároméves bátyámnak a *Brehm*ből, hogy „nézd, Lacika, így néz ki a majom", ő megkérdezte: „hol néz ki?" – amiért rokonságunkban „kis nyelvőr"-nek nevezték.

Arra is emlékszem, hogy „gyertyamálos"-nak neveztük, ha valamelyik gyereknek csillogott az orra alatt a lefolyt váladék. „Mál" – ez később mint hegyoldal neve: „Zöldmál", „Rézmál" került szemem elé az óbudai hegyekben, majd „Róka málja" *Vörösmarty*nál. Vagyis az állat melle, a hegy déli lejtője. S a „Gyertyamál": a gyertyának egyik oldalán lefolyó olvadása – ez volt az eredeti jelentés. Ebből vitték át a kép hasonlósága alapján a gyermekek orr alatti csúnyaságára.

Ennyit tanultam egy gyermekkori „tájszólásból". Sőt ebből értettem meg később, történeti ismereteim és érdeklődésem folyamán, hogy a töröktől visszafoglalt Budán, az alig megmaradt kis magyarság – inkább Óbudán – mégiscsak továbbadta a régi magyar földrajzi neveket a betelepített svábságnak, mert azok ilyen „Zöldmál", „Rézmál", „Szemlőhegy" neveket maguktól nem adhattak volna környezetüknek.

De nemcsak én tanultam, anyám is. Ő mesélte el később, már nagy fiú koromban, hogy „igazította helyre" Sándor Vera az ő „nem pontos" kérését. Arra kérte ugyanis, hogy „énekeljen" Lacikának, amikor játszik vele. El is kezdett a lány „énekelni": csupa templomi éneket. Anyám erre megkérdezte, hogy csak ilyeneket tud, valami olyan „nótákat" nem? „Ja, *daloljak!*" értette meg a lányka, és attól kezdve szóltak is a Lőrinckátán hallható népdalok és velük együtt néhány falun is divatos műdal. Ezt anyám mondta el nekünk később s így még népzenekutató pályám megkezdése előtt megtanultam, hogy más dolog „énekelni" és ismét más „dalolni".

De talán nemcsak a lőrinckátai lányoknak köszönhettem minden nyelvi „magyarságomat". Anyám, aki a veszprémi Szücsön született mint püspöki uradalmi erdész lánya, már ott is kaphatott igazi nyelvi hagyományt. Még inkább akkor, amikor apját valami összeütközése miatt az uradalmi jószágkormányzó kidobatta állásából, s az uradalmi házból kiköltözni nem akaró nagyapám feje fölül lebontatta a tetőt. Akkor a család végigutazta az akkori Magyarországot Zentától Csíkszeredáig, Máramarosszigetig – sokfelé, ahol akkor vasutat építettek, s ahol nagyapám valami kis díjnoki állást tudott szerezni. Anyám végül Zilahon fejezte be a polgári iskolát – ugyanabban az évben, amikor Ady érettségizett ott a gimnáziumban. Ez az országon végigköltöző élet az ő nyelvét is gazdagította annyira, hogy többet tudjunk, mint egy átlagos pesti középosztály-család tagja.

Sőt nemcsak pesti. Egyik nagy sikerem volt a (különben sikertelen) Eötvös-kollégiumi felvételin a nyelvész *Zsirai*nál, hogy egy nyelvtudásunkat kitapogató kérdésére én tudtam egyedül helyesen válaszolni egy sor vidéki társam között. Az volt a kérdés: milyen a „közös ló háta"? Egyedül én tudtam jól, hogy „túros" – rövid o-val. A többiek azzal magyarázták, hogy a hám feltöri a ló hátát, s attól olyan túrószerű lesz: én tudtam csak, hogy „sebes" lesz a ló háta, mert a „túr" annyi mint seb. Meg is kérdezte Zsirai, hová való vagyok. De csak a Budapest III. kerületi Zsigmond tér 8-cal tudtam neki szolgálni.

Az a „környék" pedig és tágabb környezete, Újlak, Óbuda nemigen adott valamit is nekünk nyelvi kultúrában, magyarságban.

Gyermekkorom idején ez a két harmadik kerületi városrész majdnem teljesen sváb volt. Nem „teljesen", mert például a Zsigmond téri papírkereskedőt Doglioni-nak hívták (nem egészen normális fia, ha megdühödött ránk, fölkapott a téren bőven található lócitromokból egypárat, és dobálta ránk, mi meg észvesztve menekültünk). Az „ötös ház"-ban pedig a legvegyesebb „proletárok" laktak, egyiküknek még él a neve emléke-

zetemben: *Krzepka* volt, s fiú létére rézkarika lógott a füléből. Ezekkel az ötösháziakkal időnkint nagy kődobáló harcokat vívtunk, vagy ha másokkal vívtak ők – például a három *Róth* fiúval, akiknek valamiért „Dotytyó" volt a nevük a környéken –, akkor mi lelkesen figyeltük örök ellenségeink szorongattatását. Innen csak „kinőni" lehetett, kapni semmit sem, az biztos. Ezek között, és ilyen környezetben játszottuk-énekeltük mi a Szentháromság-szobor mögötti kis kertben a lőrinckátaiaktól tanult énekes játékot: *Csákváron volt egy kápolna.*

Csákváron volt egy libidoni-labdon
labdonia-libidon kápolna.

Ezek és a lőrinckátaiaktól tanult többi népdal, azért bizony, feledésbe merült a későbbiek folyamán. Mert elkezdtem zongorát tanulni.

ZENETANULÁS

Bátyámat, aki három és fél évvel volt idősebb nálam, elkezdték tanítani zongorázni. Egy kis dúr darabocskát, amelyhez csak egy alaphangot ütögető bal kéz járult, hallás után megtanultam és játszogattam. Ezt elmondták *Szabó néni*nek, a zongoratanítónak, aki meghallgatásom után kijelentette, hogy engem tanítani kell. Tehát ötéves koromban elkezdtem a zongorázást, s így előbb ismertem meg a kottát, mint a betűket. (Bár olvasni is előbb kezdtem már, mielőtt iskolába jártam volna.)

Sajnos, ez a korai kezdés nem jelentette azt, hogy hamarabb jutok el a zenei képzettség magasabb fokára. Szabó néni ugyanis egyévi tanulás után férjhez ment, s

arra kérte anyámat, ne fogadjon mellém mást egy évig, azután ő újra vállalja tanításomat. Anyám belement ebbe a „megoldásba", amiből az lett, hogy Szabó néni később soha nem jelentkezett, az én zongoratanulásom pedig félbemaradt.

Abba nem hagytam ugyan a zongorázást, csak a tanulást és a rendszeres gyakorlást. Szerettem zongorázni s fokozatosan, fejlődő igényeimmel és ujjaimmal végigismerkedtem anyám kottatárával, amiben sok minden benne volt a zeneirodalomból: *Haydn-*, *Beethoven*-kották mellett válogatások a romantikusok műveiből, és egy csomó kötet *„Sang und Klang"*, válogatás a zeneirodalomból ilyen csoportosításban: *„Klassische und Salonmusik"*, *„Oper"*, *„Operette und Tanz"* és *„Lied"*. Ebből is sok minden értékét és divatát megismerhettem a zeneirodalomnak. (A szöveges műfajokat természetesen németül.)

Közben egy évig újból tanultam zongorázni ugyanott, ahova *Kató húgom* járt zongoratanfolyamra a Lajos utcai polgáriban. De az első évi siker után 14 évesen megint abbahagytam. (Nem tanult tovább az a lány, aki tetszett nekem, s így nekem sem volt kedvem tovább odajárni. „Cherchez la femme!")

Később fölfedeztem egy szekrény tetején apám sosem használt hegedűjét – legalábbis sosem hallottam őt játszani rajta. Elkezdtem gyakorolni minden előzetes tanulás nélkül. 16 éves koromban már az ötödik-hatodik fekvésben is rögtönözgettem. Hetedikes gimnazista koromban aztán elhatároztam, hogy rendesen fogok tanulni, s egy iskolatársunknak – iskolánk állandó ünnepi hegedűsének – apjánál tanultam egy évig. Az öreg *Deutsch* bácsi igen alapos, szolid oktatást adott, és biztatott is az év vége felé, hogy ha nem is lesz belőlem egy „Kubelik", elég komoly színvonalra tudok eljutni. De

én elégedetlen voltam kicsit iskolamesteres oktatásával, s egy év múlva átmentem a gimnáziumi énekkar vezetőjéhez, a Fővárosi Zenekar brácsásához, akitől modernebb zenetanítást reméltem. Ő aztán sokkal „nagyvonalúbban" tanított, órái rövidebbek voltak, többször el is maradtak. Érettségi után abba is hagytam a tanulást, de még elő-elővettem a hangszert, és rögtönözgettem rajta. Lassankint ez is abbamaradt. Mire a „felszabadulás" felszabadított hegedűmtől is – fogalmam sincs, ki, mikor vitte el –, addigra játéktudásomnak is rég vége lett.

Még egy hangszerem volt, amelyen sokáig szépen tudtam játszani: egy szépen faragott hatlukú tilinkó, szintén apám hagyatékából. Hamarosan tisztán tudtam rajta fogni még a félhangokat is, s úgy 16–17 éves koromban már a díszített népdalokat is – amiket akkoriban ismertem és szerettem meg – virtuózan tudtam játszani rajta. Egyszer aztán leejtettem, megrepedt és megsiketült. Annyira elfelejtettem a furulyajátékot, hogy évek múlva, népzenekutatóként, ha megpróbáltam egy kezembe került furulyát, már a félhangot sem tudtam rajta tisztán fogni. Így három hangszeren vittem hamar aránylag magas fokra, és mind a három később teljesen eltűnt az életemből. Utoljára a zongora, amiről hosszú ideig nem tudtam lemondani. Szerettem volna igazán jól játszani, amiket naturalistaként játszogattam. Csakhát a kezem nem volt alkalmas, s ez az évek során egyre súlyosabban jelentkezett.

De fiatal koromban ezt még nem fogtam fel, és zongoráztam. Sajnos, nemcsak a kottából ismert műzenét játszogattam, hanem anyám magyarnóta-repertoárját is. Ami az akkor Magyarországon ismert összes ilyen dalokra kiterjedt. És megismerkedtem az ő naturalista nótazongorázásával is, mert kisgyerek koromban néha még odaült a zongorához, sőt dalolta is játék közben

kedvenceit. Ez a rögtönzési technika és ezek a nóták csábítottak: én is megtanultam játszani őket a magam harmonizálásában. Vagyis elindultam az átlag magyar nótazongorázó középosztály útján a „zene" felé. Ezen az úton még további találkozásaim is voltak a „nótakultúrával": vidéki nyaralások idején vidéki rokonoktól továbbépült ebbeli műveltségem, ahol még a húszas évek végén is nagy dalolásoknak lehettem fültanúja. Sőt kiegészült tudásom a cserkészcsapatban is, ahol a heti csapatgyűléseken, őrsi gyűléseken, és főleg a nyári tábor tábortüzei mellett ugyanez a dalkincs zengett.

Szerencsére az örökség másik fele, a magasabb zene is velem maradt anyám kottái révén, s így két párhuzamos hatás ért egyszerre: az igazi zenéé és az álzenéé. Végül is az igazi győzött.

IGAZI NÉPDAL

Világosan emlékszem, 14 éves koromban kezdődött. *Jókai, Petőfi* lelkes népdal-nyilatkozataiból megéreztem, hogy a népdalban valami többnek kell lenni, mint az én műdalaimban, s kezdtem faggatni anyámat „olyan régiek" után. De ő mind csak ugyanazt tudta réginek is, újnak is, amit már meguntam. Akkor kezdtem előásni gyermekkori emlékeimet, a lőrinckátaiak dallamait. Ezek már jobbak voltak – többnyire az új stílus elterjedtebb darabjai –, de még mindig nem adták meg nekem azt a lelkesítő élményt, amit vártam az írók véleménye alapján. Érdekes, hogy mennyire meg lehetett sejteni azt a színvonalat, amit még egyetlen darabból sem ismertem, pusztán abból, ahogy két nagy író lelkesedett érte. De része lehetett benne akkor már bontakozó saját ízlésemnek is, amellyel már meg tudtam különböztetni

az igazi remekműveket az alacsonyabb rendű múzsáktól. Még egyetlen igazi, régi népdalremeket sem ismertem, mégis már pontosan megéreztem, hogy mi *nem az!* Mert nem kelt bennem olyan lelkesedést, mint a nagy írókban, akiknek véleménye szentírás volt számomra.

Ugyanebben az időben tanult zongorázni Kató húgom a lakásunkkal szemben levő, Lajos utcai polgári iskolában. Egy fiatal tanárnő adott ott órákat a fővárosi zongoratanítás keretében, s hamarosan játszatta húgommal az *„Este a székelyeknél"*-t és a *„Medvetánc"*-ot *Bartók „Tíz könnyű zongoradarab"*-jából. Ez azonnal megragadott mindkettőnket, főleg az első. De a többi kezdetben egyáltalán nem. Különösen nem a *„Lassú vergődés"*, amin gúnyolódtunk is. Azért csak próbálgattuk, játszogattuk azokat is, mert az *„Este a székelyeknél"* annyira tetszett, hogy éreztük: a többiben is kell lenni valaminek. Később meg is nyílt az egész számunkra, s ez a Bartók-élmény nagyot lökött abba az irányba, ami a népdal felé vezetett. Tulajdonképpen találkoztam benne egy Bartók által alkotott „régi népdallal". Az a főtéma ugyanis simán elmehetne eredetinek is a hasonló zárlatú nyolc szótagos régi népdalok között.

Később találkoztam igazi népdalokkal is. Először bátyám osztálytársa, *Vikár Vili* segített a találkozásban, aki a népdalgyűjtő *Vikár Béla* unokaöccse volt. Ő cserkésztársunk is volt és igazi barátunkká lett. Először ő mutatta egy kottapapírra leírva a *Háry János* dallamait, természetesen egyszólamban, csak magát a dalokat. Ez még nem fogott meg akkor és ahogy a cserkészcsapat egyik tagja hegedűn ledarálta nekem. De ajánlott Vikár Vili mást is: azokat a lemezeket, amelyeket a Fővárosi Népművelési Bizottság adott ki és adott kölcsön az érdeklődőknek: rajtuk Bartók, *Kodály* és *Lajtha* népdalfeldolgozásai *Székelyhidi, Palló, Basilides Mária,*

Medgyaszay és hasonlók előadásában, a zongorakíséreteket maga Bartók játszotta. Ezek megismerésével végképp eldőlt bennem a kérdés: a népdal lelkes híve lettem. S mikor megjelent a *101 népdal,* amit *Bárdos Lajos* állított össze a cserkészek számára, az a füzet nem ment ki a kezemből. Akkoriban már tudtam kottáról olvasni – legalábbis egy szólamot –, s így még krumplihámozás közben is, a cserkésztáborban, mellettem volt a padra letéve a kinyitott népdalkönyvecske, s dalolgattam-ízlelgettem magamban az egyre több örömöt okozó népdalokat.

Hamarosan meg is kezdtük Vikár Vilivel a cserkészcsapatban terjeszteni ezt a dalkincset, hogy kiszorítsuk a régi beidegzések által szívósan védett nótákat és mindenféle más műdalt. Első sikerünk a *„Kis kece lányom"* betanítása volt cserkész-szövegű formájában, amit már egyhangúan elfogadott és lelkesen dalolt az egész csapat.

A következő nyáron, Duna melletti táborunkban – mindig a Duna mellett táboroztunk, hogy csónakjainkat kihasználhassuk – őrsi tájékozódási versenyt rendeztünk, s erről négy népdalt „gyűjtött" – igaz, egy tanítótól –, éppen az az idősebb cserkésztársam, aki néhány évvel előbb olyan „undorral" pötyögtette le hegedűjén előttem a Háry János dallamait. S három új stílusú dallam mellett már ott volt negyediknek a kvintváltó régi *„Hol jártál az éjjel cinegemadár"* is. Hát persze egy olyan néphagyományú faluba eljutva, mint Bogyiszló, nemigen lehetett más az eredmény. (Bár, megvallom, akkor még éppen ez a régi dallam tetszett a legkevésbé cserkésztársaimnak.)

A „Cinegemadár"-ral nemsokára újra találkoztam. Domolos pusztán, Somogy–Baranya határán nyaraltunk anyám keresztanyjánál, s egy este hallom, hogy rezesbanda játssza. Valahol búcsú volt, s onnan mentek

haza a búcsúsok, akiknek ezt játszotta talp alá a banda. 1930 körül még ennyire belebotlott az ember a legrégibb hagyomány életébe.

De belebotlottam otthon is. Minthogy kezdett érdekelni a népdal, tót cselédlányunkat kezdtem kérdezgetni, s ő dalolt is szívesen pilisszántói dalaiból. Így népdalgyűjtő pályámat tulajdonképpen 10–15 tót népdal leírásával kezdtem.

Egyiknél zavarba is hoztam szegény Trézsit. A szlovák szöveg leírása után le is fordíttattam vele, s az egyiknél nagy naivan nem értettem, hogy mi az, amit a lány a legénynek „ad".

Gyivcsa, gyivcsa, nye verim tyi.
Kupim zvoncsek, zaveszim tyi.
Ket ti bugyes klapcom davat,
Zvoncsek bugye vivolavat.

(Kislány, kislány, nem hiszek neked. Veszek csengőt, rád akasztom. S ha adni fogsz a fiúknak, a csengő elárulja majd.) Később gyűjtöttem román anyagot is Békésben, akkor már mint népdalgyűjtő „szakember".

De az első igazi találkozást a népdal életével mégiscsak a cserkészeknek köszönhettem. Apostag szigetén táborozva, és felbuzdulva az előző évi „bogyiszlai gyűjtés" sikerétől, őrsi kirándulást rendeztünk Őcsénybe. Vikár Vili hallotta, hogy jelentős népzenei hagyomány él ebben a faluban. (Később már tudtam, hogy Vikár Béla gyűjtött ott először, majd utána Lajtha László.) Híres volt ez a falu népviseletéről is, amit az akkor már nyaranta megrendezett Gyöngyösbokréta is népszerűsített.

Odamentünk hát végig dalolva az úton, természetesen a 101 népdal kedvenc darabjait fújtuk. Éppen hordás ideje volt, a földeken dolgozó, rakott szekereken járó barna-fekete férfiak és gereblyéző nők felfigyeltek a daloló cserkészfiúkra. Beértünk a faluba, ahol szintén nagyon szívesen fogadtak. Engem mindjárt bevittek egy öregasszonyhoz, aki a bokrétásokat annak idején „betanította" a régi dalokra. Tőle mindjárt lejegyeztem néhány dalt, nem a legjobbakat. Sőt köztük egy-két „igen rosszat" is, amivel később Lajthánál nem arattam sikert. De hamarosan hívtak a fiúk, mert összebarátkoztak néhány szép 17–18 éves lánnyal, s szükség volt rám, hogy lejegyezzem dalaikat. És jöttek sorban a szebbnél szebb új stílusú dalok, csak győzzem leírni. Így összeállt valami 20–25 dallamból álló „gyűjtemény". Vagyis már „gyűjtője" is lettem annak a népdalnak, amit egészében – „tudományosan" – még nem ismertem.

Meg kellett hát tenni a lépést ebben az irányban is. A következő évben nyolcadikos lettem, s megválasztottak az önképzőkör elnökének. Első dolgom volt megrendelni az önképzőkör könyvtárának *Bartók: A magyar népdal*-át, s a fülemig belemerültem. (Egy kritikában később valaki azt írta rólam, hogy a Bartók-könyv legkisebb lapalji jegyzetét is ismerem.) Nemsokára előadást tartottam a körben a magyar népdalról a Bartók-könyv alapján, s illusztrációként megszólaltattam a Fővárosi Népművelés lemezeit. Tanárelnökünk, osztályfőnököm is nagy figyelemmel hallgatta, láthatólag meg akart ismerkedni avval, ami akkoriban – 1931–32-ben – már a levegőben volt: népdal, Bartók, Kodály zenéje, új magyar zenei kultúra.

Vagyis én vittem be az iskolába azt az irányt, azt az ismeretet, amit nekem kellett volna onnan kapnom. Amint ezeket írom, eltűnődöm, mit is adott nekem az iskola zenében, nyelvben, magyarságban?

A gimnázium zenében biztosan semmit. Az Árpád

Gimnázium, ami akkor egy Zsigmond téri bérházban működött, még „nem vett részt" a kezdődő Kodály-mozgalomban. Sőt semmiféle zenetanításban. Az akkori gimnáziumi tantervben még csak az I–II. osztályban volt előírva énekóra. Előírva volt, de nálunk megtartva nem. *Witkowiczki* „tanár úr" – egy mozihegedűs – tartotta az órákat, s két egész éven át olvasott a katedrán, nekünk pedig akármivel szabad volt foglalkoznunk, csak csöndben kellett maradnunk. Meg vagyok győződve, hogy ez a csönd magasabb rendű volt, mint ha tanított volna valamire.

Hatodikos-hetedikes koromban azért már énekkar is volt az iskolában, a már említett brácsás vezette a Fővárosi Zenekarból. *Schubert Tavaszi kórus*át tanította nekünk, ez él az emlékezetemben, de egyúttal az is, hogy előadására sohasem került sor. Angoltanárunk, *Willer József* (egy akkori erdélyi képviselő fia) szintén szervezett egyszer egy énekquartettet – akkor jöttem rá, hogy hallom és le tudom énekelni a kottát –, de ez sem jelentett valami nagy segítséget a zene irányában, még kevésbé a népdal és modern magyar zene felé.

Talán az elemi iskola többet jelentett? A Lajos utcai polgári, ahová mi, elemisták délután jártunk, mert a délelőtt a polgáristáké volt? Ott volt ugyan énekóra, de csak a legelszomorítóbb tandalokat énekeltük.

Azért az iskolák, ha zenében, népdalban semmit sem nyújtottak, más vonatkozásban nem voltak teljesen haszon nélkül valók. Elemi iskolai tanítóm, *Riesz Donát* értelmes és rokonszenves ember volt, jól tanított, s két jellegzetes „eset" vele kapcsolatban máig él emlékezetemben. Az egyik a *Himnusz* tanulása volt. Természetesen csak az első versszakot tanultuk. De én apámtól megtanultam az egészet, és másnap jelentettem neki. Ő erre elszavaltatta velem, de úgy, hogy minden versszak után meg kellett állni, és megmagyarázni. S én meg tudtam magyarázni azt is, hogy „Bendegúznak vére", meg azt is, hogy „Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára" (tudtam, mért *bús* a had: a fekete sereg).

Kaptam később nagyobb feladatot is. Utolsó évünkben – 1923 tavaszán – ünnepeltük Petőfi születésének százéves évfordulóját. Óriási ünnepélyt rendezett az iskola, vagy két órán át szavaltak állandóan a gyerekek Petőfi-verseket. S én egyre dühösebben vártam, mikor kerül rám a sor, mért nem én voltam „az első". Utoljára került rám a sor, s azt persze nem fogtam fel, hogy éppen azért, hogy „a végén csattanjon az ostor". Én voltam a befejezés, a „csúcs": *„A rab oroszlán"*-t szavaltam. Ma se tudnám szebben. Ha próbálom, mindig azt igyekszem elérni, most már tudatosan, amit akkor ösztönösen, gyermeki lelkesedéssel átéltem benne és kifejeztem.

Még egy emlékem van ebből az iskolából, de az már nem felülről jövő kezdeményezés volt, hanem alulról, tőlem: egy „osztályharc", amit én robbantottam ki, s valóságos „trójai háború" lett belőle.

TRÓJAI HÁBORÚ A ZSIGMOND TÉREN

Negyedikes elemista voltam, amikor egy télen néhány alattam járó fiú hólabdával erősen meghajigált egy kislányt, aki nagyon csinos volt, legalábbis nekem tetszett. Azonnal lovagi érzés támadt föl bennem, és védelmére siettem: megdobáltam a néhány harmadikost, s a kislány elmenekülhetett.

Igen ám, de a harmadikosoknak azonnal segítségére sietett az egész osztály. Már csak azért is, nyilván, mert egy felsőbb osztályos támadta meg őket. És így vagy

20–25 fiú hajigálta rám a havat. Én szorongattam kezemben az egyetlen hógolyót, amivel kergettem a szemben levőket, de eldobni már nem mertem, mert amíg újat csinálok, azalatt hózápor hull a nyakamba. Így ugráltam köztük fenyegetőleg, mire a szembenlevők elfutottak, a mellettem és mögöttem levők pedig zúdították rám a hógolyót.

Szerencsére a bajban mindig van segítő, legalábbis gyerekkorban. Két utcagyerek, akit sose láttam, a magános segítségére sietett. (Gyerekkori tapasztalatom, hogy az utcagyerekek mindig a kevesebbek, a hátrányban levők oldalára álltak.) Az egyik valamivel nagyobb volt nálam, a másik kisebb. Így már hárman voltunk, s mikor kellő munícióval rohamra indultunk, futott előlünk az ellenség, bár túlerőben volt. Így lassan el is oszlottak.

Csakhogy ezzel nem volt befejezve az ügy. Én is elmondtam másnap osztálytársaimnak, hogy a másik osztály megtámadott, s erre most már az osztályok közt tört ki az (osztály)harc. Néhány napig tartó háború kezdődött, ami az iskola befejezése után mindig újra megismétlődött. Aztán már hóbuckákat építettünk a tér járdája körül, és úgy vártuk, előre muníciót készítve, az ellenséget. Csakhogy addigra már olvadt is, majd újra fagyott, s hógolyók helyett jéggolyókkal készültünk a harcra. Míg aztán az egyik pedellus el nem kergetett, s ezzel véget nem vetett a trójai háborúnak. Ami ugyan egy lány miatt tört ki, de már az osztályok közti harcok idején nem is gondoltam rá: különben soha azután nem is láttam a kislányt. Tehát, mint az igaziban is, itt is csak a kirobbantás volt a „nővel" összefüggésben, a későbbi harc már magáért a harcért folyt (a régiben pedig bizonyára más döntő kérdések miatt is).

Így hát már akkor kitört belőlem és eget kért a nők iránti lovagi elkötelezettség.

GIMNÁZIUM

A gimnázium már nem volt ilyen egyértelmű, mert ott nem egy ember „nevelt", hanem tantárgyanként más-más tanár, s ha az egyik jó volt, annál rosszabb a másik. Szerencsére osztályfőnökömben, aki magyart és latint tanított, tehát a legtöbb órán foglalkozott velünk, kitűnő tanárt kaptunk: *dr. Rédei Kornél*t. Őmiatta nem bántam, hogy az Árpádba kerültem.

Mert előzőleg volt más terv is. Anyám a ciszterciákhoz akart beíratni. Nem tudom, azért-e, mert hallotta, hogy kitűnően tanítanak, vagy azért, hogy katolikus nevelést kapjak. Mindenesetre apám családja ellene volt, főleg *„Eti néni"*, aki közel lakott, és szeretett beleszólni családi dolgainkba. Érvük az volt, hogy minek engem olyan messzire küldeni – a mostani 61-es villamos végállomásánál levő József Attila Gimnázium volt akkor a ciszterciáké –, mikor ott van szemben a tér másik oldalán egy gimnázium, mennyire kényelmesebb egy kis gyereknek odajárni. Ezt az érvet végül is elfogadta a család, s így én továbbra is a lakással szemben levő iskolába járhattam. Az elemi ugyanis a Lajos utca 1–3 alatt volt, házunkkal balra szemben, a gimnázium meg a Zsigmond tér túlsó oldalán, jobbra szemben. S én bizony nem bántam, hogy kényelmesen járhattam: sokszor becsöngetésre futottunk be Somával, aki meg az iskola melletti szűk utca másik oldaláról még be is látott az osztályba.

Csak később gondoltam rá, mikor már zenei ambícióim is voltak, mennyivel jobb lett volna a másik megoldás. *Rajeczky* egy-két évvel később már ott tanított éneket, ő volt a cserkészcsapat parancsnoka is, egyike volt a legkorábbi Kodály-követőknek az iskolai énektanításban, s éles abszolút hallásával bizonyára példát is

mutatott volna, tehát még ki is fejlesztette volna hallásomat. Talán, ha odajárok, mégiscsak zenész lett volna belőlem.

Az Árpádban viszont mindezt nélkülöztem, s lettem zenész helyett csak népzenekutató.

De ha zenében semmit sem kaptam is az Árpádban, nem mondhatom, hogy másban nem kaptam volna hasonlóan semmit. Már osztályfőnököm külseje is megfogott az első pillanatban, amikor csak álltunk első nap az udvaron, és vártuk, ki lesz a miénk, aki fölvezet az osztályba. Őt néztem ki magamnak: bárcsak ő lenne a miénk. Hamarosan kiderült, hogy nemcsak rokonszenves külsejű, elegáns és magabiztos fiatal, aki szinte a jelenlétével is leköt, fegyelmez, hanem kitűnő tanár is. Hála Istennek, egy félévi betegségétől eltekintve nyolc éven át tanított bennünket, s végig gondviselőnk volt. Tőle tanultam meg – amit hamarosan magamnak is alkalmam lett gyakorolni –, hogy nem megmondani kell a tanulónak, amit nem tud, hanem kérdésekkel rávezetni. Különösen a latin fordításához volt ez szükséges, a mondatból kellett összekeresni az összetartozókat, úgy fejteni meg a bonyolult nyelvtani szerkezetet.

És a magyarórák! Mindjárt a legszebbel kezdem. Másodikosak voltunk, amikor kipróbált egy egyéni újítást. Óra előtt adott egy témát, hogy óra végén mondjak beszédet róla. Sajnos, rég elfelejtettem, hogy mi volt a téma. Csak arra emlékszem, hogy oldottam meg a feladatot. Hamar megfogalmaztam magamban a bevezető mondatokat, meg azt is, mivel fejezem be. Amit közben a tárgyról mondani akartam, azt már csak tartalmában gondoltam el. Mikor ezzel nagyon hamar megvoltam, nem is foglalkoztam vele tovább, figyeltem az órát, súgtam a fiúknak, és vártam, hogy rám kerül a sor. Gondolom, tanárom figyelmét mindez nem kerülte el. Háromnegyedkor kiszólított, hogy szónokoljak. A szó szerint megfogalmazott bevezető után elkezdtem a „tárgyalást". Pár mondat után Rédei leállított: „Jól van, ezt most hagyjuk, ezt elmondanád... Hogy fejeznéd be?" Ismét a szó szerint megfogalmazott mondatokkal szépen befejeztem a „beszédet". Rédei valahogy így zárta le: „Látjátok, így kell ezt csinálni". Engem pedig az töltött el jóleső érzéssel, hogy én is pont úgy gondolkoztam, mint ő: az elejét és végét kell megfogalmazni „hatásosan", s hogy ő is éppen erre volt kíváncsi.

De jó lett volna, ha később ugyanígy tudok szabadon beszélni! Ebben az egy dologban tapasztaltam nagyon világosan, mennyivel tehetségesebb a gyermek, mint a felnőtt. Milyen szörnyű dadogásokat szenvedtem végig én is későbbi szabad „előadásaimmal" vagy vitafelszólalásaimmal. S az emlékezetről ne is szóljunk! Papír nélkül sosem mertem beszélni. Igaz, hogy a fogalmazási feladat és a kívánt színvonal is bizonyára nagyobb volt, de hát a tudás és az érettség is annyival nagyobb kellett legyen.

Kár, hogy Rédei tanár úr nem folytatta ezt a gyakorlatot a későbbiek során. Mindössze a három „kitűnővel" próbálta végig egyszer, aztán az egész nagyszerű kísérlet abbamaradt. Így is csodálom mai eszemmel, hogy ilyent lehetett akkor kezdeni egy tanárnak. Persze, nem volt még úgy megkötve a keze órára kidolgozott tantervvel, óratervekkel, mint ma. Azért tudott előző tanítóm is időt szánni az én Himnusz-bemutatómra is, gimnáziumi vezetőm pedig erre a kivételes újításra. Amiből talán kinőhetett volna a magam szónoki képessége, amiről később álmodoztam is, ha végig folytatja ezt a kísérletét a nyolc éven át. Így csak arra volt jó, hogy másik két társam teljesítménye után abbahagyja.

Osztályfőnököm ekkor már „anyagilag" is segített

rajtam. Abban az évben ugyanis – másodikos korom októberében – meghalt apám. Rédei azonnal szerzett nekem osztálytársaim közül magántanítványokat, akiknek szüleit rávette, hogy segítsék gyengén tanuló fiaik felkészülését. Így 12 éves koromban már óraadással segítettem özvegy, nyugdíjas anyámat négy gyermeke eltartásában.

APÁM

Apám ugyanis egész életében túldolgozta magát. Kezdődött ez 16 éves korában, amikor apja öngyilkos lett, s ő is tanítványokat vállalt, csak sokkal nehezebbeket, mint én: nála egy-két évvel följebb járó gimnazistákat úgy, hogy előre tanulta azok anyagát. Később, házassága idején főállása, a MÁV-hivatal mellett másodállást vállalt a Lovaregyletben – a pénzügyek intézését –, ami szombat-vasárnapjait foglalta le. Így bizony alig láttuk.

Pedig ő is segíthette volna fejlődésemet. Emlékeimben él egész fiatal koromból – talán még iskolás sem voltam –, hogy olvasta nekem a *Walesi bárdok*at. Amit egészében bizonyára még nem tudtam felfogni, de teljes gyermekkoromon át bennem zsongott szorongató hangulata annak a sornak: „Edward király, angol király Léptet fakó lován, Körötte csend, amerre ment, És néma tartomány". Politikai magyarságát pedig nemcsak az az üdvözlőlap árulta el, amit az 1918-as forradalom alkalmából „írt" fiainak, hanem az is, ahogy a parasztokat védte. Anyám mesélte később, hogy a kommün után, mikor tisztviselőtársai állandóan szidták a parasztokat, mint „önzőket", ő mindig a parasztok pártján volt. (Lehet egy ilyen magatartást „örökölni" közvetlen tapasztalat és kapcsolat nélkül?) Bizonyára ezért is kért

parasztlányokat gyerekei mellé egy lőrinckátai beosztottja révén, aki a Lovaregyletnél dolgozott.

De még a zenében is kaphattam volna tőle hasznos útmutatást. Mikor már Bartók–Kodály hívei voltunk, anyám emlékezett vissza, hogy egy filharmóniai hangversenyen, amelyekre bérletük volt és rendszeresen jártak, egyszer hallottak egy Bartók-művet, amiről az volt apám véleménye: „Ebben még sok a kakofónia, de meglátod, ebből lesz majd az új magyar zene". Meg is találtam később a könyvszekrényben egy sereg filharmóniai hangversenyműsort, köztük egyet 1910-ből, amelyben a *„Két kép"* előadását jelezték. Ez lehetett az a mű, amiben apám már meglátta a jövő magyar zenéjét.

Mindezt nem kaphattam meg tőle közvetlenül, csak – úgy látszik – hasonló ízlést és gondolkodást örököltem tőle. Egyedül így tudott rajtam segíteni.

TANÍTÁSAIM

Követtem tehát őt abban is, hogy gyerekként kenyérkeresővé lettem. Nem fölöttem járókat tanítottam ugyan, viszont már 12 évesen kellett belekezdenem. Többnyire latint, s néha számtant tanítottam. Ami azt jelentette, hogy ezekből nem kellett készülnöm, minthogy sokáig csak osztálytársaim voltak tanítványaim.

Sajnos, lett ennek rossz hatása is: egyáltalán nem készültem semmiből. Minthogy a legnehezebb tárgyakból „készen" voltam, egyúttal délutánjaim egy részét elvették az órák, meg ki is fárasztottak, abbahagytam a rendszeres „készülést", ami még első gimnazista koromban példás volt, s csak óra előtt néztem bele úgyahogy a „leckébe".

Ebből lett is egyszer nagy lebukás. Negyedikben

(vagyis 14 évesen) kémiaórán tanárunk egyszerre hívta ki felelni a három „kitűnőt", *Fülöp Lacit*, *Fabriczkit* és engem. Én pedig bele se néztem a leckébe. Nem akartam ilyen kiemelten „leégni" vetélytársaim között, felálltam és bejelentettem: „Tanár úr, nem készültem". Tanárom beírta a szekundát, s attól kezdve év végéig egyszer sem feleltetett. Pedig azontúl minden órára külön készültem. Hiába. Végül cserkészparancsnokom és történelemtanárom segített ki: nála meg egy olyan majdnem-jeles osztálytárs állt rosszul, akit *Rácz* tanár úr pártolt, így megegyeztek, hogy az megkapja a jelest, engem pedig feleltet tanárom kémiából. A felelet természetesen sikerült, s én is megkaptam a jelest.

Egy hasonló készületlenségem viszont látványos sikerrel végződött. Már hatodikban egyszer éreztem, hogy rég nem feleltetett számtantanárunk, én pedig abból sem készültem – akkor éppen számtanból nem volt osztálytárstanítványom, jobbára fiatalabbakat tanítottam, még más gimnáziumból is –, így hát odaültem a „vetélytárs-kitűnőhöz", Fabriczkihez, hogy mutassa meg a feladott levezetést. Ő ugyanis szülei ambíciójára – és kisebb képességére való tekintettel – mindennap gondosan készült. El is magyarázta a levezetést, amit én azonnal megjegyeztem. Akkoriban még úgy működött az agyam, hogy amit egyszer hallottam – és odafigyeltem –, arra egész évben emlékeztem. Részben ezért is hagytam abba a készülést, mert ami elhangzott az órán, azt nem kellett tanulnom.

Nos, sejtésem bevált: elsőnek engem hívott ki *Schultz* tanár úr. Hogy vezessem le azt a bizonyos tételt. Csak éppen hozzátette, hogy ő a múltkor rosszul mutatta be: úgy kell kiindulni, hogy ami a számlálóban volt, az van a nevezőben, és fordítva. Nem átallotta ezt bevallani, és úgy feleltetni valakit, hogy az javítsa ki az ő hibáját.

Kijavítottam: annyira friss volt bennem még az egész, hogy fordított kiindulással is le tudtam vezetni. Fabriczki ezután nem is hitte el soha, hogy akkor én nem készültem, s csak a tőle hallottak alapján vizsgáztam ilyen kitűnően.

Ez a számtantanár volt iskolánk legmélyebb pontja. Egyszer már azt is produkálta, hogy belesült a levezetésbe, s azzal hagyta abba: „nézzék meg, benne van a könyvben". Érettségimet pedig azzal tette próbára – ő is nyolc éven keresztül „tanított" minket –, hogy olyan példát adott, amit világosan nem lehetett megoldani, bár az is világos volt előttem, hogy képzeli ő a megoldást – ami viszont kétségtelen tévedés volt. Igen ám, de azért egy érettségiző diák lehet-e teljesen biztos ilyenkor, nem lehet-e mégis valami megoldás, amit ő nem tud; no meg a tanárral szemben lehet-e ő a győztes, ha vitatkozik vele? Egyszerűen nem írtam le a „megoldást", hanem kimentem a táblához, ott mondtam el a példát addig a pontig, ahol a kritikus „megoldás" következett, s megálltam. Megszólalt Schultz úr: „na és akkor ..." ebből már tudtam, hogy azt kell mondanom, amiről tudtam, hogy lehetetlenség, s bemondtam: „A kettőt kivonjuk egymásból", mire ő bólintott, én pedig gyorsan letöröltem az ábrát, nehogy az elnök esetleg odafigyeljen és kiderüljön a suskus.

Gyorsan leszögezem, hogy volt ennél jobb tanárunk is, nemcsak osztályfőnökünk. A másik, akire a legnagyobb tisztelettel emlékezem, a némettanárunk volt, *Karádi Győző*, aki negyediktől hatodikig tanított, s amit németből tudtam, azt neki köszönhettem. Neki sem kellett fegyelmeznie, tekintélye csöndben, figyelemben tartotta az egész osztályt. Pedig járkált a padsorok között, és sokszor volt háttal az osztály nagyobbik részének. Mégis teljes fegyelemben folytak az órái. Sajnos,

hatodik évünk végén nyugdíjba készült, s osztályfőnököm búcsúztatást készített elő az osztályban. Azt akarta, hogy én mondjak beszédet, Fabriczki pedig mondjon verset (aki harsány szavaló módjával, azt hitte, felülmúlja az én finomabb versmondásomat). Én azonban tudtam, hogy olyan színvonalút nem tudok kitalálni „szónoklatomra", amilyent én tanáromhoz illőnek tartottam, viszont szavalni valami szép költeményt – az megütné azt a színvonalat, amit én hozzá illőnek tartottam. Mondtam hát Rédeinek, hogy inkább szavalnék, s mondjon beszédet Fabriczki. Ő azonnal ráállt – bizonyára megértette választásom indokát (no meg az se volt rossz, hogy így az a Fabriczki lehetett az „ünnepi szónok", akinek gazdag szüleivel ő is, egy másik tanárbarátja is rendszeres kapcsolatot tartott fenn). Elhozatta tehát velem a *Faust*ot (*Goethe, Schiller* és *Heine* összkiadásai megvoltak apám könyvtárában *Arany,* Petőfi, *Vörösmarty* összkiadásai mellett), s kiválasztotta belőle azt a monológot, amikor Faust hazajön a mezőről a kutyával, amely a monológ végén Mefisztóvá változik. Ez a filozófiai tartalom és költői színvonal illett hozzá, s én is valami ilyennel akartam köszönteni. Örültem, hogy ezzel kedveskedhettem neki. A fiúk látták is az ajkán, hogy némán mondja magában velem együtt a költői sorokat.

Ezzel be is fejeződött szavaló pályám az iskolában, ahol még az iskola új épületéért rendezett ünnepélyen én szavaltam. De a versmondás vagy versolvasás még később is, halálomig szerepelni fog életemben.

Egy versidézetet azért még az érettségin elmondtam. Témám *Az ember tragédiája* volt – Rédei tanár úr nyolcadikban magyarból mindenkit feleltetett egyszer egy „beszámoltatáson", s mindnyájan ugyanazt a kérdést kaptuk az érettségin – amit félig-meddig előre éreztetett

is velünk. Így hát tudtam, hogy Az ember tragédiája filozófiájának az a döntő kifejezése:

A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz, a cél voltaképp mi is?
A cél megszünte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az élet célja e küzdés maga.

Mintha ezzel az idézettel ki is léptem volna a gimnáziumból az életbe. Mert az, bizony, számomra végig „küzdelem" volt, s hogy a „célt el nem érem", az mindjárt belépésemmel az életbe többször is valósággá vált.

EGYETEM

Az első kudarcot tulajdonképpen még gimnazistaként szenvedtem el. Rédei, aki már negyedikes koromban azt mondta, hogy akár le is érettségizhetnék latinból, természetesen engem küldött a latinversenyre. Ami semmi eredménnyel sem végződött. De ezt még nem bántam. Sőt azt se bántam még akkor, hogy az Eötvös-kollégiumba sem vettek föl. Ezt csak később bántam már, amikor többet hallottam erről az intézményről, s egyetemista-kollégista társaimtól megtudtam, milyen előnyökkel járt volna az fejlődésemre nézve. És azt is később tudtam meg, hogy miért nem vettek föl. Mert általában jól ment a tanároknál a vizsga. Csak mikor *Gombocz*hoz kellett menni, az igazgatóhoz, volt egy kis kisiklás, amit akkor én nem is vettem nagyon észre. Mint magyar–német–angol szakra jelentkezőt elsőre arról kérdezett, mit olvastam a német irodalomból. Ez elég kellemetlen volt számomra, mert nem készültem

német szakra, latinos akartam lenni, de tanáraim lebeszéltek, mert akkoriban kezdték visszaszorítani a latint a középiskolákban. Ők ajánlották, hogy legyek inkább német szakos. Akkor kezdtem olvasni német regényt, s az első, amihez hozzájutottam, a *„Tod in Venedig"* volt *Thomas Mann*tól. Azt mondtam hát be Gombocznak. Rögtön azt kérdezte: miért pont ilyen kényes témát választott? Mire zavartan elpirultam, mert nem akartam bevallani, hogy még egyáltalán csak ezt az egyet olvastam németül. Ő látva zavaromat, elsimította a dolgot azzal, hogy „hát ez került a kezébe". Az a regény ugyanis egy homoszexuális férfiről szól.

Történelemtanárom és cserkészparancsnokom, egykori kollégista, utánaérdeklődött felvételimnek, de csak azt tudta megállapítani, hogy a tanároknál jól ment minden, mégsem vettek fel.

Mikor Gombocz harmadéves koromban meghalt, és ott álltam a ravatala mellett egy négy évvel felettem járt egykori árpádistával, az egyszer csak azt mondja: „Szegény Gombocz is már nem szereti többé a fiúkat". Ijedt kérdésemre elmondta, hogy bizony, ez volt róla a köztudomású tény. Úgy éreztem akkor, hogy egyik lábam alatt süllyed a föld, a másik alatt emelkedik. Akkor hát ezért nem vett föl. Azt hihette, hogy én tudom ezt róla, s a felvétel kedvéért „felkínálkozom".

Első gondolatom az volt: de jó, hogy meghalt, többé nem kerülök a szeme elé. Pedig ő volt az egyetlen, akit tanáraim közül tiszteltem és szerettem.

Vagyis már az első lépéssel kikerültem a gimnázium védett „gyermekkorából", s az életben egyszerre szembetaláltam magam, teljesen védtelenül, az élet különleges csapdáival.

Következett aztán olyan bukás is, amit sokkal fájdalmasabbnak éreztem, mert az már „célom volt", amit

magam is akartam, s amire komolyan felkészültem. Ezt a vereséget zenében szenvedtem el.

Az egyetem ugyanis két nagy lehetőséggel fogadott: Kodály népzeneóráival és a *Vaszy* által vezetett Egyetemi Énekkarokkal. Vaszy akkor már a legújabb zenei irányba állította át az egykori „Liedertafel-kórust", és még abban az évben, amikor beléptem, előadtuk a *Psalmust* női karral kiegészítve. 1932-ben volt ugyanis Kodály születésének ötvenedik évfordulója. Ez a mű csodálatos élményt jelentett számomra. Tanulni, belülről hallani, minden hangját sokszori hallás útján megismerni: ez az igazi átélés. Sokkal jobban megnyílik így egy mű az ember fülének és lelkének, mintha egyszer, kívülről hallgatja.

KODÁLY ÓRÁI

A másik döntő élmény Kodály zenefolklór-gyakorlata volt, amit azonnal fölvettem, és nagy izgalommal vártam az első órát és a személyes ismerkedést.

Szerencsém volt. Akkor már nagyon megcsappant az érdeklődés a bölcsészkaron Kodály órái iránt, s az első óra után végig az év folyamán egyedül voltam vele a teremben. Ami nekem, természetesen, nagyobb öröm volt, hogy csak velem foglalkozott, mintha ötvenedmagammal hallgattam volna valami előadását.

Első kérdése az volt: gyűjtött-e már valamit. Szerencsére volt már „valami": az apostagi, őcsényi dallamok. Felelhettem tehát, hogy „gyűjtöttem már". Ezt hallva Kodály meghagyta, hogy hozzam el a gyűjtést a legközelebbi órára, s ezzel le is zárta az ismerkedést.

A következő órán aztán első kérdése az volt: „itt vannak a dalai?" Nem voltak ott, mert mi szépen, gon-

dosan akartuk letisztázni, minden dalt külön, nagy kottapapírra, s akkorra még nem készültünk el vele. Nem gondoltam, hogy azzal akar Kodály indulni.

„No ha nincs itt, írjon fel a táblára egyet közülük!" Felírtam a „*Jaj de mély a Tisza vize, De még mélyebb a közepe*" „C-osztálybeli" dalát. (Ez Bartók osztályozása szerint a „vegyes eredetű dalok" csoportja.) És kellett elemeznem sorzárlatai, sorai, szótagszáma, formája és minden egyéb tulajdonsága szerint. Vagyis elmondani róla, amit tudok. Akkor vette észre Kodály, hogy d-ben írtam le a dalt, pedig akkor már én is tudtam a Bartók-könyvből, s mondtam is, hogy g-záróhangra szoktuk lejegyezni a népdalokat. „Talán abszolút hallása van?" kérdezte. Mire sajnos, szégyenkezve be kellett vallanom, hogy nincs. (Ha már akkor tudtam volna, hogy *Wagner*nak sem volt, talán nem szégyenkeztem volna annyira.) Valami azért talán volt bennem ebben az öntudatlan hangnemválasztásban, hogy egyrészt énekelhető hangmagasságban írtam, másrészt éppen d-ben, ami ennél a dór hangnemű dallamnál egyetlen előjegyzést sem kívánt.

A következő órára aztán már elhoztam a teljes gyűjtést, s Kodály szokása szerint belemélyedt tanulmányozásába. Egy jellemző esetre emlékszem. Kezébe vette a „*Zörög a kocsi*" kvintváltó dalának lejegyzését, amit az öreg néni szinte csak maga elé dúdolva, szöveg szerint kissé beszédszerűen énekelt, aminek következtében a

ritmus úgy lett: ti-ti tá | tá tá || Zörög a | ko-csi ||. „Így hallotta?" kérdezte Kodály. „Így", válaszoltam. „Mert

általában mindig úgy van: tá ti-ti | tá tá || Zö-rög a |

ko-csi ||. Ezt azóta is legjellemzőbbnek tartom Kodály-

ra. Nem azt mondta az akkor látott 18 éves kezdőnek, hogy „Ez így nem jól van, mindig úgy éneklik, hogy ..." Hanem megadja neki is azt a rangot, hogy feltételezi: talán úgy hangzott el, ahogy leírta.

Ezek után kiküldött a Néprajzi Múzeumba Lajtához, hogy ismerkedjem meg az ottani anyaggal. Vagyis elfogadott olyannak, akit érdemes kinevelni arra, hogy komolyan beledolgozza magát a népzene tudományába. És végig az év folyamán elemeztük az én dalaimat, részben azokkal kapcsolatban a Bartók-könyv darabjait, amint előkerültek a problémák. Mindig arra volt kíváncsi, mit tudok én, s csak akkor szólt bele, igazított ki, ha valamit nem jól tudtam. Például akkor, amikor a C-osztályra azt találtam mondani, hogy azok az „idegen eredetű dallamok". Rögtön elhangzott egy rövid szó: „tévedés", és helyreigazított, hogy azok közt is számos olyan van, ami csak itt, magyarok közt született, és csak itt él. És ilyenkor azután elmélyedtünk az ilyen problémák megbeszélésében, a Bartók-könyv számos példájának elemzésével.

Közben Vaszy is fölfedezett. Nem kerülhette el figyelmét, milyen lelkesen fog föl mindent az a 18 éves fiú, amit a karmester mond, s hogy igyekszik megvalósítani minden utasítását. Egyszer külön dicséretre is fakadt, amikor odaállt szólamunk elé, és egyre új és új finomságokat követelt, amit egymás után megvalósítottam. Akkor valami olyat mondott: „ez az igazi énekes, mindent pontosan megcsinál!" Én pedig szégyelltem magam, mint mindig, mikor nyilvánosan dicsértek.

Így aztán egyszer hozzá fordultam, hogy van-e reményem arra, hogy a Zeneakadémiára kerüljek. Természetesen zongorára gondoltam. Kiderült, hogy amit addig játszottam, azzal nem vennének föl az első akadémiai osztályba. Még kevésbé a hegedűvel, amin akkor már csak naturalista módon játszogattam. Akkor egyszer csak azt kérdi Vaszy: nem volna-e kedve a zeneszerzéshez? Erre, bizony, soha nem gondoltam. Csodálkoztam is. „Nem csinált soha semmit?" kérdezte. Egyetlen kis négyszólamú karfeldolgozást készítettem egyszer a *„Kis kece lányom"*-ból, amit cserkész-szövegével apródjaimból alakított kis kvartettnek be is tanítottam, s egy cserkészünnepélyen előadtak. Csupa 11–12 éves fiú. Ezt elvittem megmutatni. Persze az még nem volt elég, s azzal bocsátott el, hogy próbáljak írni valamit, lehetőleg kórust, s ha lesz valami eredmény, mutassam meg.

Megpróbáltam. Kerestem egy szöveget. *Kölcsey „Hervadsz, hervadsz szerelem rózsája"* kezdetű, népdalszerű három strófáját dolgoztam föl vegyes karra. Vaszynak tetszett, néhány javítást ajánlott, s mikor azt is jól megcsináltam, elküldött egy magántanítványához, hogy az majd készítsen elő engem egy éven át – ingyen – összhangzattanra.

Kedvet kaptam az első próba sikerétől, és mást is „komponáltam". Született még egy kis háromszólamú női karom egy Arany-népdalra – *„Hej iharfa, juharfa"* –, majd egy kis zongoradarab népdaltémára és egy hegedű-zongora duó, aminek két szélső témája lassú volt, közepe gyors, s így lassú, mélázó hangulatban ért véget. Mindezt megmutattam Vaszynak, aki egyszer azzal biztatott, hogy „maga lesz ott a legkülönb".

Minderről semmit sem szóltam Kodálynak az órákon.

Sőt, mikor közeledtünk a felvételi felé, s Vaszy ígérte, hogy beszél vele, nagyon megijedtem, és kértem, ne tegye. Azt hittem, úgy van az rendjén, ha én csak megjelenek a felvételin, minden előzetes beajánlás nélkül, sőt anélkül, hogy Kodállyal megbeszélem ezt a tervemet. Majd ő eldönti, megérdemlem-e a felvételt, vagy sem. Szóval naiv idealista voltam, aki azt hitte, csak egy igazság van, s annak mindig érvényesülnie kell. Nincsenek különböző emberi szempontok, magatartások, feltevések, amelyek közt az „igazság" megvalósul. Azt erősítgettem Vaszynak: Kodály ismer, tudja, mit tudok, hogy olvasok-írok kottát, látni-hallani fogja, amit viszek: ha ez elég, akkor fölvesz, ha nem, akkor meg minek szólni. Csak arra nem gondoltam, mit fog gondolni az a Kodály, akinek egy évig járok óráira, és eltitkolom előtte, hogy nála akarok fölvételizni zeneszerzésre.

Eljött a szeptember, a felvételi napja. Mikor behívtak, megálltam az asztal előtt, ahol ketten ültek: Kodály és Siklós. Én természetesen Kodályra függesztettem a szememet, neki nyújtottam a kottát, amin a „Hervadsz ..." volt letisztázva, meg a kis zongoradarab és a „Hej iharfa, juharfa". Akkor történt a baj. Siklós odahajolt Kodályhoz, és odasúgta: „Ez Vaszy tanítványa." Majd elsülylyedtem abban a szempillantásban. Tehát Vaszy, ha már kérésemre nem szólt Kodálynak, legalább a másiknál akart bebiztosítani, akit viszont Kodály semmire sem becsült. S így az lehetett a látszat, hogy mi ott biztosítottuk magunkat, neki pedig egy szót sem szóltunk az egészről.

Leültem a zongorához, és eljátszottam a darabot. Közben bejött *Weiner Leó* is, ő kezdett kérdezni, hogy mit énekeljek, vagyis intézte a hallláspróbát. Amit ebben a hangulatban sikerült elrontanom: egy megadott hang-

ra bizonytalankodva énekeltem a dúr kvartszextakkordot, legalábbis elsőre, majd utána ugyanarra a hangra a dúr és moll szextakkordot.

Mikor kimentem, az ajtót kissé nyitva találtam Weiner után, s a többi jelölt hallgatta, amit játszottam. Látható méltánylással néztek rám, s azt mondták: „Magát biztosan fölveszik."

Nem vettek föl. Megszégyenülve, leforrázva mentem haza. Persze, sosem akartam zeneszerző lenni. Annyit világosan tudtam, hogy igazán nagy nem lehetek, kicsi pedig nem akartam lenni. De képzett zenész, az már szerettem volna lenni, s akkor azt még leginkább csak a zeneszerzésen keresztül lehetett elérni. Leginkább karmester szerettem volna lenni.

Azért bevallhatom, hogy később is összehasonlítottam próbálkozásaimat olyanok darabjaival, akik Kodálynál tanultak. Vagy tudásomat. Egyszer egy ilyen mellett ültem, amikor a gyöngyösbokrétásoktól akart egy könnyű, új stílusú dalt lejegyezni. Hányszor ismételtette, amíg le tudta írni, mikorra én már fejből tudtam az egészet. És műveiről sincs tudomásom.

De ha lesújtva is, mégis ellenérzés nélkül fogadtam el Kodály ítéletét. Mikor legközelebb elmentem az énekkari próbára, Vaszy már dirigált, s mikor beléptem, kérdőleg vetette rám a szemét. Tagadólag megcsóváltam a fejem, mire teljesen odalett. Mindent el kellett mesélnem próba után, s nem győzött méltatlankodni Kodály „eljárásán". Én viszont igazat adtam Kodálynak, s beletörődtem, hogy nem vagyok elég jó a zeneszerzésre.

Később, mikor megismerkedtem néhány olyan esettel, akit ő biztatott a felvételire, vagy akik előbb megbeszélték vele a dolgot, rájöttem, hogy bosszanthatta, mi-

ért készülök rá titokban, s nem beszélem meg vele, amikor egy évig járok óráira.

Ez a harmadik kudarc már nagyon levert. Teljesen elvesztettem önbizalmamat, egész addigi önmagamat. Pedig ez lett volna a vigasztalás, ami pótlás lett volna az egyetem sivárságáért. Az volt ugyanis talán a legnagyobb csalódásom, amióta kikerültem a középiskola védőszárnyai alól.

MAGYAR–NÉMET SZAK

Mert az egyetem nemcsak Kodály volt, hanem *Schwartz Elemér*, *Petz Gedeon*, *Császár Elemér* és *Horváth János* is. Térjünk is vissza az egyetemre, a német–magyar szakra.

Sajnos, ez a szak, és ezek a tanárok nem nagyon tudták kielégíteni irodalom iránt érzett érdeklődésemet. Egyáltalán nem voltak „vonzók" a számomra. Sőt egyik-másik határozottan elijesztett. Például Császár Elemér. Akit még Szabó Dezső írásaiból nyilvántartottam, mint „Ziccflájs Elemért". De magam is szereztem róla tapasztalatot, amikor első félévben kénytelen voltam az ő anyagából is kollokválni, hogy elég legyen a tandíjmentességhez. Olyan primitív volt a jegyzete, hogy elhatároztam, többé föl sem veszem előadásait, hogy még kénytelenségből se foglalkozzak vele.

De még Horváth János sem cáfolta meg azt az elővéleményt, amit Szabó Dezső ültetett belém Petőfi-könyvének kivesézésével. Ő első félévben *Vajda János*ról, *Reviczky*ről és *Komjáthy*ról adott elő. Ez még nem volt rossz, bár valami távlatot nyitó sem volt. Hanem a második félévben *Ady*ról szólt az előadás. Az egész féléven át az utolsó óráig csak életrajzot adott elő nagyrészt *Ady*

Lajos reakciós könyve alapján. Még azt is előadta, hogy a fiatal Adynak magántanítványa lett Kun Béla, akit apja állítólag azzal adott át neki, hogy „csak a fején üsse, mert máshol már nem érzi". Versről csak az utolsó órán ejtett szót. S akkor többek közt a *„Föl-földobott kő"* egyik sorát idézve – „Kicsi országom, példás alakban Te orcádra ütök" – még kezével is mutatta, hogy „mikor leesik a földre". Elhűltem! Jóízű bihari nyelvjárása ellenére nem tudja, hogy „arcára üt" azt jelenti, hogy „hasonlít rá"? És emellett semmi nem hangzott el, ami valami lényegest mondott volna a számomra legnagyobb költőről. Végül csöngettek, s ő avval fejezte be az évet, hogy „ha nem is a legnagyobb magyar költő, de egyike a legnagyobbaknak". Mire a kétszáz főnyi hallgatóság fölállva tapsolt a távozó professzornak. Csak én ültem magamba roskadva, hogy ennyit tudott mondani arról, akitől én a legnagyobb szellemi élményt és a legmellbevágóbb politikai tanítást kaptam.

Még rosszabb volt első tapasztalatom a német szakon. A nyelvészeti előadásokat Petz tartotta, pontosabban ő olvasta fel vagy húsz éve forgalomban levő, többszörösen lemásolt jegyzetét; abból egy-két kiváltságost leszámítva, Schwartz Elemérnél kellett kollokválni és vizsgázni. Ő magántanár volt, talán piarista, de mindenképpen szerzetes, s ő is adott elő néhány kötelező melléktárgyat. Első kollokviumom története igen jellemző. Másnapra voltam kiírva, azért az ajtajánál vártam a kijövő vizsgázókra, hogy valamit megtudjak a követelményekről. Szerencsére egy két évvel fölöttem járó árpádista jött ki (a kollokvium ebből az előadásból csak alapvizsga után volt kötelező, de nekem szükségem volt rá a tandíjmentességhez megkívánt óraszám miatt). Őt kérdeztem, hogy folyt le a kollokvium. Elmondta, hogy a „Silbenakzent"-ről (szótaghangsúlyról) kellett beszélnie, és

nem tudta, hogy azt kell bemondani: „wie durchgeschnitten", ezért kapott hármast. Aztán mutatta jegyzetét, s rémülve láttam, hogy egy olyan hosszú rész is van benne, a tudománytörténet, amit én nem néztem át, nem tudtam, hogy kötelező. Rudi odaadta nekem saját jegyzetét, hogy nézzem át az este. Ezt meg is tettem. Másnap odaültünk öten – én negyedik a sorban –, és Schwartz rámutatott az elsőre: „Silbenakzent". A lány dadogott valamit, de a bűvös szót nem mondta ki. Elkezdtem szorongani, hogy „jaj, csak senki se tudja!" Nem is tudták a professzor soron következő rámutatásai után. Végre rám mutatott. „Wie durchgeschnitten" – mondtam be, és többet ebből a részből nem is kellett felelnem. Utána mindenki kapott egy kérdést a tudománytörténetből is, s ott elhebegtem a „Stammbaumtheorie"-t az előző este elolvasott részből. Megkaptam a jelest, amit megkönnyebbülve mondtam meg a kinn várakozók kérdésére. Magam tudtam legjobban, hogy sem nyelvtudásom alapján nem érdemeltem meg, sem a nyelvészetről és az éppen esedékes anyagról nem volt bennem összefüggő és értelmes kép.

Egy másik kollokviumának már csak tanúja voltam, amint alá akartam íratni vele indexemet. Feladta a bizonyos Petz-jegyzet egyik fejezetének címét a hallgatónőnek. Az kezdte mondani. Egy idő múlva rámutatott a mellette ülőre: Weiter! (Tovább) Az mondta tovább a szöveget. Újra rámutatott a harmadikra: weiter!

Tudósnak is csak olyan volt, mint pedagógusnak. Petz nyugdíjazása után Schwartzot sokáig nem akarták befogadni rendes tanárnak. Végre kitalálta, hogy német nyelvészeti és *néprajzi* tanszékre pályázik. Ezt annak a háromoldalnyi *„Vallási néprajz"* fejezetnek alapján kérte, amit a *„Magyarság Néprajza"* első kiadásába írt, ami még annak is semmi, hogy „mit kellene tudnunk", mert

még abban is teljes tájékozatlanságról tanúskodik. *Györffy*től hallottam később, hogy a katedrát azért kapta meg, mert a nyelvészek azt mondták: „ha a néprajzosoknak jó, legyen", Györffyék meg azt: „ha a nyelvészeknek jó, legyen". Mégis, 1945 után disszidálva a louvaini katolikus egyetem tanára lett. Valószínűleg a budapesti egyetem tekintélye alapján, s csak azután ismerték meg képességeit, mikor már kinevezték.

Így hát az egyetem egyáltalán nem vonzott. „Mezei bölcsész" lettem. Alig jártam be az órákra. Csak Gomboczéra, mert az igazi tudomány volt, és minden, ami ott elhangzott, érdekelt. Mikor aztán Horváth János is újszerű áttekintését adta elő a középkori magyar irodalomról, ami inkább művelődéstörténet volt, mint egyszerű irodalomtörténet, és ezt jól csinálta, akkor erre is bejártam. (Bár később kiderült, hogy több alapvető tévedés is volt benne, amit későbbi kollégám, *Mezey László*, a kitűnő középkor-történész és középkori irodalomtörténész magyarázott el nekem.) Csak ez a néhány tudományos színvonalú előadás tudott érdekelni.

Pedig tulajdonképpen sosem készültem tudósnak. Még doktorálni sem volt szándékomban. Tanár akartam lenni, aki elmegy vidékre, s ott kultúrát terjeszt, énekkart szervez, ünnepélyeket rendez, ahol az *„Angyalok és pásztorok"* kis Kodály-gyermekkarát valami díszterem karzatáról éneklik az angyalok, és a földszintről válaszolnak nekik a pásztorok. Ahogy akkoriban elképzeltem. S versolvasó kört alakít ki az önképzőkörben és a kisváros zenei életét fejleszti énekkarral, kamarazenével.

Még mikor festő rokonom, akinek képei díszítik ma szobáim falait, tréfásan emlegette, hogy majd mint Dr. fogok kiállításain megjelenni, határozottan kijelentettem, hogy belőlem sohasem lesz doktor. Így je-

lentsen ki valaki valamit fiatal korában! Egykori tanítványaim majd barátaim és munkatársaim később azzal csúfoltak, hogy „elöl-hátul doktor" vagyok, mert az egyetemi doktorátus, „Dr." a név előtt van, a „Tudományok doktora" akadémiai fokozatot pedig a név után kell kiírni.

De én annyira nem szoktam használni egyiket sem, csak ha valami vagy valaki külön megkívánta, hogy egyszer egy EKG-vizsgálatnál ki is „igazítottak". Amint megdrótozva feküdtem, kérdi a nővér a nevemet. Mondtam, hogy *Vargyas Lajos*. Erre ő belenéz személyi igazolványomba, és kijavít: „Doktor Vargyas Lajos", a doktort jól meghangsúlyozva. „A nevemet kérdezte", feleltem, „nem a rangomat". „Bezzeg mások már az ajtóból is a doktorral esnek be", fogalmazta meg tapasztalatát az ifjú hölgy. Talán azért nem tartottam nagyra ezt a fokozatot, mert olyan kerülő utat tettem érte, és nem elsőrendű célom volt elérni.

Persze a tanárnak készülő is kénytelen volt alapvizsgázni, s ez némi előzetes akadályok után sikerült is. Az akadály *Melich* professzor úr volt, a bürokrácia megtestesítője. Nekem egy kis lábműtét miatt el kellett mulasztanom valami aláírást, de volt kórházi igazolásom. Mégsem engedett év végén vizsgázni, csak szeptemberben. Hiába hivatkoztam az orvosi igazolásra, vagyis hogy nem vagyok hibás, megnyugtatott, hogy azért vizsgázhatok egyáltalán. Ha az sem lenne, egyáltalán nem engedne vizsgázni.

Ez a kis bürokratizmus nekem annyit jelentett, hogy abba kellett hagynom a felkészülést, és nyáron újra kellett kezdeni, hogy még szeptemberre ne felejtsem el.

Alapvizsgám az akkori legigényesebb bizottság előtt folyt le: Horváth János, Gombocz Zoltán és *Pukánszky Béla* vizsgáztatott. Amit hallottam év közben – pl. Hor-

váthnál a középkort –, az jól ment, Gombocznál minden, Pukánszkynál „megütöttem" a kötelező színvonalat, így levizsgáztam közepes eredménnyel.

SZEKFŰ

Alapvizsgám után fölvettem *Szekfű* nemzetiségtörténeti előadását és szemináriumát. Ezzel régóta párhuzamosan futó érdeklődésemet elégítettem ki, ami az irodalom és történelem iránt gyermekkorom óta bennem élt. Még Gombocznak is mondtam azon a balsikerű fölvételin, hogy eredetileg magyar és történelem szakos szerettem volna lenni, de ilyen szak nincs. Hevesen közbe is szólt, hogy nagyon helyesen szüntették meg ezt a szakot, mert olyanok vették föl, akik se latint, se valamilyen modern nyelvet nem tudtak. Persze ezt ma sem tartom bölcs magyarázatnak, mert igazán könnyen meg lehetett volna kívánni egy latin és modern nyelvi vizsgát az oda jelentkezőktől. Ma már van is ilyen szak, csak nekem nem volt rá lehetőségem.

Szekfű maga is kipróbálta a nem ismert embereket, mielőtt fölvette volna szemináriumába. Akik eleve vállalták, hogy nem tudnak elég jól latinul és németül, azok egy tanársegédéhez mentek át. Én félve bár, de maradtam. Egy pap latintudását ki is próbálta előttem, és el is tanácsolta. Azután következtem én. Csak latintudásomat próbálta ki, minthogy német szakos voltam, én pedig mindig latinban voltam a legelső. A próba sikerült, maradhattam. Akkori társaim *Benda Kálmán* („Marci"), *Kosáry Domokos, Elekes Lajos, Pásztor Lajos* (a vatikáni könyvtár igazgatója lett), *Vaczulik* kisasszony (pedagógiai írásairól közismert név) s last but not least a „Kornfeld lány" volt. Az akkori magyar gazdasági élet három legnagyobbjának egyike volt a papa. Én azonban mit sem tudtam a lányról, csinos, de egyszerű öltözködéséről és szerény viselkedéséről azt hittem, valami tanárnak vagy hasonló középosztálybelinek a lánya. Mikor egyszer a bölcsészkar bejáratánál autóból szállt ki, és megköszönte a fiatalembernek, hogy elhozta, én éppen akkor értem oda, s még gondoltam, hogy most biztosan büszke, hogy látom autóból kiszállni. Később bejött az Egyetemi Könyvtárba valamiért, mikor már én is ott dolgoztam, s akkor tudtam meg Györffy Gyurkától, hogy kicsoda. Ezek az akkori legnagyobb kapitalisták is már átvették a főúri családok abbeli magatartását, hogy gyermekeiket iskolába nem engedték feltűnően öltözni – az magánéletükre maradt. Ezt tapasztalta Kató húgom is, aki a Sacre-Coeur-be járt, ahová a legmagasabb körök gyermekei jártak, például *Magasházy, Horthy* kabinetfőnökének lánya, meg grófi és bárólányok. Természetesen mindig matrózruhában. Csak akkor derült ki, mennyire csak iskolai egyenruha az számukra, amikor Katót megkérdezték, miért jár iskolán kívül is „matrózban". Persze nem árulta el, hogy azért, mert az az egyetlen ruhája.

Szekfűnek nem a szemináriuma volt érdekes – azt csak személye megismeréséért ambicionáltam –, hanem az az előadása, amelyben Magyarország nemzetiségi jellegének kialakulását tekintette végig a történelem egész folyamán. Ez engem rendkívül érdekelt. Minden óráján ott voltam a hátsó padokban, és minden adatát beittam emlékezetembe. Így kaptam jelest tőle, bár nem is akartam kollokválni, csak aláíratni az indexemet. Ő éppen kollokváltatott, s én vártam mellette állva, hogy időt szakítson rá. A lány, akit kérdezett, nem tudta, hogy a garamszentbenedeki, egykori „lándzsások" mikor pusztultak ki. „A törököktől", mondta.

Szekfű leintette: oda sohasem jutottak el a törökök. Én kissé hátrább álltam Szekfűnél, szemben a lánnyal, s hang nélkül, csak a szám mozgásával súgtam, hogy a tatároktól; amit a lány megértett és be is mondta. „Jól van, *Waigand* úr – akkor még ez volt a nevem –, látom, hogy tudja az anyagot" – mondta Szekfű mosolyogva, és beírta nekem a jelest. Nyilván látta a lány arcáról, hogy rám néz, úgy mondja be a helyes választ.

ÚJRA KODÁLY

Kodály két évig nem hirdetett előadást az Egyetemen. De utolsó évemben – az 1935/36-os tanévben – újra megjelent a tanrendben a zenefolklór-gyakorlat. Vagy száz ember tolongott akkor a teremben. Kodály a műdalokról beszélt, s a *„Vörös bort ittam az este"* szövegét idézve valami olyan kijelentést tett, hogy nem olyan ifjúságra van szükség, akiket azért szeretnek a lányok, mert alig állnak a lábukon. Mire körülöttem fiúk-lányok nevetgélni kezdtek, s legközelebb már alig lézengett egy-két ember az órán. De még akkor az óra végén kihirdette Kodály, hogy aki tud kottáról énekelni, óra után jelentkezzék nála. Én jelentkeztem egyedül. Úgy tett, mintha nem ismerne, adott egy kottát, hogy énekeljem le. Megtettem. „Jól van, akkor maga fogja bemutatni a példákat." Később kiderült, hogy nagyon is emlékezett rám, s tudhatta előre, hogy le tudom énekelni, amit elém ad. Csak hát még tartotta a „távolságot" a felvételi után.

A további órákon rajtam kívül már csak Kató húgom volt jelen, meg *Halmy Feri* barátom, bölcsész évfolyamtársam, egyúttal jó zenész. Sőt még egy darabig egy fiú is, aki vállalta, hogy tud kottáról énekelni, de nemcsak azt nem tudott, hanem egyáltalán nem tudott zenei

hangot adni, hanem valami határozatlan magasságú morgásszerű hanggal „énekelt". Egyszer elég kellemetlen perceket szerzett is nekem. Kodály akkor *„A magyar népzene"* tanulmányának kottapéldáit hozta el kefelevonatban, azokról beszélt, s azokat kellett leénekelni. Csak az egyik példán C-kulcsokban voltak leírva a dallamok. Akkor még nem voltam zeneakadémista, nem ismertem ezeket a kulcsokat. Mondtam is Kodálynak. „Semmi az" – volt a rövid magyarázat, „ahol a kulcs van, az a C. Nahát akkor kezdje!" Kezdtem rettegve, hogy el ne tévesszem, s mellettem az a bizonyos morgó is velem énekelt – szerencsére semmiféle abszolút magasságú zenei hangot nem adott, így nem is tudott megzavarni. Lement hibátlanul. „Úgy van", hangzott el Kodály rövid reagálása – úgyis mondhatom, hogy dicsérete, mert közismert a szűkszavúságáról, ennyi tőle már dicséretnek számított.

Egyszer, óra után kinn vártuk Katóval és Halmy Ferivel, hogy a tanári szobából kijövet lássuk, mielőtt még elmegy. Megállt előttem és megkérdezte, hogy mit csináltam „azóta". Elkezdtem mondani, ő közben elindult, én pedig baljára kerülve kísértem. Katóék meg hátunk mögött jöttek utánunk. Ezzel kezdődött el kapcsolatunk „peripatetikus" jellege, ami sokáig fennállt, amíg az egyetemen vagy az akadémián tanított. Az egyetemi órák után majdnem mindig elkísértem, később pedig, amikor már állásban voltam, ha valamit meg akartam beszélni vele, bementem a Zeneakadémiára az órájára, s utána onnan kísértem haza. Ilyenkor lehetett kérdezni tőle valamit, beszámolni valami eredményről, vagy kérdezni véleményét valami problémáról, ami munka közben fölmerült bennem. Vagy ő hozott elő valamit, kérdezett valamit s beszélgetve mentünk házuk kapujáig. Ott vagy kezet adott, s mehettem haza, vagy még elál-

dogált egy kis ideig beszélgetve, sőt az is megtörtént, hogy behívott, és odabent folytattuk a témát.

Egy ízben például azzal álltam elő, hogy véleményem szerint az *„Egervár summája"* (*Tinódi* éneke) nem az alaphangon zárul; annyira jellegzetes moll-dallammenetei vannak, hogy utána teljesen indokolatlan a dúr jellegű befejezés. Talán egy terccel följebb állt meg a dallam, mint az alaphang, s az igazi záróhangot a lant adta meg hozzá egy terccel mélyebben. Érdekelte a dolog, bár véleménye szerint inkább arról lehet szó, hogy elírták egy vonallal följebb, ami elég gyakori a régi kéziratokban, és éppen a záróhangnál. Később fölkerestem a Tudományos Akadémián népdalrendezés közben, s akkor beszélgetés közben egyszer csak odafordult *Kerényi*hez: „Vargyas szerint az Egervár summája moll dallam, csak egy terccel följebb került a záróhangja". Tehát érdekelte a probléma. Mégis az akkor meginduló beszélgetést azzal zárta le: „Hát, ha hoz erre még vagy 20 példát abból a korból, akkor igaza lehet". Nevettem, mert abból a korból akkor még mindössze vagy 40 dallamot ismertünk. Megértettem, hogy ezzel azt akarja mondani: a dolog lehetséges, de egyelőre nem lehet bebizonyítani.

Később nemcsak így kerültem be hozzá. Telefonon jelentkeztem, s többnyire ebéd utánra – 2–3 óra körül – adott időpontot. Néha előfordult, hogy mikor megjelentem a megbeszélt időben, még asztalnál ültek ebéd végén. Odaültettek engem is, s végigültem-végighallgattam az ebéd végéig a beszélgetést. Egyszer *Harsányi Zsolt*tal „ebédeltem" így együtt, aki hosszan eldicsekedett esetével *Sibelius*nál, aki fagyosan fogadta, de mikor kiderült, hogy ő írta a Liszt-könyvet, lelkesen ölelte magához. Máskor meg *Szentimrei Jenő*, erdélyi író, *Kovács Ágnes* néprajzos kollégám apja és felesége volt az

asztalnál, mikor megérkeztem. Egyszer még az éppen távozó *Szigeti*nek is bemutatott mint „tanítványát". Ezt a népzenére érthette, s el is fogadtam; csak még szívesebben fogadtam volna el, ha igazi tanítványa is lehettem volna a Zeneakadémián.

De akkor, azon az első „sétán", arra a kérdésére, hogy „mit csinált *azóta*", elmondtam, hogy tulajdonképpen sosem akartam zeneszerző lenni, csak képzett zenész. S hogy Vaszy újabban azt ajánlotta, iratkozzam be az egyházzenére, ami három év, s a felvételi követelmények minimális hangszertudást írnak elő. Azt folytathatom a negyedik évben az énektanári szak utolsó évével, mert az egyházzenészeket oda automatikusan átveszik. S esetleg a negyedik év elvégzése után még mehetek zeneszerzésre is, mert akkor már csak az utolsó két évet kell elvégezni. Kodály mindezt helybenhagyta.

Azért, ha nem is akartam zeneszerző lenni, mégis izgatott a véleménye kísérleteimről. Jóval később tehát, mikor már „jóban voltunk", elvittem összes termésemet, befejezett és befejezetleneket vagy inkább csak megkezdetteket, hogy mondjon véleményt róluk. Két hét múlva mentem érte, amikor is némán nyújtotta felém a kottákat. „Hát nem tetszik semmit se mondani?" néztem rá félig kérőn. Egy kis hallgatás után ennyi jött ki a száján: „Szeretnék egyszer már látni egy olyan zenefolkloristát, aki nem szerez zenét." Tudomásul kellett tehát vennem, hogy engem erre a feladatra jelölt ki. Ebben látott nagyobb fantáziát. Amiben persze magam is igazat adtam neki.

Azt viszont észrevette, hogy énekkarokban szerepelek. Az Egyetemi Énekkarok férfikarában és néha vegyes karrá kiegészített formájában több olyan hangversenyen láthatott, ahol éppen az ő műveit adtuk elő. Később a Vaszy által átvett Palestrina-kórusba is belép-

tem, sőt mikor az Akadémiára jártam, a Cecília-kórusban is énekeltem *Bárdos* vezetése alatt. Volt is egyszer egy nap, hogy mind a három kórussal szerepelnem kellett, szerencsére különböző időpontokban, de különböző öltözetben. (Az utóbbi már nem volt szerencse, mert egyikben frakkban kellett szerepelni, a többiben fekete ruhában, s ami éppen nem kellett, azt táskában vittem magammal.) Erre mondta Kodály, mikor panaszkodtam azon a „Mit csinált azóta" beszélgetésen, hogy nem eléggé ismerem a zeneirodalmat: „maga sok mindenben részt vesz". Tehát méltányolta. Most látom, hagyatékának rendezésekor, hogy éppen ezt tartotta legfontosabbnak: a nagy remekműveket *belülről* megismerni, számos próbán át csiszolva és fokozatosan belemélyedve. Amit magam is a legnagyobb zenei élménynek tartottam már akkor, s azért is vállaltam a hét minden estéjére egy énekkari próbát. (Hétfő-csütörtök Cecília, kedd-péntek Egyetemi Énekkar, szerda-szombat Palestrina-kórus.) És nemcsak a nagy művek: a *H-moll mise, Missa solemnis, Verdi-requiem, Psalmus, Te Deum, Cantata profana, Koronázási mise, Faust-szimfónia, Deutsches Requiem* voltak nagy élményeim, hanem az à capella kórusművek is, *Palestrina Missa Papae Marcelli*jétől a *Jézus és a kufárok*ig és a *Karádi* nótákig.

Az utóbbi különösen emlékezetes volt az Egyetemi Énekkarban. Mikor én odakerültem, már sikerült Vaszynak áttérni a Liedertafel-irodalomról az igazi zenére és a modern magyar kórusirodalomra; de még többen voltak a régi társaságból, akik csak fokozatosan értették meg és fogadták be az új műveket. De a Karádi nóták tanulásakor már végleg megragadott mindenkit a mű. Olyan gyorsan egy kórust sem tanult meg ez a társaság, mint ezt. Nem is várták meg a szólamok külön begyakorlását: amint az egyik szólammal elkezdte Vaszy a

tanulást, a többiek hozzáénekelték a magukét. S mikor a finálében a szólamok egymásnak felelgetve váltogatták a dallamot, az öregfiúk előrehajolva a másik szólam felé dalolták egymás képébe a maguk „feleletét". Maga Vaszy is boldog mosollyal élvezte, milyen örömmel érzi és tanulja a művet a kórus.

ZENEAKADÉMIA

1936 őszén megkezdtem az egyházzenei tanszakot Bárdos, Vaszy, *Werner* – a Rómából akkor hazaérkezett gregorián-szakértő –, *Szakolczay-Riegler* és mások vezetésével. Mint minden szakon, itt is kellett zongorát is tanulni mellékszakon, s reméltem, hogy talán mégis eljutok valami magasabb színvonalra. Akkor még nem fogtam föl, hogy a kezemnek van valami olyan baja, ami miatt sohasem fogok igazán tudni zongorázni, sőt késői éveimben már egy oktávot sem tudok majd leütni. Annyira éreztem, hogyan és mit kell kihozni a művekből, úgy tudtam „dalolni" egy-egy dallammenetben, hogy nem akartam elhinni, sosem fogok eljutni odáig, hogy magasabb technikai tudással, viszonylag magas művészi színvonalon valósíthassam meg, amit érzek. Akkor még nem romlott le annyira a hüvelykujjam íngörcse, még szépen tudtam „dalolni" a zongorán. Mikor az év végi zongoravizsgára került a sor, s *Gál Endre* lett a vizsgabiztosom – zongoratanár és akkor már ismert, bár általam sokszor bírált zenekritikus –, *Bach* első francia szvitjét vittem a vizsgára. Tanárom, *Ditrói Csiby* azt mondta, játsszam azt a tételt, amelyiket akarom. Én tehát kezdtem mindjárt az elejével, a lassú, gazdag futamokkal díszített *Allemande*-dal. Gál Endre megszólalt: „Ugye, maga szereti a problémákat?". Számomra

egyáltalán semmi probléma nem volt a darabban s hallgattam. Ő megismételte a kérdést. Valamit nyögtem, pedig egyszerűen ki kellett volna mondanom, amit gondoltam: szerintem ez nem probléma, hanem szép zene. Ami pedig szép, azt kihozni nem probléma, hanem élvezet és muzikalitás. Már akkor sem szerettem a dolgok túlkomplikálását.

BARTÓK-EMLÉKEK

Különben teljesen *Tóth Aladár* Pesti Naplóba írt kritikáinak híve voltam. Nagybátyáméknak, akivel egy házban laktunk, a Pesti Napló járt, s én lementem hozzájuk, ha valami érdekes hangversenyről tudni akartam véleményét. Egyszer nagyon büszke is voltam. Egy belga vonósnégyes adott hangversenyt a Zeneakadémián. Valamelyik Beethoven-kvartettet játszották, majd Bartókkal együtt *Franck Cesar zongoraötösét*, végül *Debussy vonósnégyesét*. Egy énektanárképzős kolléganőm kérdezte a koncert végén a véleményemet. „A Beethoven kicsit langyos volt, a Franck Cesarban Bartók volt az érdekes, rá figyeltünk, a Debussy viszont ragyogó volt" feleltem. Másnap Tóth Aladár pontosan ezt írta!

Egyébként a belga zenészek is érezték, mikor a Franck Cesar után a közönség tapsa nem engedte le őket a dobogóról, hogy ez elsősorban Bartóknak szól, s szerényen hajlongtak fél testtel Bartók felé fordulva.

Bartókkal kapcsolatban itt eszembe jut, hogy olvastam olyan véleményt, mely szerint Bartók sosem játszott Mendelssohn-darabot. Hát ez így nem teljesen igaz, mert én legalább egyszer hallottam tőle *Mendelssohn Rondo capricciosó*-ját a Rádióban, briliáns előadásban. Csakhogy ez már a hitleri időkben volt, s biztosra veszem, hogy tüntetés volt a zsidóüldöző politikával szemben. Én akkor ezt a darabot is játszogattam anyám kottáiból, azért hallgattam meg különös érdeklődéssel, ezért is maradt meg bennem olyan frissen az emléke.

Bartókkal, sajnos, nem volt személyes kapcsolatom. Kodály nem küldött hozzá – nyilván nem akarta Bartók idejét elvenni fölöslegesen egy akkor még teljesen kezdő fiatalember miatt. Györffy később, mikor hozzá kerültem a Néprajzi Intézetbe, akart adni ajánlólevelet hozzá, de ezt én két okból nem tartottam helyesnek. Először azért, mert ha már Bartókhoz megyek valakinek az ajánlatával, az csak Kodály lehet: a második pedig ennél is fontosabb: hogy mit mondok neki, mit tudok mutatni, hiszen még semmi érdemlegeset nem csináltam, ami őt érdekelhette volna. Azt pedig tudtam, hogy Bartók szigorú egyénisége csak akkor „fogad be", ha valamit tudok mutatni, amire érdemes neki is odafigyelni – legalább valami érdekes gyűjtést.

Mikor aztán áji falumonográfiámon dolgoztam, egész idő alatt fűtött a remény, hogy azzal fogok nála megjelenni. Persze a kész kötettel, neki ajánlva, úgy adhatnám a kezébe. Sajnos, erre már nem került sor. Mire az kijött a nyomdából, 1941 őszén, ő már nem volt itthon. És később sem, sohasem. Így én is megmaradtam távolból csodáló híve anélkül, hogy közelébe kerülhettem volna.

Testileg azért néha voltam a közelében. Mikor Vaszy a *Cantata profanát* tanította, és készült a bemutatójára, az utolsó próbákra Bartók is bejárt, és mindent gondosan lemért időben és megbeszélt Vaszyval. Egyszer egy érdekes jelenet is lefolyt a szemem előtt, ami igen jellemző rá. Kezdtük az elején, a nyolcszólamú polifon bevezetéssel, amihez *Nagy Olivér* játszotta a szintén erősen polifon zongorakivonatot, ahol a zongoristának szinte mind a tíz ujjával kell ugyanannyi hangot leütni.

Vaszy valamiért leállította a kórust, s akkor Bartók szinte lábujjhegyen odalépkedett a háta mögött Olivérhez, és valamit magyarázott neki, mire ő zavartan bólogatott. Amint lehetett, odamentem hozzá megkérdezni, mi volt a baj. Bartók nagyon udvariasan figyelmeztette, hogy egy helyen az egyik hang helyett mást ütött. Vagyis mindent pontosan kihallott abban a szinte kaotikus többszólamú hangzásban.

Ez a jelenet azóta is élénken él emlékezetemben, s akkor is rágondoltam, amikor az első szovjet kritikus nagy interjút készített az Amerikában élő *Sztravinszkij*-jal. Többek között azt kérdezte tőle, mindent hall-e a zeneszerző, amikor megír egy olyan modern művet, mint amilyenek az övéi. Sztravinszkij felelete az volt, hogy természetesen nem mindent hall, de nagyon érdekes meglepetések érik a meghallgatás után. Bartókot ezek szerint semmiféle meglepetés nem érhette.

A *Cantata* bemutatóját már csak Törökországban, rádión keresztül hallgatta meg. De azt már nem Vaszy vezényelte. Már a főpróbán – és az előttevaló próbán? – *Dohnányi* volt a dirigens, aki elkérte Vaszytól a bemutatót. Vaszy eléggé dühöngött is érte, mert a nagy munka után így nem az övé lett a magyarországi bemutató dicsősége. De Dohnányival nem ellenkezhetett. Dohnányi pedig Bartók felé akart gesztust tenni, s nem gondolt rá, mit jelent ez Vaszynak, akitől egy ilyen lehetőséget vesz el.

Nos, nemcsak Vaszy bánta. Bartók levelet írt neki Törökországból felpanaszolva, hogy 3 perccel hosszabb volt az előadás, pedig ők ketten akkor mindent gondosan lemértek, s nyugodt volt, hogy műve úgy fog elhangzani, ahogy elképzelte. Persze Dohnányi nem nagyon „érezte" a Bartók-zenét. Sőt Vaszy úgy látta, hogy egy olyan félmosollyal tette le a pálcát a végén, ami azt

jelentette: „Na tessék, itt van, ilyen!" Persze lehetséges, hogy ezt már Vaszy elfogult szeme látta bele.

Mindenesetre az az előadás nem volt olyan, amilyennek lennie kellett volna. A siker azért nagy volt, de mi tudtuk, akik egy féléven át tanultuk és gyakoroltuk, hogy azt nem érthették úgy, akik először – és így – hallották, mint mi, akik annyiszor és belülről ismertük.

Különben a Palestrina-kórusban is végbement olyan fejlődés, amilyent az Egyetemiben tapasztaltam. Volt olyan énekes – nem is zeneakadémista –, aki kijelentette, hogy a Bartók-szólamban sokkal kevésbé lehet „esni", tisztátlanul intonálni, mint egy hármashangzatokban mozgó klasszikus műben. Ahol ugyanis egy-egy kis tisztátlanság még nem veszélyezteti a harmónia felismerését. Itt viszont egy kis félrecsúszástól már megváltozik a mű. Vagyis már sok mindent megéreztek a régebbi ízlésű énekkari tagok is a „belülről való ismerkedés" folyamán.

Egyszer állt Bartók mellettem szinte kartávolságra a Zeneakadémia erkélyén, amikor feljött meghallgatni felesége egyedüli játékát egy kettőjük által adott hangversenyen. De még jóval előbb, egy Vaszy-hangverseny próbáján hallottam az I. zongoraversenyt játszani, ami után Vaszy elmesélte – büszkén –, hogy Bartók megkérdezte: hogy tudja ilyen jól vezényelni az ő művét. Mire ő szerényen azt felelte, hogy meg szokta tanulni a partitúrát. Ezután Bartók annyira fölengedett szokott merev, hat lépés távolságot tartó modorából, hogy közvetlen élményeket mondott el neki, például valamelyik koncertjén ebben az *I. zongoraversenyben* hol botlott meg az ujja, és ütött hibás hangot. Mástól is hallottam, hogy ha valamiért föloldódott, akkor teljesen közvetlenül és őszintén viselkedett. Kerényi egyszer elmondta a Csoportban, milyen büszkén mutatta meg anyjának és nő-

vérének az akadémiai helyiséget, amit a népdalgyűjtemény rendelkezésére bocsátottak. Még utánozta is, ahogy nadrágzsebébe dugott két kezével, hasát kissé kidüllesztve sétált boldogan, mint egy gyerek, aki valami nagy dicséretet kapott.

Több hangversenyét hallottam, kettő különösen emlékezetes. Az egyik a Dohnányival adott kétzongorás koncert. Ami Bach-művel kezdődött, s Vaszy a zsúfolt tanári páholyból hozta utána az „értékelést" nekem: „ahogy Bartók exponálta a fúgát, az felülmúlhatatlan volt". Akkor ő ült az első zongoránál. Viszont azt is meg lehetett állapítani, hogy Dohnányi zongorahangja teltebb és színesebb volt. Bartóké engem a patakvíz kristálytisztaságára emlékeztetett. Bizonyos dolgokban ez érvényesült jobban.

A másik nagy emlék *Zathureczky*vel közös szonátahangversenye volt egy vasárnap délelőtt a Váci utcai kamaraszínházban. Ahogy a *Kreutzer-szonáta* hangsúlyait szinte egész teste mozdulatával is kihozta, s kezdettől végig feszültségben tartva építette föl a művet, az nekem máig a tökéletesség mintaképe. Csak úgy lehet játszani ezt a művet, s bennem azóta is csak így él.

Ha korai halála meg is fosztott attól, hogy életben találkozzam vele, halála utáni életében még elért emléke hozzám egy szép jelenetben. A mátraházi akadémiai üdülőben egyszer egy asztalnál ültünk *Dittá*val és *Commenzoli Mária*val. Minthogy ők autóval voltak, felajánlották, hogy menjünk együtt kirándulni. Én Tarnaszentmáriát ajánlottam, ahol egy kis, nagyon érdekes kora Árpád-kori templomocska van, amelyről *Csemegi Jóska* kutatásai alapján sokat tudtam mondani történeti és művészettörténeti szempontból. El is mentünk oda, csak zárva találtuk a templomot. El kellett kérni a kulcsot a harangozó feleségétől. Mikor mindent megnéztünk s a nők elhagyták a templomot, egy pillanatra visszamaradtam, s valami kíváncsiság bújt belém: odaszóltam a fejkendős parasztasszonynak: „Tudja, ki az az asszony ott? Bartók felesége." „Jaj, ha tudtam volna" – mondta kedves ijedtséggel az egyszerű asszony, „akkor más ruhát vettem volna föl". Vagyis ünneplőben jelent volna meg a nagy ember felesége előtt. Kár, hogy ezt csak feleségének mondhattam el, neki magának már nem.

De ugorjunk vissza az elhagyott időkbe. Az „első" (és utolsó) zeneakadémiai évem kitűnő bizonyítvánnyal fejeződött be (talán csak orgonából volt kettesem, a többi mind jeles). De a rokonság összeröffent anyám ellen: „Mi lesz Lajosból, kántor?" Anyám sem volt elkápráztatva zenei pályám ilyen indulásától, még kevésbé a tanári pálya befejezetlenségétől. Addig duruzsoltak a fülembe, míg eldöntöttem: abbahagyom az egyházzenét, és visszamegyek az egyetemre befejezni a magyar–német szakot. Pedig már egyáltalán nem volt kedvem hozzá, de a Zeneakadémiával kapcsolatban valami furcsa „sikerélményem" volt, valami olyan, hogy „megmutattam, hogy tudom, most már nem érdekel", ami miatt hajlamos voltam ezúttal a nagyon megvetett rokonsági vélemény meghallgatására. Ugyanez a sikerélmény hatott már 14 éves koromban is, mikor abbahagytam a zongoratanulást. Igaz, volt ebben része akkor egy kislánynak is. De most ilyen nem volt, csak az elernyedés egy feszültség után. S mondanom sem kell, hogy a szakdolgozat megírása és a szakvizsga letétele így is elmaradt – csak majd a politika juttatott el harmadszorra is az egyetemhez, amikor is végül ledoktoráltam. Mert az 1937-es év nemcsak Kodállyal hozott össze újra és véglegesen.

Ugyanabban az évben kezdtem látogatni az Egyetemi Kör előadásait is. Hogy pontosan mikor, arra ma már nem emlékszem. Abban az időben teljesen visszavonultan éltem, semmiféle egyetemi baráti köröm nem volt. *Forgách Vilmos* barátom, nyolc éven át osztálytársam és cserkésztársam, orvostanhallgató, hívta föl figyelmemet a Körre, hogy ott érdekes előadásokat lehet hallani. Ezzel vette kezdetét közvetlen kapcsolatom az alakuló „baloldallal". Amire akkor már szinte készültem is. Annak volt jele az a *Puszták népe*-ismertetés is, amit már említettem, s egy sor további cikk, amit *Dezséry*, volt osztálytársam által is szerkesztett „Fiatalok Országútján" című evangélikus lapban közöltem – katolikus létemre.

Bár az aktív politizálás vágyát az Egyetemi Kör még nem elégíthette ki, de fokozni annál inkább tudta. Itt hallhattuk *Féja* előadását az akkor még kéziratban levő *„Viharsarok"* részleteiről. Itt találkoztunk Illyés Gyulával. *Kovács Imre* is még a *„Néma Forradalom"* megjelenése előtt lázított fel országos körútja tapasztalataival.

Voltak, persze, kevésbé izgalmas előadások is, például *Ortutay*é, aki semmi olyasmit nem mondott, amire ma emlékezni tudnék, csak egy oldalvágására emlékszem, amit Szabó Dezső felé tett, hogy „stílusa barokk". Társaimnak ki is fejtettem, hogy szereplése teljesen jelentéktelen volt. Pedig ez volt életem első találkozása vele, s más előzetes okom nem volt ellenérzésre, mint balladakönyve, aminek semmitmondó nagyképűségét már az első olvasáskor világosan láttam. (Később *Visky* professzorommal is beszéltünk róla, hogy a tanulmány mennyire semmitmondó a nagyképű fogalmazás alatt.)

Kodályt is meghívták előadni. Csak ő, sajnos, nem

tudta, hogy egy politikai érdeklődésű hallgatóság várja, s a magyar kiejtés romlásáról beszélt, ami rajtam kívül senki mást nem érdekelt.

Az Egyetemi Kör vonzott másokat is, akik a hivatalos Magyarországgal nem voltak „jó viszonyban". *Devecseri Gábor* és köre, fiatal költők is „bekéredzkedtek" hozzánk. Velük egy időben jött közénk *Lengyel Balázs* is, őt később is a Kör tagjai közt tartottam számon. Devecseriék azonban valami egészen más szellemet és költészetet képviseltek, mint ami bennünket érdekelt: valami individuális-polgári gondolatvilágot, ami a mi közösségi problémákért hevülő forradalmi gondolkodásunktól mérhetetlen távol állott . Emlékszem, első bemutatkozásukat az ajtó mellől hallgattuk Kovács Imrével, s láttam az ő arcán is az én véleményemet: ezek a versek nekünk nem mondanak semmit, „nem problémák".

Akik akkor társaim voltak, a fontosabbak, akik megadták a Körnek politikai jellegét, *Bachner-Pataky Ernő, Donáth Ferenc, Pollner György, Porga Lajos*. Ők, s még néhányan, egy kis csoport Bachner körül az ő lakásán külön is összejött részletesebb politikai megbeszélésekre. Én ezeken nem vettem részt, mert még akkor is állandó magánóra-adással kellett segítenem anyámnak az otthoni szűkös megélhetéshez, s ez délutánjaimat általában elfoglalta. De részt vettem *Kerék Mihály* földreform-szemináriumán, ahol vagy 10–12-en ismerkedtünk meg a földkérdés lázító adataival és a megoldás akadályaival. Ha pedig a Kör szélesebb körű vitát rendezett, mint egyszer a munkatáborokról, akkor természetesen mindnyájan kivonultunk.

Ez a vita érdekes vegyülete volt az akkori tisztázatlan „frontoknak". Még az a *Matolcsy Mátyás* elnökölt, aki akkor Kovács Imrével járta be az országot, és a falukutatókhoz közel álló szemlélettel írta beszámolóit tapaszta-

latairól. De felvonult a vitára mind a két szembenálló front: a baloldali, valószínűleg kommunista-szociáldemokrata fiatalság és a szélsőjobboldali turulisták a „zsidóverő" *Kémeri Nagy* vezetésével. A vita arról folyt, használ-e a szegényparasztságnak, ha egyetemi ifjak munkatáborokban olyasmit végeznek el ingyen, amit nekik megélhetésükért pénzért lehetne végezni. A jobboldal azt hangoztatta, hogy az ifjúság így ismerkedik meg a kétkezi dolgozókkal, a baloldal azt vetette ellene, hogy elvégzik helyettük a munkát ingyen, vagyis elveszik kereseti lehetőségüket, találkozni pedig így egyáltalán nem fognak.

A magam elképzelése szerint úgy kellene az ilyen táborokat szervezni, hogy odamennénk, ahol kubikosok vagy más napszámosok dolgoznak, elvégezni helyettük a munkát saját költségünkön, magunk gondoskodva saját ellátásunkról, s a fizetést vegyék fel ők. Persze, azt is tudtam, hogy ez megvalósíthatatlan sőt naiv elképzelés, de legalább kiélezte volna a kérdés ellentmondásait. És természetesen, végül is nem mondtam el, mert akkor még szinte iszonyodtam a nyilvános szerepléstől.

Matolcsy akkor még úgy elnökölt, mintha a baloldal pártján lenne. Morogtak is Kémeriék, hogy nem értik Matolcsyt. Sőt azon is morogtak, mért jöttek tőlük ilyen „kevesen", hogy a baloldaliak „többségben" voltak. Így nem mertek fenyegetően fellépni ellenük. Ilyenkor ugyanis nem voltak olyan fenegyerekek, mint amikor ők voltak túlerőben.

Matolcsy csak az Anschluss után állt át teljesen jobbra, bebizonyítván, hogy addigi szereplésével is csak egy akkor biztató kifutási lehetőséget akart megnyergelni, amit rögtön másra váltott át, amikor az látszott sikeresnek.

Emlékezetem szerint ez volt az első nyilvános rendezvénye a Körnek. Később lett még nagyobb és nyilvánosabb is.

A Kör vezéregyéniségei hamarosan szorosra fonták a kapcsolatot azokkal az írókkal, akik nálunk előadtak, vagy akik nem adtak ugyan elő, de számon tartottuk őket hasonló állásfoglalásaik miatt. Ezeknek az összejárásoknak – főleg a Centrál Kávéház alagsori helyiségében – lett az eredménye, hogy az írók is „összerázódtak", egyre inkább érezték a szükségét valami közös föllépésnek, hogy az addig irodalmi formában kifejezett gondolataikat a közéletben is igyekezzenek terjeszteni, sőt megvalósítani. Így született a „Márciusi Front", aminek különben mindenképpen meg kellett volna egyszer születnie, de az Egyetemi Kör siettette kialakulását.

És elkövetkezett 1937. március 15-e, a Márciusi Front zászlóbontása a Múzeumkertben, amin, sajnos, megint nem lehettem jelen. De rögtön utána találkoztam a fiúkkal, akik lelkesedve számoltak be az óriási tömegről, a kommunista – akkor még „szociáldemokrata" – munkásság nagy fölvonulásáról, amit valószínűleg Donáth Ferenc közvetítésének köszönhettünk. Az írók, akik egy órával előbb még azon gondolkoztak, lesz-e kinek beszélni, nem lesz-e csúfos bukás a vállalkozásból, megmámorosodtak a soha nem álmodott hatástól, amit a nem remélt méretű hallgatóság sugárzott rájuk, s amit ők visszasugározhattak a tömegre.

A hatás természetesen a rendőrségre is átsugárzott. Az Egyetemi Kört átkutatták, bezárták. Egy darabig szünetelt, aztán Szekfű Gyulát állította élére a rektor tanárelnöknek. Ez amolyan középutas megoldás volt: lefékezni a forradalmi tevékenységet, de azért nem teljesen elnyomni a reformgondolkodást. Nem átállítani jobboldalra, csak semlegesíteni a „baloldaliságot", megtartani a kulturális kérdések határain belül. Szekfű még

ezt is egy kicsit túl „polgárian" csinálta. Igaz, meghallgatott bennünket az első összejövetelen, hogy kiket akarnánk hozni előadónak a különböző művészeti „szemináriumok" vezetésére, de minden igazi nagyságot, minden merészebb javaslatot igyekezett kisebbre, szürkébbre cserélni. Ha én javasoltam, hogy népzenei és esetleg zenei előadásokra kérjük föl Kodályt, ő ezt szerénytelenségnek tartotta; szerinte őt ilyen feladatra nem szabad fölkérni – és ajánlotta helyette Kerényit. Aki aztán érdektelenségbe is fullasztotta ezt a vonzó témát. Magam már annyira ismertem őt, hogy kezdettől fogva el se jártam „szemináriumába". A képzőművészeti szeminárium vezetésére *Vaszaryt* ajánlottam, akit távoli rokonom, *Antal József* révén tudtam volna elérni, aki egykor tanársegéde volt a Főiskolán, később együtt rendeztek modern magyar kiállítást Velencében, még később utóda lett az UME elnöki tisztében. Szekfűnek ez sem tetszett, s azonnal annak a javaslatát helyeselte, aki *Kampis* művészettörténészt ajánlotta.

Mikor egyszer találkoztam Donáth Ferivel, aki akkor már nem járt a Körbe, s elpanaszoltam neki a Szekfűféle vezetést, ő is lelkemre kötötte, hogy vigyázzunk Szekfűvel, mert ő teljesen mást képvisel, mint amit mi akarunk. De akkor már én sem „vigyáztam", mert nem volt semmi kedvem folytatni ezt a „művelt semmittevést". Így hát a Körnek ebben a második formájában már én sem vettem részt. Az fokozatosan el is halálozott.

Annál jobban kivirult a Márciusi Front. Most már az írók által vezetett politikai mozgolódássá vált. Két nagy rendezvényének emléke él világosan emlékezetemben. Mindkettő a Zeneakadémián. Az egyik írói bemutatkozás volt. Az emelvényen hosszú asztal mellett ültek az írók és szociográfusok: Illyés, Móricz, *Sárközi, Veres Péter, Erdei,* Kerék Mihály, Féja, Kovács Imre, talán

Tamási is? – vagy tízen. Kodolányi akkor mondta le egy levélben részvételét: közben összeveszett Féjával a zsidó kapitalizmus problémáján.

Mindegyik jelenlevő olvasott föl valamit írásaiból.

A másik rendezvény Bartók–Kodály-est volt, ahol első ízben adták elő Bartók *„Elmúlt időkből"* című három hosszú egynemű karát, amit jobbágyi panaszszövegekre írt, s így tökéletesen megfelelt a Márciusi Front szellemének. Ezt a három kórust mi is tanultuk az Egyetemi Énekkarokban, de előadásukra sohasem került sor, éppen mert *András Béla* és egy munkáskórus megelőzött a bemutatóval.

Ezen a hangversenyen álltam a bal oldali erkélyen Erdei háta mögött, aki külön feljött meghallgatni a Bartók-kórust. Élénken él emlékezetemben egy nem éppen „irodalmi" vagy „történelmi" adat, de talán társadalmi viszonyainkra akkor jellemző. Tarkóján, zakója nyakán ujjnyi vastag fekete sáv volt az „elhasználtságtól". Ami egy pillanatra sem csökkentette iránta érzett tiszteletemet. Akkor már olvastam a *„Futóhomok*ot". S a viseltes ruha éppen olyan jól ismert valami volt a magam életében is.

A Márciusi Front lendülete sem tartott sokáig. Az írók ellen indított pörök is fékezték. Én két tárgyaláson voltam jelen. Az egyiket az öt író röpirata ellen indították: Illyés, Féja, Sárközi, Kovács Imre és Erdei ellen. A „vádlottak" egymás után jöttek be, hogy ne hallhassák a többiek vallomását. Mind nagyon öntudatosan vallottak. Sőt Kovács Imre annyira (ügyetlenül) volt öntudatos, hogy alkalmat adott a bírónak kioktatására. Arra az első kérdésre ugyanis, hogy megértette-e a vádat, azt felelte, hogy „nem értettem meg". Amivel azt akarta jelezni, érthetetlen számára, hogy vádolhatják lázítással és hasonlókkal. Amire a bíró természetesen könnyen fö-

lénybe került, hogy Kovács Imre nem a megfelelő helyen és módon fejezi ki, amit akar. Különben az a bíró ettől a jelenettől eltekintve tisztességes hangnemben vezette a tárgyalást. Végül is elítélték őket, de a tárgyalás hangneme mindenképpen „fölmentő" volt.

A másik bírósági tárgyalás a „*Viharsarok*" táblai föllebbviteli eljárása volt. Ott viszont Féját már fölmentették. Eljött a tárgyalást meghallgatni *Forgách Vili* barátom apja is – csendőr alezredes –, aki az ítélet kihirdetése után személyesen gratulált Féjának. Ő is, persze, fiától „kapta vissza" az ideológiát és politikai álláspontokat. Különben a Minisztériumban dolgozott, inkább tisztviselő volt, mint csendőrtiszt.

De hamarosan fordulat állt be életében: kinevezték a szegedi csendőrkerület parancsnokává. Fogadkozott is, hogy majd „rendet teremt" a Viharsarokban, természetesen a mi értelmezésünk szerint. Mikor ezt elmondtam Bachner Ernőnek, boldogan dörzsölte a kezét: „A Márciusi Front keze mindenhová elér", mondta. Sajnos, nem sokáig. Az még nem volt baj, hogy *Forgách bácsi* végigjárta a csendőrőrsöket, és szigorúan megtiltotta, hogy a nagybirtokosoktól ajándékot fogadjanak el. Hanem egy szép napon meglátogatta őt a környéken vadászó *Pallavicini* őrgróf két vadászkutya kíséretében. Panaszkodott, hogy erdeiben sok a fatolvaj. Forgách bácsi akkor – nem valami taktikusan – azt felelte: „Bizonyára sok a szegény ember, méltóságos uram". Mire a gróf nagy szemeket meresztett, hátat fordított neki és faképnél hagyta. Forgách bácsit egy félév múlva ezredessé léptették elő – és nyugdíjazták. Az előléptetés szépségflastromát is csak azért kapta, mert odáig kifogástalan munkaerőnek ismerték.

A Márciusi Front a továbbiakban inkább irodalmi mozgalommá változott, bár így is nagy volt a jelentősége. Terjesztette az új eszméket a társadalomról és a közéletről, és – mint Forgách bácsi esete is mutatja – egyre szélesebb körben fogadtatta el a gondolatot, hogy a változás halaszthatatlan.

TÁJ- ÉS NÉPKUTATÓ

Lett helyébe viszont egy újabb „mozgalom", vagy legalábbis mozgósítás: a Táj- és Népkutató Intézet. Ez ugyan fölülről indult, *Teleki Pál* földrajzi tanszékéből. Teleki természetesen nem volt forradalmár, de tudóspolitikus volt, aki a reformokat szükségesnek tartotta, és osztálykorlátaitól eltekintve nemesen gondolkodó, becsületes ember volt. Emberföldrajzi tanszékén a társadalom és a földrajzi viszonyok kapcsolatát vizsgálták. Ebbe beletartozott a néprajz – és beleérezték tanítványai a szociográfiát is. Egy bizonyos határig ezt engedte is. Két professzorra bízta a Tájkutató vezetését; *Magyary*-ra, a közigazgatás tanárára a jogi karon és Györffyre, akit a bölcsészkaron 1934-ben neveztek ki a néprajz tanárának, előzőleg Teleki magántanára volt a Közgazdasági Egyetemen.

Mindkét professzor a maga szakterületének társadalmi problémáit adta elő nagyjából ugyanannak az ifjúságnak, amely addig is benne volt az ilyen mozgolódásokban. Bár azok köre most kibővült közgazdasági és bölcsész egyetemistákkal, akik korábban sem az Egyetemi Körben, sem a Márciusi Frontban nem vettek részt.

Akik ebbe a Táj- és Népkutatóba eljártak, azoknak *Elek Péter*, Teleki egyik tanársegéde kihirdette, hogy ha jelent meg cikkük vagy valamiféle írásuk valahol, azt mutassák be neki. Látható volt, hogy valami „kiválasztás" és „szervezés" volt a szándékuk az előadásokon túl

is, vagyis valamiféle „mozgalomnak" tudták és akarták ezt a „lehetőséget" a három tanszék fiataljai.

Én is beadtam összes addig megjelent cikkeimet, és nagyon vártam, milyen véleményt fogok kapni róluk. De arra már nem került sor. A kiállítás balsikere nyomán mindez a szerveződés abbamaradt.

Magyary kitűnő előadó volt. Sétált a katedrán, mutogatott a kifüggesztett táblázatokra, ábrákra, és érdekesen, folyékonyan beszélt, néha drámaian is. Hozzá képest Györffy nem volt előadó, mert mindig csak kész szöveget olvasott fel papírról, kissé szárazon: bár amit írt, mindig érdekes volt. Emlékszem Magyary meglepett oldalpillantására, amikor az ő előadása után Györffy először kezdett hozzá az „olvasáshoz". No de nem az volt a fontos, hogy adtak elő, hanem hogy mit. S még érdekesebb volt az előadásuknál is az a kiállítás, amit Teleki közvetlen munkatársai, valamint Magyaryék és néhány Györffy-tanítvány rendezett. Statisztikák, térképek, grafikonok mutatták be a földkérdés és a parasztság helyzetének lázító adatait. Legfeltűnőbb volt egy nagykunsági területről készült térkép, amelyen rajta volt Kenderes is, és látható volt, hogy öleli körül a kormányzó birtoka a falut és a falusiak kezén levő csekély szántóterületet. Ebben, azt hiszem, oroszlánrésze volt *Vargha László*nak, Györffy tanársegédének, aki előző évben mérte föl a Nagykunság népi épületeit.

Két hétig volt látható mindez, azután bezárták, 1938. december 7-én. Maga Teleki záratta be, holott két héten keresztül látta, és nem tett ellene semmit. Nyilvánvaló volt, hogy mások – nyilván sokan – szólaltak föl ellene. Hogy milyen szavakkal indokolta a bezárást, arra már nem emlékszem – ezt bizonyára pontosan meg lehet állapítani, ha valaki akarja. De az biztos, hogy senkinek sem lett bántódása azok közül, akik csinálták, saját tanítványainak sem. Még Kovács Imrének sem, aki pedig szenvedélyes cikkben szállt vitába professzorával a kiállítás bezárása miatt. Nemcsak nem torolta meg Teleki tanítványa szembefordulását, hanem még csak felelni sem felelt az indulatos kritikára.

Mindezt nem tudta *Bereményi*, aki az erről szóló filmet rendezte, és teljesen hamis elképzeléssel állította a közönség elé mind az eseményeket, mind a szereplőket, főleg Telekit. Pedig még ma is, mikor e sorokat írom, él *Kiss István*, Magyary egykori tanársegéde, az eseményeknek egyik főszereplője. Őt nem hallgatták meg? Különös dolog látni, ennyire „közelmúlt" is mennyire elveszítheti valósághű képét a következő nemzedékben, amelyik nem élte át személyesen. És elbizonytalanodom legnagyobb szenvedélyem, a történelem hitelével szemben. Vajon nem ilyen a képünk mindenről, amit nem éltünk át személyesen? Amiről csak egy-két emlékezés vagy még az sem, csak néhány – kétes? – adat ad tájékoztatást? S nekünk kell abból az egykori valóságot elfogultságaink szerint újraalkotni?

A Táj- és Népkutató Intézet azért nem szűnt meg, csak Magyary és emberei maradtak ki belőle: az egész szervezet Györffyhez került az Egyetemi Néprajzi Intézetbe. Valószínűleg azzal a hátsó gondolattal, hogy ott majd elsősorban vagy csakis néprajzi szemlélettel fog tovább folytatódni.

Ám ebben csalódtak. A „néprajzi jelleg" csak részben volt jellemző. Elsősorban abban, hogy jártunk kiszállásokra vidékre, főleg a falusi vagy paraszti élet és valóság megismerésére. Erre mondhatjuk, hogy néprajzi szellemű volt. De evvel párhuzamosan előadások is hangzottak el az intézetben, s azoknak már nem mindig volt „néprajzi" jellege.

A kiszállásokat *Hilscher* (későbbi nevén *Mády*) *Zoltán*

vezette, s a néprajzi tapasztalatokat kiegészítette enyhén szociográfiai tájékozódással. Az „enyhe" alatt azt értem, amire Hilschernek érdeklődése volt. Az pedig elsősorban a falusi szervezett intézményekre irányult, főleg a szövetkezetekre. Ezért minden tejcsarnokba bementünk – lévén azok egy szövetkezeti hálózat részei. S ezért mondtam én egyszer a kiskunhalasi táborban, hogy „unom már ezt a «tejcsarnok-szociográfiát«", amit akaratom ellenére meghallott ő is, és kellemetlen magyarázgatásra került sor.

De azért voltak érdekes tanulságok is, főleg néprajzi vonatkozásban. Kimentünk például Kajászószentpéterre, talán 30 kilométerre Budapesttől. Előzetes megbeszélés szerint kiosztottak bennünket egy-egy gazdához, ahol ebéddel vártak, s közben beszélgettünk a háziakkal. Pontosabban a gazdával, mert itt találkoztam először a teljes patriarchális családszerkezettel. Az asztalnál csak a gazda ült a vendéggel. Az asszony mögöttünk állt, és kiszolgált. Én naivul megkérdeztem – vagyis inkább igazságérzetből –, hogy felesége nem ül közénk? „Nem, ő majd aztán" volt a nagyon határozott felelet. Ez azt jelentette, hogy minket, férfiakat illet az *ebéd*, a nők csak *ettek*, amikor idejük engedte, mögöttünk leülve zsámolyra, de főleg a mi ebédünk után.

Később láttam házaspárt menni az úton: a férfi elöl, mögötte kétlépésre az asszony. Megértettem, akkor már néprajzosként, a szélsőséges patriarchális társadalom megnyilvánulásait, de mint halálig nőpárti, ma sem tudom elfogadni.

Akkor még a fővárosnak szinte a küszöbén belebotlott az ember a leghagyományosabb parasztéletbe. Mikor apám közeledő halála előtt kórházban feküdt, beszélte el nekünk egy látogatás alkalmával az egyik szomszéd ágyban fekvő parasztlegény esetét, aki valamelyik közeli

faluból került oda. Annak egy verekedésben felvágták a hasát. De ő visszagyömöszölte beleit, bal kezével összefogta a vágást, majd jobb kezében késével fölállt, és volt még annyi ereje, hogy szíven szúrja ellenfelét, aki azonnal meg is halt. Ez a verekedési hagyomány – nem a legnemesebb része a falu hagyományainak – egy másik emlékemben is él. Egyik nagybátyám cselédje Farmosról való volt, egy közvetlenül Pest alatti faluból. Sokat mosolyogtak rajta, mert ha bejött valamiért a szobába, hallatszott, amint a hallban levő nagy tükör előtt mindig megállt egy pillanatra, hogy végigmustrálja magát. Ez a 17 éves lány mesélte, hogy az ő falujában szóba sem állnak a lányok olyan legénnyel, akit még nem vertek meg. Figyelem! Nem tévedés! Akit *még nem vertek meg*. Tehát nem azt, aki még nem vert meg valakit, vagy aki még nem vett részt verekedésben. Miért ez a különbség? Mert akit megvertek, az többel állt szemben. Az kihívta maga ellen a többit. Az az igazi legény.

Ekkor értettem meg a népi mondást: „Nem az a legény, aki üti, hanem aki állja". Bizonyára nemzeti tulajdonságot fejez ki ez az általánosan elterjedt mondás. Eszerint a magyar nemzet már régóta „legény", mert elég ritkán üti, annál többször „állja".

Egy másik kiszállásunkon – azt hiszem, Jászkarajenőre igyekeztünk –, a széles, belátható síkságon messzire ellátszott kis csapatunk, tíz-tizenkét, egyáltalán nem falusiasan öltözött fiatalember. Hamarosan lódobogást hallottunk, s vágtatott utánunk két lovas csendőr. Igazoltattak. Hilscher elővette Teleki aláírásával ellátott „menlevelünket", mire a tiszt vagy altiszt tisztelgett, és utunkra bocsátott. Megértettük, pontosabban személyesen tapasztaltuk, hogy Magyarországon nem lehet csak úgy akárkinek csoportosan falura járni „izgatni".

Eljutottunk egy akkoriban visszacsatolt palóc faluba

is, Ipolyvarbóra. Szép palóc házak, kerítésre dőlve gyönyörű fiatal asszonyok, viseletben, néztek csoportunkra, míg a bíró szétosztott bennünket a házak közt – mert egy éjszakát is ott tölthettünk. Mi ketten, Forgách Vilivel nagyon szerettük volna, ha az éppen átellenben kerítésre könyöklő menyecskékhez kerülnénk. A bíró észrevette, és nevetve odaosztott bennünket valami olyat kiáltva oda a menyecskéknek: „Kaptok két szép fiatal legényt". Barátom nagyon jóképű, erős, megnyerő külsejű fiú volt, mindketten 25 évesek. A háziak kedvesen betessékeltek, láthatólag nagy szeretettel igyekeztek kedvünkre lenni. S amikor bevezettek a tisztaszobába, a számunkra megvetett, díszes ágyhoz, ahol a kivarrott, dagadó párnák tetején ott hevert egy-egy szál rozmaring, bódító illatával betöltötte a szobát, akkor éreztük, hogy nehéz lesz tárgyilagos szociográfiai vizsgálódást folytatni.

Ilyen együttlétek alkalmával mindig igyekeztünk, kellő óvatossággal, társadalmi körülményekre és gazdasági viszonyokra rákérdezni; de azért a beszélgetés során kitárult előttünk a falu élete minden egyéb vonatkozásával is. Itt, emlékszem, a gyönyörű menyecske kezében könyvet láttunk. Kiderült, hogy versbe szedett bibliai történetek, túlnyomórészt apokrif részletekkel. Mikor odaszóltam barátomnak, hogy „ja, nem igazi biblia", a menyecske naiv csodálkozással nézett föl rám: hát van más biblia is? A könyvön az egri érsek „nihil obstat"-ja állt, a hivatalos egyházi engedélyezés. Vagyis árultak a palócoknak vallásos ponyvát az egri érsekség területén érseki jóváhagyással (talán anyagi érdekeltségével is?). Ez sem növelte amúgy sem magas véleményemet az akkori klérusról.

Később megtudtuk a szomszéd faluban – vagy egy értelmiségitől? –, milyen viharos, keresztül-kasul fonódó szerelmi élet folyt abban a faluban, azokkal a jámbor,

naiv, gyönyörű menyecskékkel. De hát mi csak „szociográfiai érdeklődéssel" mentünk oda, és az anyaországot akartuk méltóan képviselni a Csehszlovákiából nemrég visszakerült magyarok előtt.

Inkább szociográfiai jellegű volt az a tapasztalat, amit még budapesti megbeszélésünkön vállalt helyszíni gyűjtésen szereztem. Hilschernek volt valami bizonytalan értesülése arról, hogy a Szépvölgyi úton, valahol a Pálvölgyi Cseppkőbarlang környékén Csongrád megyei kubikosok laknak. Azokhoz küldött ki engem, mint aki azt a vidéket mint cserkész jól ismertem. Meg is találtam őket: valóban Csongrádból származtak, de a család kubikosnál több volt már: „kordés". Akinek már kocsija – kordéja – és lova, tehát fogata van, s így már nem egyszerűen napszámos, hanem bizonyos mértékben „vállalkozó".

Három nemzedék lakott együtt a falusi mintára épült házban: a férfi anyja, egy ízig-vérig csongrádi parasztnéni, aki tízen felül szült (kikből csak néhány érte meg az emberkort), de a néni jó erőben, még öregen is megnyerő külsővel beszélte el nekem élete sok viszontagságát. Fia, a gazda kubikos-napszámosból verekedte föl magát „kordéssá", neki már csak két lánya volt, de azok közt az egyiknek láttam fekete perzsa bundáját. Ugyanakkor, éppen megérkezésemkor, szántották föl azt a kétholdnyi kis telket, amit béreltek. Hiába, akkor még egy falusi származású és falusi gondolkozású ember számára a gazdasági emelkedés elképzelhetetlen volt földtulajdon nélkül, még akkor is, ha éppen a kordés-vállalkozói jövedelemmel jut el odáig, hogy megszerezhesse. Vagyis a városias és egykori falusias életmód vonásai még keveredtek életükben. Akkoriban vágták le a „teret" a mai Moszkva téren korábban meglevő nagy

dombból, s ennek a munkának során kerültek a fővárosba.

A beszélgetésekről részletes följegyzéseket készítettem, s beszámoltam a legközelebbi összejövetelen. Hilschert nagyon meglepte, hogy mennyit tudtam kivenni az emberekből. De hát egy-két népdalgyűjtésen akkor már túl voltam, részben mint cserkész, részben mint zeneakadémista. Meg különben is megvolt bennem az a tulajdonság, hogy meg tudtam nyerni az emberek bizalmát, s hagytam őket beszélni, ha első kérdéseimre fölengedtek. Legföljebb néha egy-egy újabb kérdéssel irányítottam tovább a beszélgetést. És persze, emberi kapcsolatot éreztem mindjárt azokhoz, akiket „kérdeztem".

Nekik, mint csongrádiaknak, elvittem a *Viharsarok* saját példányát. Amit aztán nem is kaptam soha vissza, egyik kézről a másikra vándorolt. (A másik példányt pedig áji házigazdám, *Szabó Lajos* bácsi vitte magával.) De ezt egy percig sem bántam.

Ezek mellett a kiszállások és gyűjtések mellett előadások is hangzottak el a Tájkutatóban, vagyis Györffy Néprajzi Intézetében. A kisebb összejöveteleken mindig nagy népdaléneklés folyt. Az a 40–50 fiatal, aki odajárt, mind lelkesen fújta az akkor már szaporodó népdalkiadványok, népszerűsítő füzetek dalait. De azért még ezek közt is feltűnt az én népdaltudásom, aminek az lett a következménye, hogy Györffy behívott – később tudtam meg, hogy Vargha László, akkori tanársegéde ajánlására –, és rávett, hogy legyek néprajzos.

A „nagy előadásokat" olyanok tartották, mint Erdei Ferenc, *Darvas József*, no meg a *Somogyi testvérek* egyike, akikről már akkor lehetett tudni, hogy kommunisták, s akik abban az alagsori „lakásban" laktak, amit Györffy azért tartott fenn magának, hogy amikor dolgozni akart, elvonulhasson oda, és ne zavarja a csöndet családja és gyermekei élete.

Volt egy más jellegű előadó is: egy ceglédi tanyás gazda, aki 200 holdat bérelt, s azon rendkívül magas színvonalú termelést folytatott (szinte semmi gabonatermesztéssel, de különleges ipari növények sokféle fajtájával, ami sokkal nagyobb jövedelmet hozott). Beszéde is, amit életéről és küzdelmeiről elmondott, rendkívül érdekes és magas színvonalú volt. Nevére nem emlékszem. Pedig milyen érdekes lenne most utánakérdezni, mi lett vele 45 után! Biztos, hogy kuláklistára került. Pedig ezek a „sikeres feltörő" emberek voltak a parasztság legtehetségesebb, s egyúttal legbiztatóbb tagjai, akikkel egy új országot lehetett volna teremteni.

Erdei a makói hagymásokról beszélt, saját élete és családja küzdelmeiről, tapasztalatairól, arról a paraszti teljesítményről, amit egy-két holdon egy sajátos minőségi termékkel tudott produkálni a makói nincstelen parasztság. A lenyomott helyzet ellenére és minden felülről jövő segítség nélkül is nagyot alkotó parasztság. Ezt már nagy vonalakban ismertük a *Futóhomok*ból, de itt sok apró, érdekes, személyes részlettel gazdagította. Őt már látásból ismertem az Egyetemi Körből is, a Márciusi Frontból is, nemcsak „rendezvényekről", hanem bírósági tárgyalásról is. De személyesen csak itt, Györffy intézetében ismerkedtem meg vele.

És nem csak én.

PESCE CANELLA

Egyszer bejött a nagy könyvtárterembe, ahol akkor már mint könyvtárosgyakornok állandóan benn ültem. És benn ült mint első vagy másodéves növendék *Majlát*

Jolán (Joci) is. Természetesen elébe mentem a vendégnek, bemutatkoztam, s kezdtem megmutatni neki könyvtárunkat, amelyben az akkor legújabb szociográfiai művek is mind helyet kaptak, köztük az ő munkái is. És beszélgetni kezdtünk a bennük tárgyalt kérdésekről.

Ahogy ott állunk egymással szemben, beszélgetve, egyszerre csak fölkel Joci, odaáll kettőnk mellé úgy, hogy orrát szinte a kettőnk orra közé dugta. És megállt szótlanul. Mit tehettem egyebet, bemutattam őt is.

Rögtön eszembe jutott a *Kőszívű ember fiai*ból a „pesce canella". A pici hal, amit csak azért fog ki az olasz halász, hogy csalinak rakja föl, és még nagyobb halat – egy „Stockfischt" – fogjon ki vele. Amit Baradlay Richárd mond el öccsének, hogy megértesse: ő is addig jó Plankenhorstéknak, amíg nála jobbat nem sikerül fogni. Joci ugyanis kezdte *Boros Lajos*sal, a „Bolyai kollégium" alapítójával (ebből lett később a Györffy-kollégium), őt cserélte föl a többet ígérő *Kovács Péter*rel, akit Telekitől örökölt Györffy, s akkor az Intézet adminisztratív vezetője lett. Most világos lett számomra, hogy ő is fölváltódik Erdeivel. Sőt később még Erdei is lett egy időre „pesce canella" a nagy *Révai*-flört idején.

KISKUNHALAS

Erdeivel hamar összemelegedtünk. Györffy is szerette egy ideig, mert a *Futóhomok*ban leírt alföldi parasztváros-elképzelés nagyon szíve szerint való volt. Mégis sikerült megrontani köztük a viszonyt. Ez kezdődött Kiskunhalason, a Tájkutató „kiképző táborában". Ott ugyanis egy hétig a városban laktunk, előadásokat hallgattunk, helyi emberekkel folyó beszélgetéseknek voltunk szem- és fültanúi. És ismerkedtünk a várossal, mint egy sajátos, magyar „intézménnyel", a parasztvárossal. Egyik legélénkebb vita a *kétbeltelkű* településről folyt, vagyis a tanyás városról, illetve annak „nomád" eredetéről. Erdei és *Papp László,* a jogász-régész vitázott. Papp Laci ugyanis Kecskemét környékén végzett középkori falufeltáró ásatásokat, és annak alapján tagadta a tanyarendszer nomád állattartásig visszavezethető folytonosságát, minthogy az egykori tanyás területen számos kis, középkori falut lehetett kiásni. Én még akkor Györffy elmélete, vagyis a nomád eredet mellett álltam ki. (S ma is vallok annyit, hogy az aklos-szálláskertes településen keresztül lehet kapcsolata vele, mert azokból is keletkeztek tanyák és tanyás települések, azok pedig könnyebben vezethetők vissza a nomád viszonyokig, ha volna erre komoly kutatás a nomád állattartók mai utódai között.)

A városbeli első hét után pedig minden résztvevő fiatalt kihelyeztek egy-egy tanyára, hogy ott együttdolgozva a háziakkal ismerkedjék meg a nép életével.

Még az első „városi" héten Erdei éppen saját tanyásvárosát akarta volna velünk részben megismertetni, részben inkább általunk szinte statisztikai fölvételben megragadni. Minthogy a kétbeltelkű településnek az volt egyik jellemzője, hogy a városban levő házat csak kis, belső udvar vette körül, az istállók és nagyobb gazdasági épületek kinn voltak a tanyán, tehát könnyű volt megállapítani, hány igazi kétbeltelkű gazdaság van a városban: csak végig kellett volna mennünk a házakon, betekinteni a kerítésen, s ahol szűk, kis belső udvar van, azt följegyezni. Meg is beszélte vagy huszunkkal, hogy felosztjuk magunk közt a várost, és csinálunk egy ilyen statisztikát.

Igen ám, de Hilschernek ez nem tetszett: hogy Erdei

átvegye tőle az irányítást, s hogy érte lelkesedjenek a fiatalok. Azért úgy adta be ezt a munkát Györffynek, hogy itt nincs semmi érintkezés emberekkel, csak bekukkantanak a kerítésen, ez lesz az egész ismerkedés a társadalommal. Sikerült is Györffyt elhidegíteni, és leállították ezt a munkát. Pedig érdekes lett vona, s mindnyájan lelkesedtünk a tervért.

Ezért volt, hogy mikor kikerültünk a tanyára, Hilscher pedig *Tálasi*val és Erdeivel végigjárta az embereket ellenőrizni és beszámoltatni, Erdei az én meghallgatásom után hirtelen odafordult a másik kettőhöz: ti csak menjetek tovább a többiekhez, én itt maradok Lajossal, s majd csatlakozom újra, ha visszajöttök. S együtt töltöttünk két napot s egy közbeeső éjszakát.

Az a tanya kivételes valami volt a halasi tanyavilágban. Gazdája egész életében folyami uszályokon szolgált mint kormányos. Élete végén mégis mindenáron vidékre akart menni, s családja ellenkezését is legyőzve földet-tanyát vett a halasi határban. Első nyáron még elájult a már szokatlan kemény mezei munkában. De, úgy látszik, csak ez volt élete minden vágya.

Másnap, hogy odakerültem, már mentünk is „hordásra", amit egy szomszéd tanyatulajdonossal közösen végeztek. Vagyis „kalákában". Iszonyú hőség volt, a homok izzott alattunk, s a tornacipőmön keresztül is égette lábamat. Rozskévéket kellett szekérre rakni, majd a szekérről föladogatni az asztagot rakónak. A rozsnak hosszú szára van, s ha nem pontosan az egyensúly helyén szúrtam meg a villával, egyik oldala súlyosabb volt, lehúzott, és alig tudtam fölemelni. Kínlódtam is, szégyelltem is magamat. Annál nagyobb volt aztán meglepetésem, mikor leültünk enni, s a gazda, akinél dolgoztunk, odaszólt nekem: „Lám, most már így is meg tudná keresni a kenyerét." „Ugyan ki fogadna meg

engem?" feleltem csodálkozva, mire a gazda újabb csodálatomra azt mondta: „Ki? Akár én is." És, sajnos, hozzátette a magyarázatot is, hogy én hajtom magam és dolgozom egyfolytában, nem úgy, mint a napszámosok. Volt köztünk egy napszámos is, aki velünk dolgozott. Az is hallotta mindezt; talán neki szólt is a mondat. Ő azonban csak bámult a levegőbe, úgy tett, mintha semmit sem hallott volna. Hogy mentsem a helyzetet, annyit dadogtam: „Biztos, ha én is egész életemben ezt csinálnám, én is másképp végezném." Végül is én a napszámosok pártján álltam.

Egy különös paraszti sorssal is megismerkedtem ott a tanyán, *Tallér Vendel*lel, a napszámosból lett milliomossal. Ez a földtelen nyomorult örökölt egy hold homokot a halasi határban. Egyik végén földbeásott kunyhóban lakott családjával. A kunyhó mellett családja szükségletére zöldségféléket vetett, azt gondosan öntözte, s egyetlen tyúkjuk lábát cérnával egy cövekhez kötözték, nehogy kiegye a magot a homokból. A többit bevetette búzával. A zöldség ragyogóan fizetett, a gabona nyomorúságosan. Tallér Vendel levonta a tanulságot, rávetette magát a zöldségtermesztésre. Később barackfát ültetett. Mikor én ott jártam, 12 holdja volt, abból háromban zöldséget termelt mégpedig úgy, hogy a talaj lejtősen volt elegyengetve, felső végén volt a kút, amiből a vödröt körbenjáró kerékszerkezettel ló húzta, és döntötte rá a földekre, ahol gondosan vezetett kis árkokban folyt le a víz minden egyes palánta köré. A másik kilenc holdon pedig csak kajszibarackfa állott. Érés idején naponta több teherautó hordta a barackot a város konzervgyárába, s 20–30 napszámos asszony szedte a fáról a gyümölcsöt. A nagygazdatulajdonos már egészen más volt, mint a ceglédi, akinek nevét már nem tudom: ez igazi kapitalista módjára bánt a fiatal napszámosnők-

kel, megkövetelte tőlük a testi áldozatot is az akkor jónak számító keresetért. Különben állítólag az ő példájára alakult ki Halason a gyümölcs- és zöldségtermesztés. És néha még miniszteri autók is álltak tanyája előtt.

Erdeit hallatlanul érdekelte Tallér Vendel. El is akart menni hozzá, de végül is nem lett belőle semmi.

Ilyenekről számoltam be neki, míg a szalmakazal tövében feküdtünk egy-egy csomó kihúzott szalmán, majd aludtunk is a csillagos ég alatt a forró éjszakában. Házigazdánk meg is rémült reggel, amikor látta, hol fekszünk, mert éjszakára elengedte a harapós házőrzőt. De hát a kutya fekvő, méghozzá alvó embert nem támad meg soha.

Másnap házigazdánk kukoricapalántáit kapáltuk meg két 17 éves lánnyal versenyezve. Vagyis én vergődve, hogy a hallatlan gyakorlattal és igen gyorsan haladó Erdei nyomában járjak, aki természetesen kivívta a két szép lány csodálatát munkabírásával és tudásával. Ő pedig közben magyarázta, hogy ez a „töltögető" eljárás már tudományosan nem indokolt, mert nem lélegzik tőle a kukoricató. De hát csak csináltuk, mert ott így szokták, s a lányoknak is így kellett.

Erdei aztán elment, én meg jegyezgettem tapasztalataimat. Egyszer csak felkiáltottak a lányok a hátam mögött: „Jesszusom, azt írja, amit én mondtam" – mert a vállam fölött beleskelődtek írásomba. Alig tudtam kimagyarázni magam, hogy miért is vagyok ott, s miért írok le ilyeneket.

Györffy ellenérzését, amit Hilscher keltett benne Erdei ellen, fokozta egy későbbi eset. Együtt mentek előkészíteni egy következő tábort Bars megyében, ahol bizony már „kivetkőzött" menyecskék jártak mindenfelé, fenekükön feszülő városi szoknyában. Györffy, bizonyára előző beszélgetéseiket folytatva rájuk mutatott: ez

a te ideálod? Mire Erdei helyeselt, hogy igen, ez az ő ideálja. Erre Györffy, a hagyományok ápolásának prófétája, nagyon elszomorodott. Ennek volt következménye, hogy mikor egy belső, Néprajzi Intézetben tartott megbeszélésen azt kértem tőle, mehessek Erdeivel a barsi táborba, szárazon és határozottan leintett: „Nem, mész az Alföldre!" Azzal fölkelt, otthagyott, és átment az asztal túlsó végére *Banó Pistá*val beszélgetni, aki akkor kedvence volt.

DERZSTOMAJ

Különben nem bántam meg, hogy a derzstomaji táborba kerültem: az volt mindegyik közt a legérdekesebb és legtanulságosabb.

Eredetileg Karcagon lett volna a tábor, Györffy szülővárosában. Néhány napig laktunk is a városban, megnéztük települését, fölmentünk a toronyba, ahol még megvolt a körüljáró erkély a tűzőrzők és éjjeliőrök számára. De azután nem vállalta a város ellátásunkat, s Györffy szégyenében felháborodva hazautazott, rábízva Vargha Lacira, hogy oldja meg valahogy további munkánkat. Laci ugyanis már korábban bejárta a vidéket, és ismerős volt mindenfelé. El is intézte a derzstomaji református lelkésszel, hogy befogadtak két hétre, s ez volt a szerencsénk.

Az a település ugyanis minden volt, csak nem szabályos falu. Korábban a neve is az volt: tomaji szőllők. Ide húzódott be a Kunság elszegényedett parasztsága és a szomszéd nagybirtokok kissé fölcseperedő cselédsége. A szőlőket kiirtották, helyébe szántóföldek, kukoricások kerültek. A falu utcái is úgy húzódtak az egykori szőlőközti mezsgyék helyén, egymástól távol, hogy köztük

voltak a szántóföldek, rajtuk a szőlőkből itt-ott meghagyott gyümölcsfák.

Az egész falu végtelenül szegény volt. Általában földtelen „nincstelenek" lakták, legföljebb egy-két hold volt a birtoka egy-egy családnak. Egyetlen 10 holdas volt köztük, az volt a falu leggazdagabb embere.

Mi, „tájkutatók" voltunk vagy tizenketten. Köztünk *Szűcs Sándor,* ma már könyveiről ismert néprajzi író, békési parasztfiú, *Fehér Gyula* és *Fehér Lajos* – a későbbi politikus, majd miniszter –, és még néhányan, akiknek nevére már nem emlékszem. Fehér Gyula – Lajos bátyja, Györffy néprajzos tanítványa – dobta be az ötletet a falu helyzetével való első ismerkedés után: osszuk föl magunk közt a falu házait, s készítsünk egy teljes fölvételt a falu minden családjáról; mennyi a földje, miből él, hányan vannak, milyen a házuk, honnan származnak szüleik, nagyszüleik. Kezdetben gyanakodtak is, hogy adóösszeírás a célja ennek a kérdezgetésnek, de végül meg tudtuk nyugtatni az embereket, s a kép kiteljesedett.

Az utolsó kérdés hozta a legérdekesebb eredményt. Kiderült, hogy a lakosság nagyobb része fokozatosan húzódott le északról délre. Nagyszüleik esetleg Gömörben, Nógrádnak északi peremén születtek, szüleik már Hevesben, ők pedig itt a Kunság szélén. Ugyanezt tapasztaltam már egyszer a Vác melletti Őrszentmiklóson is, ahol a zenei falumonográfiát akartam kezdeni Györffy tanácsára – még az áji munka előtt. Ott is mindig megkérdeztem az énekesek családi adatait, fel a legmagasabb fölmenőkig, s ugyanilyen volt az eredmény. Mikor Györffynek elmondtuk ezt a tapasztalatunkat, levonta a tanulságot. „Igen, 150 évig felhúzódott a magyar nép északra, most 200 év óta húzódik vissza." Sajnos, nem csak azok húzódnak lefelé, akik egykor oda

felhúzódtak, hanem azok is, akik mindig is ott laktak. S helyüket elfoglalják a környező szlovákok.

Vargha Laci időnkint meglátogatott, s amikor kiderült, hogy jól dolgozunk, s érdekel is bennünket ez a munka, Györffy is kijött hozzánk, s érdeklődve, elégedetten hallgatta beszámolónkat.

Természetesen néprajzi gyűjtés is folyt a szociográfia mellett. Én is fölvettem néhány szép dallamot fonográfra, s egyik 82 éves énekesem mesét is mondott. Nemcsak élénk taglejtésekkel, pompás nyelven adta elő a történetet, hanem felállva-mozogva, mozdulataival illusztrálva is, amiről szó volt. Hallatlanul élveztük, különösen egy fantasztikus-erotikus meséjét. Szűcs Sándor próbálta leírni előadása nyomán. (Akkor még híre sem volt a magnetofonnak.)

Később tudtuk meg a szomszédoktól, hogy jókedvű mesemondónk és felesége már néhány napja nem evett egy falatot sem. Mi is szegény diákok voltunk, de azért hirtelenében összeadtunk néhány pengőt, ami szegény 82 éves *Ipacs István* bácsinak és feleségének legalább egy további hétre biztosította a betevő falatot.

S ha már a nyomornál tartunk, itt fényképeztem és láttam először életemben kapával való szántást. Akinek nem volt ekéje-fogata, sőt pénze sem, hogy fogadjon mástól, összeállt barátaival, s hárman, rézsút egymás mellett-mögött, ahogy a kaszások szoktak felállni, kapával vágták föl a töretlen földet. 1939-et írtunk akkor! Vagy negyven év múlva traktorok szántják föl a földeket mindenütt Magyarországon, és helikopterek szórják le a gyomirtót és a magot a szántásra.

Ez az 1939-es év végzetes volt az egész Táj- és Népkutatóra is, de leginkább Györffyre magára. Teleki magához rendelte szeptemberben, ami után nagyon ideges és rosszkedvű hangulatban tért vissza az Intézetbe. Kérdezett engem, merem-e vállalni a Tájkutató adminisztrációjának intézését. Természetesen vállaltam, mondván, hogy talán csak megbirkózom vele. Az öreg fanyarul mosolygott valami nagyon nem vidám mosollyal. Éreztem, hogy az egész megbízás valaminek végét jelenti, ami neki kedves volt; valami leszámolást, átrendezést. Engem még fölterjesztett fizetéstelen egyetemi gyakornoknak. Aztán eltűnt két vagy három napra. Végül halva találták meg abban az alagsori helyiségében, ahová vissza szokott vonulni dolgozni, s ahová most szégyenében és felháborodásában vonult vissza. Teleki ugyanis közölte vele, hogy kénytelen megszüntetni a Táj- és Népkutató Intézetet. Akkor még csak annyit tudtunk, hogy az Egyetem rektora, *Domanovszky Sándor* ment föl Telekihez, mert a Táj- és Népkutatóban olyan baloldali elemek szerepelnek állandóan, hogy ő kénytelen kitiltani az Egyetemről, ha Teleki nem fogja bezáratni. Ma már azt is tudjuk, hogy a politikai rendőrség követelte ezt Domanovszkytól.

Györffy felindulásában agyvérzést kapott és meghalt. Előtte kétórás beszélgetésben mindezt elmondta Vargha Lászlónak.

Temetésére eljött Teleki Pál is végső búcsút venni egykori magántanárától. Aki éppen úgy képtelen volt nem baloldali módon intézni az általa engedélyezett társadalmi felmérést, mint társa, az előbb menesztett Magyary. Csak ő rosszabbul járt: belehalt baloldali magatartásába.

Ez sem mentette meg a narodnyikizmus, sőt kezdetben még a fasizmus vádjától sem. Amikor bevettek 1949-ben az Akadémiai Néprajzi Bizottságba, elhűlve olvastam *Dégh Linda* egy jelentését a néprajz helyzetéről, amit ott meg kellett vitatnunk. Györffy úgy volt ott beállítva, mint aki „az akkori idők minden piszkos vizében úszó" – tehát fasiszta – volt. Már akkor felháborodva kellett kikelnem ez ellen, hiszen mindaz, amit Györffy akkor a hagyományok felhasználására ajánlott (néha egyet-mást naivul is), az a magyarságot akarta erősíteni a német veszéllyel, tehát *a fasizmussal szemben*. Azt pedig maga Linda tapasztalhatta, mennyire nem tett különbséget zsidó és nem zsidó közt, vagy ha igen, úgy az a zsidók javára volt, hogy ne érezzék az akkor már fenyegető gyűlölködést. Hiszen pártfogoltjai közt ott volt az iránta halálig hű és hálás zsidó *Palotay Gertrúd*, vagy az anyai ágon zsidó *Fél Edit*. Sőt legjobb barátjának és szellemi szövetséges társának, *Visky Károly*nak is zsidó volt a felesége. Ez a „kör" kimondott antifasiszta, baloldali szellemet képviselt, szigetet az akkori társadalomban.

Györffynek ez az ellenséges megítélése még a legújabb időkben is fölvetődött. Ezúttal *Hoffmann Tamás*, a Néprajzi Múzeum igazgatója részéről. Megint csak ki kellett állnom a Néprajzi Társaságban, felidézve Györffy halálának körülményeit; amihez az akkor még életben levő Vargha László is hozzátette a maga még fontosabb emlékeit arról az utolsó beszélgetésről.

Mindez mégis hiába volt. Mert Györffy magyar hagyományokkal magyarságot akart építeni. S Magyarországon azt még csak elnézik, ha valaki *ember* akar lenni – feltéve, hogy nem akadályozza vele mások embertelen érdekeit –; de annak már nincs kegyelem, aki emellett *magyar* is akar lenni. Az már menthetetlenül narodnyik vagy fasiszta.

Györffy halálakor tehát „állásom" lett: „fizetéstelen egyetemi gyakornok" félárú vasúti igazolvánnyal a zsebemben, tehát valóságos állami tisztviselő. Ez is jellemző vonása az akkori középosztály életének. Kinevezni, állásba fölvenni valakit megállapított fizetéstelenséggel. De ez nekem nem jelentett valami eltérést addigi életemtől. Hiszen apám halála óta „állásban" voltam magántanítványaim szüleinél, s az az elég kevés, amit kaptam, teljes egészében anyám pénztárcájába vándorolt. Ám egyáltalán nem tudta *emelni* életünk színvonalát, legföljebb enyhített valamit nyomorúságunkon.

A tanulás átalakulása tanítássá, időm egy részének átalakulása munkává eléggé kimerített. Amíg csak osztálytársaimat tanítottam, akikkel együtt a magam leckéjét is megtanultam, még csak ment valahogy a munka, ha fárasztott is. De hatodikos koromban kezdtem alacsonyabb osztályosokat is tanítani, sőt más iskolából is. (A Berzsenyiben tanított *Varga Sándor* nagybátyám, aki onnan is szerzett nekem tanítványokat.) Egy ilyen berzsenyissel történt egyik órámon, hogy egy rövid időre elaludtam – bár nem tudom, mennyi ideig tartott ez a kábulat. Lehet, hogy egy pillanatig, de lehet, hogy több is volt. Mikor kutatva ránéztem a gyerekre, nem látszott rajta semmi, vagyis inkább az látszott, nem akarja elárulni, mit vett észre és mennyi ideig.

Később egyre nagyobb „vállalkozó" lettem, bukottakat készítettem föl nyáron az őszi pótvizsgára, s ez nagyobb jövedelmeket jelentett már, még inkább, ha bukott érettségizőt készítettem föl a pótérettségire. Az ilyen jövedelmek már bizonyos mértékig „enyhítették" helyzetünket, ilyesmiből lehetett valami hiányzó fontos

dolgot megvenni. Csak az általános életszínvonalat nem emelték lényegesen.

Rengeteget kellett takarékoskodnunk, elsősorban a táplálkozáson. Húst például kétszer ettünk a héten: vasárnap és valamelyik hétköznap. És többnyire lóhúst, amit *Ernő bácsi* nagybátyám hozott Újpestről, ahol nem látta senki az ismerősei közül, s amit mi „filé"-nek, vagyis marha-vesepecsenyének ettünk, mert az íze pontosan olyan volt, mint a marhahúsnak. És természetesen olcsó volt. Azért csak olyankor tudott venni Ernő bácsi is, amikor a városi tanácsosok nem vitték el az egészet előle, mert azok is vették, pedig nem voltak rászorulva, mint mink.

Bizonyos napokon, szerdán és pénteken mindig tészta volt. S a főzelékek széles skáláját fogyasztottuk, úgyhogy egy hónap alatt igen változatos étlapot ettünk végig. Süteményből azonban csak vasárnapra jutott, a „bácskai rózsa", egy diós-cukros tekercs. Ez szinte kötelező volt vasárnap, de mi nagyon szerettük, és szívesen ettük vasárnaponként. Csak néha, egy-egy nagy ünnepen volt valami szokatlan hús vagy sütemény.

De még hasunknál is jobban tudtunk spórolni a lábunkkal. Hihetetlen sokat gyalogoltunk. Az egyetemre is gyalog jártam a Zsigmond térről. A mostani Természettudományi Kar volt akkor a Bölcsészet, a Zsigmond tértől jó egy óra gyalog. Oda is, vissza is. Ezt a majdnem mindennapos teljesítményt is megtoldtam egyszer egy félórával. Hallottam, hogy Szabó Dezső ki szokott ülni délben a Philadelphia-kávéház ablakába. Tettem hát egy kis kerülőt arra, hogy megnézzem. Letértem a Lánchídra, s az Alagúton át odajutottam a Krisztina tér sarkán – a mai közért helyén álló – kávéház elé. Ahol csakugyan ott ült a „kirakatban" az író. Futó pillantást

vetettem rá, de annyi eszem volt, hogy nem próbáltam személyesen a közelébe kerülni.

Két emlékezetes gyaloglásomat kell még felidéznem. Az egyik a *Hovanscsiná*val kapcsolatos, a másik *Bartók kétzongorás szonátájá*val.

Operába természetesen nem jártam. Vagy kivételesen jutottam el egy-két alkalommal. Verdi, Wagner, *Mozart* operáiból alig ha egy-egyet hallottam-láttam (bár részleteket kottából ismertem). De hát a *Hovanscsinát* akkor mutatta be az Opera, ami nagy szenzáció volt, s erre nekem is egyszer el kellett jutnom. Kemény tél volt, s a Kinizsi utcában volt a Turul-jegyiroda, ahol egyetemi hallgatók olcsó jegyet kaphattak. Csakhogy 2–3-ig volt a hivatalos óra. Akkor lehetett megvenni a jegyet estére. Begyalogoltam hát a Kinizsi utcába. Lehetőleg három óra előtt néhány perccel értem oda, hogy utána ne kelljen még sokat várnom, mert hazagyalogolni nem akartam, hogy aztán estére megint visszagyalogoljak az Operába. El kellett valahogy töltenem estig az időt. Sétáltam az utcán, ballagtam vissza a „Berlini térre" (Marx térre), ahol is ott volt az Ilkovics-büfé, ahol 24 fillérért lehetett kapni egy adag zónapörköltet. Úgy hat óra felé el is költöttem vacsorámat, aztán megint ballagtam az Opera felé, s amint be lehetett menni, elfoglaltam a helyemet a harmadik emeleti erkély mélyén. Átfagyva, elfáradva, éhesen valami álom és ébrenlét közti állapotba zuhantam a melegben. És láttam az operát, hallottam is, emlékeztem is jelenetekre, amint *Losonczy* mint Hovanszkij énekel az erkélyről – szónokol tulajdonképpen – meg az eretnekekre, akik magukat elégetik a máglyán, mire a katonák odaérnek; de egyetlen taktusra sem emlékeztem később belőle. (Az majd későbbi előadások eredményeképp sikerült csak.)

Ugyanígy kivételes alkalom volt a *Kétzongorás szonáta* bemutatója is *(ütőhangszerekkel)* egy filharmóniai hangversenyen (talán 1938-ban?). Csepergett az eső, felhúztam a kalocsnit (mert mindig lyukas, illetve fótozott volt a cipőm talpa a sok gyaloglástól, azért esőben mindig sárcipőt kellett hordanom), vettem az esernyőt, és elindultam a Zsigmond térről az Operába, ahol a filharmóniai hangversenyeket szokták tartani. Ez csak háromnegyed órai utat jelentett. Odaálltam a sorba, s mikor a pénztár elé értem, bemondtam, hogy kérem a legolcsóbb jegyet. Azt mondta a pénztárosnő, hogy három pengő. „Jézus Mária", szaladt ki a számon, mert 2 pengő 50 fillér volt a zsebemben. Azt hittem, a kettő elég lesz a jegyre, az 50 fillér meg a ruhatárra. Sarkon fordultam, és visszaindultam – az ott várakozó emberek tekintetét kerülve –, s újabb háromnegyed óra alatt hazagyalogoltam.

Arra is emlékszem, hogy vagy 20–21 éves lehettem, amikor először szálltam föl egy buszra. Addig, ha nem gyalogoltam, csak a villamos létezett számomra. Úgy éreztem magam ott a buszon, mint mikor egy szegény ördög egy előkelő szálloda halljába téved be, vagy egy drága étterembe. Úgy néztem körül, mint egy más élet világában, hogy vajon nem néznek ki engem a többiek.

Még egy gyaloglás-villamosozás jut eszembe. Már zeneakadémista voltam, egész délelőtt órán voltam, vagy orgonát gyakoroltam, s délben halálosan fáradtan, nem is jól érezve magamat indultam haza ebédelni. De egyetlen kis-szakasz érme volt a zsebemben. (Akkor „kis szakaszokra" volt osztva minden útvonal, s egy hatfilléres érmét kellett bedobni mindegyiknek a határán a perselybe.) A Zeneakadémiától a Zsigmond térig három kis szakasz volt az út. Minthogy a leghosszabb köztük a Nyugatitól a Margit híd budai hídfőjéig volt, tehát a Király (=Majakovszkij) utcától a Nyugatiig

gyalog mentem, s a Margit híd budai hídfőjétől ismét a Zsigmond térig. Otthon avval fogadott anyám, hogy volt gimnáziumom igazgatója üzent, menjek be hozzá valamit megbeszélni. Majd leszakadt minden tagom, de átmentem. Azt akarta, hogy tanítsam a diákokat egyházi népénekre, mert alig akartak már énekelni a misén. Ezután hazamentem, s megmértem a lázamat: 39,5 volt.

Még azt sem mondhatom, hogy ezek az esetek különösen levertek volna. Mindennapi életem megszokott körülményei voltak, legfeljebb különösebben emlékezetes pillanatai.

CSERKÉSZET

Egy darabig a cserkészetben találtam meg a fáradtság és feszültség levezetését. A gimnáziumban az állandó magánóra-adás mellett alig maradt időm másra, mint a cserkészetre.

A kis bérházban, amiből az Árpád Gimnázium lett, csak egy szuterénhelyiséget tudtak adni a csapatnak. Ezért amint jó idő volt – s a gyermekkorban sokkal több a jó idő, mint felnőtt korban – fenn tartottuk a csapatgyűléseket szombat délutánonként a Pálvölgyi cseppkőbarlang bejáratán túl, a „Francia bányában". Ez egy felhagyott agyag- vagy homokbánya volt, a hegy oldalába bevágott nagy sebhely, körös-körül erdővel, de a sebhely alján jó széles pálya volt focizásra. Utána meg tábortüzet gyújtottunk, s a körül folyt le a csapatgyűlés. Jó kis séta volt odáig felgyalogolni, de mi volt az az embernek gyerekkorban.

Mikor bekerültem a gimnáziumba, akkor vette át a csapatot *dr. uzoni Zayzon Sándor* történelemtanár, mert *Szabó Zoltán* tornatanár, az előző parancsnok más iskolába került. Nem volt rossz ember, csak éppen semmi gyakorlati érzéke nem volt; első táborunkban Pakson még alig volt megfelelő öltözéke is. Például végig egy elöl slicces alsónadrágban járt, ami persze többnyire kinyílott. El is nevezték a fiúk „Bimbalió de kicsüng"-nek. Szerencsére voltak a nagy fiúk közt kitűnő, gyakorlati érzékű öreg cserkészek, akik kipótolták az ő hiányait. A táborokat azonban jól megszervezte, meg a kirándulásokat is. Akkor még nem volt az ország úgy beépítve, mint most. Galyatetőn például csak egyetlen fa menedékház állt, mikor 13 éves koromban húsvéti kirándulást rendeztünk a Mátrában. S egy másik éjjeli szállásunk a parádi kórház-szanatórium egyik nagy termében volt, ahol pompás tiszta ágyakban aludtunk egy éjszakát. De elintézte azt is, hogy az apostagi táborban rendszeresen kaptunk ingyen tejet a túlparton levő Szitányi birtok tehenészetéből, méghozzá két lezárható fedelű tartályban, gondolom, 25 literesek voltak. Csónakon hoztuk át minden reggel az istállóból, természetesen ingyen. Ihattunk, amennyi belénk fért. Egyszer meg is tettem, hogy félliteres bögrémet kétszer töltöttem meg kakaóval, kétszer meg tejjel. De akkor alig tudtam fölállni ez után a reggeli után.

Turulista múltja akkor még csak bizonyos zsidóellenességben jelentkezett, de németellenességgel párosulva. Ennek megfelelően dühös volt, mikor két biciklis németországi fiú – úgynevezett „Wandervogel" – kéredzkedett be a táborba egy éjszakára. Akkor még élesen kikelt a „pángermán" mozgalom, sőt a Bleyer-féle Volksbund ellen is. Vagyis azok ellen, akik élesztgették a nagy német öntudatot.

Később, 1935-ben már kezdett más hangokat pengetni. Egyelőre csak mind jobban katonai szelleművé akarta alakítani a cserkészetet. Ezen akkor én már élesen

vitatkoztam vele, ami azzal végződött, hogy felugrottam, kirohantam a gyűlésről bevágva magam után a vasajtót, aminek apró üvegablakai nagy csörömpöléssel törtek össze. S ezzel 21 éves koromban vége is lett cserkész-pályafutásomnak.

Később, mikor egyre jobban az ellenállás és németellenesség irányába haladtam, s a gyerekkoromban és gimnazista koromban még meglevő enyhe zsidóbírálat is zsidómentésig változott át, ő egyre inkább ment jobbra, és végezte a Szálasi uralom alatt a Kultuszminisztériumban valami magas beosztásban. Minek következtében kisodródott Németországba, s ott valami újságkihordóként fejezte be életét.

Volt ellenkező út is a csapatból. Például „Nagy öszié", a későbbi *Pálffy-Österreicheré*. „Öszi" még másodikos koromban hívott – ő hatodikos volt akkor –, hogy legyek az ő őrsében, mert „ilyen sing-őrsöt csinálunk", mondta azzal a jellegzetes könyökben behajlított mozdulattal, amivel a csuda jót szoktuk jelezni. A „sing-őrs" nem jelentett valami sváb hagyományt, csak a gimnáziumban tanult német (és egyéb) dolgok belekeverését a diáknyelvbe. Mert például *Balázs Istvánt*, osztálytársunkat, a ravaszul cselező futballcsatárt *„Fuchs"*-nak hívtuk, mert éppen *Goethe Reinecke Fuchs*-át tanultuk német irodalomtörténetben, és őt találtuk legalkalmasabbnak a „der listige Fuchs" – a ravasz róka elnevezésre. Így a ritka magyar nevűek közül is egy ezt a német nevet hordta közöttünk, de ez semmiféle német hagyományt nem jelentett, holott az osztály (és az iskola) 70%-a volt sváb származású.

Nemcsak a hegy volt a mienk, a „Francia bánya" és környéke, mienk volt a Duna is. Volt a csapatnak három guruló üléses csónakja – kielbootja – és egy nagy, lapos fenekű ladikja, amelybe akár 25-en is beleférünk.

A csónakház a Hajógyári-sziget alatt volt, egy úszóház úszótalppal, ahonnét óriási fejeseket ugráltunk s nagy úszásokat rendeztünk az akkor még fürdésre alkalmas, tiszta Dunában. (Sőt még 1945 utáni nyáron is átúsztunk innen a Margitszigetre, és úgy mentünk be, ingyen, a strandra.)

Nagy szórakozásunk volt a ladikkal, lapát nélkül, végighúzatni magunkat a Hajógyári-sziget melletti kis Duna-ágon, ahol a sok uszály kikötve lebegett, s mi a partig feszülő köteleken húztuk magunkat végig a szűk ágon, majd mikor felül megkerültük a sziget orrát – akkor már lapáttal – és kiértünk a nagy Dunába, akkor el is hagytuk az evezést, beugráltunk a vízbe, és a ladikkal együtt úsztunk le a csónakházig.

Én az úszásokban csak 13 éves koromtól vettem részt, akkor tanultam meg úszni, teljesen magamtól, nagybátyám csónakházában az Újpesti-szigeten. Egyszerre csak „ment". Nagybátyám kipróbált a mély vízben – mellettem ment az úszótalpakon –, s a végén „felszabadított": úszhattam egyedül a Dunában.

Az óbudai vízi életnél is nagyszerűbb volt a nyári táborozás mindig a Duna mellett. Minthogy csónakjaink voltak, s minthogy a fiúk hozzászoktak a vízi élethez, minden táborunk valahol a Duna alsó folyása mentén, egy Duna-parti helység határában volt a vízparton. Pakson volt életem első tábora, aztán Dunapataj, és több egymás után Apostagon, egy szigeten, amelyet kőgát kötött össze a parttal. S a sziget és a part között holtág húzódott több kanyarulattal, amelyet sűrű nádas falazott körül. Ebéd utáni pihenőben néha megkerültem alul a szigetet a lapos fenekű ladikkal, s beeveztem néha ebbe a kanyargó holtágba. A lapos fenekű csónak, ha csak magam ültem benne, olyan kevéssé merült bele a vízbe, hogy a sekély mederben a vízből kiálló fűszálak

fölött siklottam vele, s nem is eveztem, hanem csöndben toltam a lapáttal a far mellett a csónakot. Így olyan zajtalanul siklottunk az ősnövényzetben, hogy a vadkacsa kiúszott kicsinyeivel a nád közül, mert nem hallotta, hogy jövök. Csak mikor meglátta a közeledő csónakot, fordult vissza velük gyorsan a nád közé.

Itt, Apostagon ért bennünket az a vihar, aminek tragikus áldozata is lett. Egy éjszaka egy forgószél ment rajtunk keresztül, méghozzá a „magjával". Valami olyan, amit Tamási ír le a *„Ragyog egy csillag"*-ban. Dőltek le a kettétört jegenyék, rémes látványt nyújtva a sűrű villámoktól megvilágított ég háttere előtt. Sátrainkat felborította a szél. S bizony voltak pillanatok, amikor nem tudtam lélegzetet venni, azt hittem, megfulladok. S az egyik akkor érettségizett fiút, *Tóth Elemér*t agyonütötte egy lehulló, derékba tört fa. Éppen szombatról vasárnapra virradó éjszaka történt, s másnap megérkeztek teherautón a látogató szülők az iskolaigazgatóval. A tábornak persze vége szakadt, s hazautaztunk.

EGY „NAGYNÉMET"

Nem volt elég, hogy annyi német nevű fiú volt az iskolában; volt közöttünk más német is, nemcsak magyarországi sváb. Az alattunk következő osztályba járt *Appenroth „Szándi"* is, akinek valami vállalatnál szolgált az apja, de nem magyarországi születésűek voltak. Két jellemző eset él róla emlékezetemben. Az egyik, mikor egy rokonom elvitette velem fiatal „német kisasszonyát" diákbálunkra nyolcadikos koromban. Hogy megszabaduljak a német társalgás nyűgétől, bemutattam neki Szándit, aki úgy mutatkozott be a lánynak: *von* Appenroth – a von-t (ami nemességét jelezte) meghangsúlyozva és utána kissé megállva. Amitől persze a kis német lány el volt ragadtatva. A másik az a vita, amit már 1931-ben folytattunk vele, aki szerint a lengyeleknek nincs kultúrája. Mi pesze rögtön *Chopin*t, *Reymont*ot, *Paderevsky*t szegeztük szembe. Érdekes, hogy ez a szlávokat lenéző szemlélet már előzőleg, egy évvel előbb is belém ütközött. Akkor már elhatároztuk, hogy magyar–német tanárnak megyek, s összehoztunk egy párhetes ausztriai tartózkodást egy családnál Freiburg im Oberösterreichben. Gazdám egy kishivatalnok volt. Megérkezésemkor – egy éjszakai út után álmosan – a vonatban felejtettem gyönyörű, új beige tavaszikabátomat, amit a vonat továbbvitt Prága felé. Házigazdám megpróbálta ugyan rögtön bejelenteni, hogy visszaküldjék, de véleménye szerint reménytelen volt, mert ez a „slawische Bande" úgysem küldi vissza. Akkor még nem szerettem a cseheket, de annyit már tudtam róluk, hogy igenis fejlett, polgári civilizált társadalom. S nagy elégtételemre szolgált, hogy néhány nap múlva meg is érkezett kabátom – nemcsak saját anyagi érdekem, hanem inkább a „slawische Bande" becsületének helyreállítása miatt.

A szláv szomszédoknak ez a lenézése tehát, amit Hitlerék oly szörnyűségig vittek, már előtte ennyire benne élt a német – sőt osztrák – társadalomban.

Nos, *Appenroth Szándi* egész gimnáziumi pályafutása alatt arról ábrándozott, hogy érettségi után a német haditengerészetben fogja leélni életét. Mindnyájan tudtuk, hogy ez volt álmai netovábbja. 1933-ban érettségizett, s utána, mint hallottam, nem vették föl a német flottába, mert apja osztrák állampolgár volt, nem német. Ezekután annyira meghasonlott a németséggel, hogy, mint osztálytársaitól hallottuk, belépett az osztrák Hei-

matbund-ba, vagyis a Hitler-ellenes, osztrák „honvédők" közé. Így érthető, hogy az Anschluss után egyszer csak megpillantottam Szándit az utca másik oldalán, amint barátságosan integet nekem. Tehát Magyarországra kellett menekülnie. Pontosabban: lehetett. Hogy aztán mi lett vele végül is, azt már nem tudom.

Az a Prágából visszakerült tavaszikabát is nagy dolog volt az életemben, akárcsak az ausztriai néhány hét. Ez már tanításaim jövedelmének emelkedését jelezte. Mert korábban ilyesmiről szó sem lehetett, sőt még azután is sokáig kivétel volt az a kabát. Nagybátyám, az orvos, az egyre jobban kereső *Koncz Lajos* például azért csináltatott magának nagy felhajtással nadrágot, hogy ha majd mint használt darabot nekem továbbadja, aki jóval magasabb voltam nála, tudjam viselni termetemnek megfelelő hosszúságú nadrággal az uraságtól levetett darabot. Ez még egyetemi éveim alatt is így volt. S a szabónk, akinek fiai viszont 6–7 évvel alattam jártak a gimnáziumba, és „apródjaim" voltak a cserkészcsapatban, havi 10 pengő részletekkel törlesztett hitelezőnk volt, mert néha 300 pengő fölött is volt a számlánk, ami szinte reménytelen messziségbe tolta ki a végleges törlesztés határát. A havi részletért minden elsején megjelent Németh úr unokaöccse és segédje, aki végigjárta a hasonló adósokat a részletért. Ezzel a vevőkörrel persze nem sokáig lehetett fennmaradni. *Németh úr* csődbe is ment, iparengedélyét megvonták, s azontúl unokaöccse nevén ment tovább üzlete. S véglegesen csak valamikor 1943-ban szabadultunk meg a számlánktól, mikor már állásban voltam, sőt fizetést is kaptam az Egyetemi Könyvtárban.

Anyám öt lánytestvérének családja volt a mi összetartó „rokonságunk". Mi éltünk mindegyiküknél rosszabbul, ezért ők, ahol tudtak, segítettek. Így például akkor, amikor az Egyetemi Énekkar amerikai útra készült, s a tagoknak maguknak kellett frakkról gondoskodniuk az útra, ami viszont egy olyan hosszú útra nem volt kölcsönözhető. (Frakk-kölcsönzés akkor mindennapos dolog volt, s ha énekkari hangversenyen abban kellett szerepelni, rendszeresen igénybe is vettük a ruhakölcsönzőt.) Ugyanaz a nagybátyám, aki a Berzsenyi Gimnáziumban tanított, ahol sok gazdag szülő gyerekét tanította, elintézte, hogy egy szövetgyári igazgató révén önköltségi áron vehettük meg a szövetet. Németh úr pedig elkészítette évtizedes kontónk terhére, mégpedig mind frakkot, mind szmokingot. És mégsem mehettem Amerikába. Mert ezenkívül fizetni is kellett volna elég magas részvételi díjat, s arra már nem volt fedezet. Megmaradt a frakk itthonra, hiába.

Voltak kellemetlenebb rokoni segítségek is. Ernő bácsi, keresztanyám férje alapította az Újpesti-szigeten az első csónakházat, mint végkielégítésre kényszerített (baloldali) iskolaigazgató. Abba a csónakházba rendszeresen kijártam kisfiúkorom óta. És persze, az egész rokonság tudta, hogy milyen körülmények között élünk. Egyszer, de már 20–21 éves bölcsész lehettem, egy hétvégi nap kinn voltam, s készültem hazamenni. Keresztanyám a tornácukon üldögélő vendégei jelenlétében egy kétpengőst nyomott a markomba azzal, hogy megadja a villamospénzt kijövetelemhez. Rettenetesen megalázva éreztem magam, s azután vagy egy évig nem is mentem ki hozzájuk. Nagybátyám nagyon meg is szidta feleségét, mert ő is látta, milyen hatást tett rám.

Volt az egész „nagycsaládnak" egy nagy rokona: *Lingauer „Sanyi bácsi"*, a nagy „közbenjáró". Azt hiszem, egész közéleti tevékenysége abban merült ki, hogy „összeköttetései" voltak, amelyeket ismerősei számára „igénybe vett". Mindössze egyszer jutott odáig, hogy rövid időre főispán lett a *Gömbös*-kormány alatt Esztergom megyében (ahol semmi korábbi kapcsolata nem is volt). De hamarosan leváltották, mert Gömbös szerint „nem volt jó pártember". Azért a mi családi világunkban ő volt a nagy ember, akihez minden név- és születésnapra elzarándokoltunk, s akit minden ügyben felkértek az elengedhetetlen pártfogásra.

Csak mi nem, mikor már nagyobbak lettünk. S ebből egyszer fényes diadalunk származott. Sári húgomat tornatanárnője rávette, hogy pályázzon a Testnevelési Főiskolára. Annak főigazgatója pedig, *Szukováthy*, kebelbarátja volt Sanyi bácsinak. Sárival egy időben unokatestvérünk, *Varga Bandi* is pályázott oda, természetesen Sanyi bácsi közbenjárását kikérve. De mi nem szóltunk, anyámnak is megtiltottuk, hogy szóljon nekik. Sárit pedig volt polgári iskolai tanárnője készítette elő, aki tanár volt a Főiskolán. És következett a nagy diadal: Sárit fölvették, Bandit pedig nem. Akkor tudták meg a rokonságban, és Lingauerék is, hogy Sári egyáltalán fölvételizett. Volt is nagy sértődés, hogy nem kértük segítségüket. Mi pedig boldogok voltunk: ez volt első győzelmünk a Horthy-korszakkal összefonódott társadalmi rendszer fölött.

Amelybe pedig egész rokonságunk tökéletesen be volt épülve. De különösen egyik nagybátyám, Koncz Lajos és felesége.

Nos, ez a Koncz Lajos kedves, jószívű orvos volt, de teljesen lojális a társadalmi rendhez. Még pétervásári (Heves megyei) körorvos korában hallottuk: ha csendőrök által megvert parasztok jöttek hozzá látleletért, szép barátságosan lebeszélte őket, hogy ne próbáljanak ellenkezni a csendőrökkel. Pedig azért mentek hozzá, mert szerették és bíztak benne. De még az alsónadrágjába is bele volt varrva az ötágú korona, pedig talán még bocskoros nemes sem volt, de később egy bevándorolt olasz grófi családtól akarta leszármaztatni magát. A korona alatt pedig ott volt kivarrva a Dr. K. L.

Jó orvos és lojális alattvaló lévén eljutott a vármegyei tiszti főorvosi állásig Gyulán. És közeledett hozzá, hogy elérje élete nagy álmát: az V. fizetési osztályt, amivel a méltóságos cím járt. Ámde közbejött a rendszer bukása 1945-ben, s ez az ő bukását is meghozta: nem igazolták. Amit ez a lojális, felsőséget tisztelő, előmenetelét erre építő ember nem bírt elviselni. Agyvérzést kapott, és vagy félévi ájult állapot után múlt ki a világból.

Felesége nem kevésbé várhatta azt az V. fizetési osztályt. Mert mikor egy családunkba későn bekerült távoli rokon azt találta mondani az összetartó rokonságra, hogy „banda", Irén néném felháborodásának azzal adott kifejezést, hogy „rám meri mondani, hogy banda, a majdnem méltóságosra!". Ezen aztán mi, Vargyas gyerekek halálra nevettük magunkat, s ez a „majdnem méltóságos" szállóigévé és fogalommá vált köztünk. Egy letűnt társadalmi rendet jellemző fogalom. Persze az a magatartás, amely ezt a fogalmat kialakította, megtalálta az új rendben is a maga megélhetési formáit.

Igaz, mi könnyen gúnyolódhattunk: olyan távolságban éltünk a méltóságtól, hogy az számunkra nem is volt valóságosan létező dolog. Én még otthon egyetemista koromban vikszeltem a lakást. És takarítottam, csak azt kértem húgaimtól, hogy ők rázzák ki a rongyot, mert azt már nem akartam, hogy meglássák a ház lakói.

Néha azért voltak cselédeink is. Amikor még kisebbek

voltunk. De ez csak azt mutatja, milyen mély volt alattunk is a falusi életszínvonal, ha akadtak parasztlányok, akik annyiért is beálltak szolgálni, amennyit anyám bírt fizetni emellett az életszínvonal mellett.

Ezeket a lányokat anyám eléggé megkínozta az első két hét alatt, amíg megtanulták, hogy minden mozdulatuk olyan legyen, ahogy ő kívánja. Volt, aki sírt is kezdetben. De azután már egész más volt a bánásmód, családtagnak számítottak. Többen – tótok is, magyarok is – később is vissza-visszajártak, meglátogattak bennünket.

ZÁLOGHÁZ

De azért ezt az életszínvonalat is csak úgy tudtuk tartani, hogy időnkint anyám lánykori és fiatal asszonyként kapott ékszereit beadtuk a „zaciba". Ami a Kinizsi utcában volt, és én számtalanszor gyalogoltam el a Zsigmond térről odáig, hogy az esedékes kamatot befizetve meghosszabbítsam a zálogot, amit kiváltani sosem tudtunk. Csak már sokkal később, talán már zeneakadémista koromban, amikor életem első és utolsó pénzügyi műveletét folytattam le. 1937-ben, az első nagy háborús feszültség idején hirtelen emlékedni kezdett az arany ára. Akkor találtam ki, hogy vegyük ki az összes darabot, adjunk el valamit belőle az új áron, abból ki tudjuk fizetni az egész zálogot, és legalább a többiért nem kell tovább fizetni a kamatot. Kölcsönkértünk Ernő bátyámtól annyit, amivel kiválthattuk az ékszereket, csakugyan eladtuk azt a darabot, amihez anyám legkevésbé ragaszkodott, ebből megadtuk a kölcsönt, s többé nem kellett elgyalogolnom a Zsigmond térről a Kinizsi utcába. Ez volt életem egyetlen kapitalista művelete.

A pénztelenség még sokáig elkísérte életemet. Még áji gyűjtésem közben, 1940 nyarán kaptam egyszer kiküldetést Lajthától a Rádió gramofonfelvételeinek előkészítésére. Akkor akartam végigmenni Rozsnyótól Ájig, hogy lássam a még régiesebb hagyományú szomszéd falvakat. Kaptam is előleget a költségekre. Benne volt egy bizonyos összeg szekér fogadására is. Amit azonnal felhasználtunk arra, hogy vegyünk egy olyan vászon térdnadrágot hozzá való kabáttal, amivel egyáltalán kimehettem a „terepre". Mert egyetlen zakómban nem tehettem ezt, meleg is lett volna. Így aztán elköltöttem a szekérrevalót, s mehettem gyalog. Bal kezemben a súlyos fonográf, hátamon a hátizsák, benne 20 henger és élelem, hogy ne kelljen arra is költenem. Gondolom, többet hurcoltam, mint 20 kilót. Így bandukoltam Rozsnyóról Kiskovácsvágásáig, onnan Lucskára, tovább Barkára, s onnan végül a Szádelői völgyből föl az áji völgyet elválasztó hegyre. Ott azért ki kellett fújni magam. Meg gyönyörködtem is. Hiába: 26 évesen semmi sem tudja elvenni az ember kedvét.

Mindenesetre így, gyalog, biztonságosabb volt az út, mint egy másik alkalommal, amikor már nem kellett elköltenem a szekérre való pénzt, s Désről egy részeg székely vitt ki Bálványosváraljára szekéren. Csapkodta a lovakat, azok rángatták a szekeret dombról le, dombra föl. Néha óriási íveket írt le a szekér a lendülettől. Én a kocsis mellett ölemben szorongattam a fonográfot, hogy ha dől a kocsi, ugorhassak vele, és inkább én törjem össze magam, mint a múzeum drága gépe. De volt itt is vigasztalásom. Mert a részeg gazda egész úton teli torokból bömbölte a *„Keserű víz, nem hittem, hogy édes légy..."* 11 szótagos dallamát, aminek feszes 4/4-es ritmusát a szabadabb 5/8-os formában fújta. Ezt az előadást ismertem már elméletben, de hallani akkor

hallottam először. Vagy egy félóráig tartott az út, az ember csak ezt fújta, s azóta fülemben kiirthatatlanul ott él ennek a különleges ritmusnak hangzása.

Tragikussá vált anyagi helyzetem, mikor Visky beajánlott az Egyetemi Könyvtárba, de az első két és fél hónapot fizetés nélküli gyakornokként töltöttem. 9–2-ig volt ugyan a hivatali idő akkoriban, de délután meg Viskynél voltam tanársegéd és könyvtáros a Néprajzi Tanszéken szintén fizetés nélkül. Tehát egész napom el volt foglalva – fizetés nélkül –, nem vállalhattam tanítványt. Akkor napi négy órát gyalogoltam: be a könyvtárba, kettőkor haza ebédelni, utána gyorsan be az egyetemre a Néprajzi Intézetbe, este megint haza. Nagyon el voltam keseredve. Szerencsére már március második felében kaptam valami pénzt (januárban kerültem a könyvtárba), mégpedig a papírra, ceruzára, radírra való dotáció terhére. Júniusban már kineveztek díjnoknak, tehát segédhivatalnoknak, s akkor már rendes fizetést kaptam, csak keveset, végül augusztus elsejével kineveztek végre gyakornoknak. Ez már tudományos státus volt. Ekkor mondta *Pasteiner* főigazgató úr, hogy „burokban születtem", hogy ilyen gyorsan fizetett tisztviselő lettem (27 éves koromban!). Mert sokan előttem, például *Hadrovics*, a későbbi egyetemi tanár és akadémikus, de mások is, két évig is dolgoztak fizetés nélkül, mire eljutottak idáig. Nos, aki elolvasta eddigi életemet, láthatta, mit jelentett ez a „burokban születés"!

JOBAHÁZA

Hogy burokban születhessek, azért még egy kicsit meg kellett dolgoznom előzőleg. Mindenekelőtt le kellett doktorálnom. De még azelőtt is nem ártott további

gyakorlatot szereznem a népdalkutatásban. Ehhez még zeneakadémista koromban jutottam hozzá, 1937-ben. Amint az elsőt is a cserkészcsapat révén végezhettem, úgy ez a második is egykori cserkész- és osztálytársamnak, *Dezséry László*nak volt köszönhető. Ő mint a soproni Evangélikus Teológia hallgatója és mozgékony szervező meghívatott előadást tartani a népdalról. Ennek nyomán később, mikor a teológusok falusi „settlement-munkát" szerveztek Jobaházán, egy Sopron megyei faluba, ahol evangélikus magyarok is laktak katolikusokkal együtt, engem hívtak meg népdalt gyűjteni. Ők is tudták, hogy katolikus vagyok, de ez sem őket nem zavarta, sem engem.

A gyűjtés nem egészen két hétig tartott, de különösebb eredményt nem hozott. Néhány régibb dallamon kívül, valamint szokásdalok, gyermekjátékok mellett inkább csak nagyszámú új stílusú dalt találtam. Mondta is Kodály, mikor megmutattam az eredményt, hogy Bartók is éppen ebben a faluban kezdte, de ő se talált semmi értékeset.

Valami érdekes azért mégis volt számomra, amire máig emlékszem. Egy 10 éves forma értelmes fiúcska, aki a faluban általános diatonikus citerán pontosan megmutatta, melyik diatonikus dallamot hol kell elkezdeni. (Mintha a zongorán nem lenne fekete billentyű, s egy dór dallamot d-n kellene kezdeni, mixolydet g-n, hogy hangnemben maradva tudjuk eljátszani.) Vagyis tisztában volt a diatóniával – legalábbis a citerajáték gyakorlatában.

Most is előttem van értelmes arca, s elgondolkozom: vajon mi lett belőle? Eljutott-e a zene magasabb formáihoz, vagy elkallódott benne is legalább egy értelmes zeneélvező lehetősége?

Minthogy voltak a faluban katolikusok is, el is men-

tem egy misére az orgonánál ülő kántor mellé, aki nem akarta elhinni, hogy katolikus vagyok, sőt egyházzenész. Aki evangélikus teológusokkal jön ki a faluba! Ez akkoriban példa nélkül álló esetnek számított.

Mindenesetre ez a jobaházi néhány nap nem volt értéktelen, ha nem is hozott nagy élményt zeneileg. Annál inkább emberileg: találkozni a falusi élettel és problémáival. Sőt született belőle egy nagyigényű kórusmű terve is, aminek megvalósult polifon bevezetése után szólaltak volna meg az ott hallott dallamok, különösen egy ballada. De ez is, mint a többi, elvetélt 20–25 taktus után.

A zeneakadémia abbahagyása azért nem jelentette azt, hogy a zenéről végleg lemondtam volna. Pontosabban a zongorázásról. Egy idő múlva csak elmentem akadémiai mellékszakos tanáromhoz, *Ditrói Csiby*hez, hogy szeretnék valahogy továbbtanulni. Csodálkozott, mert ismerte játékomat: miért akarok mindenáron zongorista lenni. Nem fogta föl, hogy valakinek más lehet a belső igénye, mint amit alkalmatlan keze meg tud valósítani. Ezt persze én se tudtam még, még hittem, hogy gyakorlással elérem a szükséges technikát. Azért Csiby mégis csak ajánlott egy fiatal tanítványt – akkor talán 17 éves volt –, *Siki Bélá*t; aki szerinte „így megy föl", és kezével mutatta a meredek felívelést. Sikivel néhány hónapot tanultunk is. Elpanaszoltam hüvelykujjam bajait, mire mutatott is egy hüvelykerősítő mozgást, amit néha még ma is önkéntelenül megcsinálok, amikor már csak úgy tudok egy oktávot leütni, hogy előzőleg bal kezemmel szétfeszítem hüvelykujjamat. Ma már persze látom, hogy valami katasztrofális ín- vagy ízülethiba miatt lehetetlenség volt számomra zongoristává fejlődni. Mert hiszen éppen ez a kézhiba fejlődött bennem egyre súlyosabbá az idők folyamán. De ezt akkor még – és egészen

30 éves koromig – nem akartam elhinni. Végül is ezt a Sikivel való tanulást is abba kellett hagynom. Vele aztán már csak Amerikában találkoztam újra, amikor egy balladakonferencián vettem részt Seattle-ben, ahol ő akkor élt mint nemzetközileg elismert zongorista, s ottlétem alatt is adott egy hangversenyt, amit természetesen meghallgattam. Másnap aztán együtt ebédeltünk és felújítottuk egykori emlékeinket.

FARAGÓ GYÖRGY

Még egyszer lehetett volna sínre tenni zongorista pályámat. Már az Egyetemi Könyvtárban dolgoztam, s *Mátrai*val sokat beszélgettünk. Neki jó barátja volt *Faragó László* elméleti pedagógus, akinek viszont öccse volt a híres zongoraművész, *Faragó György*, aki akkoriban nyert első díjat a nemzetközi Fauré-versenyen. Sajnos, korán meghalt a második világháború előtt.

Mátrai a tőle hallott véleményeket visszhangozta, amivel én néha vitába szálltam. Az én érveimet aztán elmondta Faragó Györgynek, aki a választ neki mondta, amit viszont Mátrai továbbított hozzám. Így Mátrain keresztül „üzengetve" vitatkoztunk. Például egyszer azt az álláspontot képviselte Mátrai, hogy Bachot csak korabeli hangszeren, csembalón szabad játszani. Én kifejtettem ellenvéleményemet. Hogy Bach nem mindig „hangszerre gondolva" komponált. Például nagy passióiban az énekkari szólamok néha annyira vonószenekari vagy orgona-jellegűek – höhöhöhö-vel énekelt hangszeres figurációk –, hogy az nyilván csak egy elvont zenei lehetőség, nem az énekhangra gondolt sajátos hangzás. Ugyanígy van egy sereg zongorafúgában és prelúdiumban is. Például a *Wohltemperiertes Klavier*

*b-moll prelúdium*ának vagy az *es-moll fúgá*nak csodálatosan daloló szólamát igazán csak hegedűn vagy énekhangon lehetne megfelelően előadni. De ha már zongorán, akkor a main sokkal kötöttebben, lágyabban dalolva lehet játszani – tudtam én is –, mint egy pöncögő csembalón vagy klavikordon. Ezeket Bach nem a korabeli hangszer lehetőségeire, színére gondolva találta ki, hanem csak mint fülében élő, elvont dallamot. Persze más a helyzet, ha zenekarban szerepel a csembaló kontinuóként, vagy egy-két más hangszerrel kamaradarabban. Akkor biztos, hogy az akkori hangszer hangereje és hangszíne beleszámított az elképzelésbe.

Faragónak volt egy hangversenye, amire együtt mentünk el Mátraival. Francia praeklasszikusokat játszott csodálatosan. Én különösen az egyik darab előadásától voltam elragadtatva: *Rameau „Rondeau des Songes"* – álomrondójától. Mondtam is Mátrainak, hogy a többit – ha megfelelő technikám volna – ugyanúgy el tudnám játszani, de ezt talán nem tudtam volna úgy elképzelni, ahogy tőle hallottam valami álomszerű átszellemültségben. (Másnap meg is vettem ugyanazt a kottát, amiből játszott.) Mátrai külön megjegyezte a műsorban ezt a darabot, hogy ő is azt dicsérje barátjának. Mire annak az volt első szava: „Neked valaki súg". Mátraiban (akkor még) volt annyi elegancia, hogy ezt is elmondta nekem. Egyszer aztán azzal jött hozzám tőlük, hogy Faragó üzeni: szívesen tanítana zongorázni.

Csak ez már későn jött. Akkor már magam is tudtam, hogy nem érdemes, annyira használhatatlan a kezem. Köszönettel – és fájdalmas beletörődéssel – visszautasítottam az ajánlatot.

Végül mégis a „tudományos pálya" adott újabb lökést – ha nem is zenei pályámnak –, de legalább a népzenekutató munkának. Mikor Györffy magához vett, azonnal küldött Kodályhoz disszertációtémáért. Kodály először valami hangszerproblémát emlegetett, s csak mikor már elbúcsúztam tőle, kiáltott utánam, hogy amit a Magyar népzene előszavában megírt, azt kellene megcsinálnom: egy falu zenei életének teljes vizsgálatát. Körülbelül ennyi is volt az egész útbaigazítás: „Amit ott megírtam, azt kellene megcsinálnia."

Györffy nagyon örült a témának. Még néhányszor, beszélgetés közben, külön is visszatért rá, hogy „nagyon örülök ennek a témának". Fel is ajánlotta, hogy saját kis tanyáját vegyem igénybe, amely Őrszentmiklós határában volt, s onnan járjak be a faluba feldolgozni annak zenei életét. Meg is kezdtem a munkát néhány kiszállással, de ennek hamarosan vége szakadt Györffy halálával, ami 1939 őszén történt.

De az időben alakult meg az egyetemen a Magyarságtudományi Intézet, ahol Kodálynak nagy tekintélye volt. Az egyik alakuló ülésre meg is hívták, csak nem tudta, hol az ülés helye, és bejött a Néprajzi Intézetbe, ahol akkor már fizetéstelen gyakornokként naponta bent dolgoztam. Én vittem be Kodályt a szobába, s láttam, amint minden professzor fölállt *Mályusz*tól Szekfűig üdvözlésére.

Ennek a tekintélynek köszönhettem, hogy komoly ösztöndíjat kaptam, és kiszállhattam néhány hónapra Ájba, a nemrég visszacsatolt felvidéki faluba megcsinálni a falumonográfiát.

Hogy mért éppen oda? Még mielőtt megkaptam volna az ösztöndíjat, megbízást kaptam a Rádiótól – Lajtha

és Kodály ajánlatára –, egy gyűjtésre gramofonfölvétel előkészítésére. Kodályra bízták, hogy hová menjek. Kodály elővette a térképet, mondván: „Én elkezdtem végigmenni a nyelvhatáron. Rozsnyóig jutottam. Maga folytassa onnan!" S a térképen böngészve rámutatott „Ájfalucska" nevére Abaúj megyében.

„Ájfalucska" nem létezett, csak Áj külön – ez magyar falu – és Falucska fölötte a hegyekben – az tiszta tót. Ájba Tornáról lehetett eljutni, az volt az utolsó vasútállomás. Első utamkor, december elején, még egy tornai taxival tudtam kimenni, teljesen száraz volt az út. A falu szélén letett a sofőr, s én bementem a katolikus tanító házába tanácsot kérni – mert már sötét este volt, és először is szállásról kellett gondoskodni. Az hívatott is egy leányt, aki elvezetett *Szabó Lajos*ékhoz, akik feltehetőleg adnának szállást. Valóban be is fogadtak, bár négy gyermeke, sőt legnagyobb lányával együtt veje is ott lakott. Külön szobát nem is tudtak adni, a fiatal párral kellett együtt aludni a nagy „tisztaszobában". Ez elég kényes volt, s a fiatalok mindig korábban be is mentek lefeküdni, de így is, mikor magam is lefeküdtem a szoba másik oldalán – nagy szoba volt és fűtetlen –, bizony igyekeztem se látni, se hallani.

A családfő kétszer is megjárta Amerikát, aminek egyetlen eredménye volt a szokatlanul nagyra épített, nem hagyományos ház. Minden egyebe elúszott kétszeri tönkremenésében. Gyermekei 5 évestől 19 évesig voltak, közben a 16 éves *Jolán* dalolt is nekem több hasonló korú lánnyal együtt. A gyűjtés jól sikerült, néhány napig voltam ott, azután készültek a fonográffelvételek. A vő, *Rácz Feri*, egy nagyon értelmes fiatalember segített az iskolában, ahová összegyűltünk. S ahová az a *Konecsni*, a katolikus tanító, akihez elsőnek kopogtattam be segítségért, beküldte „futkosó kis fiát"

tüsszentőport hinteni, amit, mint később megtudtam, előző nap Kassáról hozatott a „gyűjtés céljára". Rácz Feri kergette ki a gyereket, s mondta el később a történetet.

Szép anyag gyűlt össze. Jöttek öregek is régi stílusú dalokkal, a lányok újakkal, de szép, hagyományos énekmóddal és szövegmondással. Akkor, természetesen, még csak fonográffal tudtunk gyűjteni.

Kodály meghallgatta és átnézte az anyagot, s föltette a kérdést: nem volna kedve ezt a falut dolgozni föl disszertációra? Minthogy elég hagyományos életet és dalokat találtam benne, vállaltam. S Kodály elintézte az ösztöndíjat a Magyarságtudományi Intézetnél, ami az akkori viszonyok közt elég szép volt, gondtalanul eltölthettem belőle három hónapot a faluban, sőt kisebb költségeket és az útiköltséget is fedezte.

Magára a kiszállásra már adott Kodály gyakorlati tanácsokat. (A gyűjtésre nem, azt rám bízta.) Vigyek gyertyalámpát, mert a falusiak nem szeretik sokáig égetni a drága petróleumot: hogy vigyek hangtalan metronómot – s odaadta a sajátját, amit még gyűjtéseire készíttetett: egy mérőszalagot, amin különböző hosszúságú bejelölések adták a percenkénti metronóm számot, s addig kellett próbálni, amíg a megfelelő lengési sebességet adta. (Később el is szakadt, nagyon szégyelltem, mikor visszaadtam.) És még sokféle gyakorlati tanácsot adott, ilyenféléket, ami aztán vagy szükséges volt, vagy nem. Például a petróleumlámpát azért a kedvemért mindaddig égették, amíg ott voltam egy házban, és dolgoztam.

Mikor másodszor mentem ki a faluba, már ezt a nagy gyűjtést végezni, nem mehettem taxival. Óriási havazás fogadott, még szán is alig vállalta, hogy kivigyen Tornáról a 4 kilométerre levő Ájba. S aki vállalta, az is vissza

akart fordulni. Mert a faluból kivezető úton, az utolsó ház után egyszerre csak szügyig estek a lovak egy hófúvásba. De én nem engedtem, s addig biztattam, míg csak beletörődött, miután kiásta lovait a hóbuckából.

Akkor már nem lehetett látni az utat, csak az út melletti sürgönypóznákról lehetett tudni, merre húzódik, s merre az az árok mellette, amibe nem volt szabad beleesnünk. Én pokrócba csavarva hallatlanul élveztem a szakadó hóesésben ezt a csodálatos utat. Valami szibériai hómezőre képzeltem magam. Egy percig sem tartottam attól, hogy bajom is eshet. S mikor később, oroszt tanulva, megismertem *Puskin „Bjeszü"* költeményét, ez az élmény hatalmas erővel villant föl bennem:

Mcsatszja tucsi, vjutszja tucsi
Nyevigyimkoju luna
Oszvescsaet sznyeg letuscsij.
Mutno nyebo, nocs mutna.
Jedu, jedu v csisztom polje.
Kolokolycsik gyin gyin gyin.
Sztrasno, sztrasno po nyevolje
Szregy nyevjedomüh ravnyin.

(Gomolyognak a felhők, kavarognak a felhők. Alig látszó hold világítja meg a szálló hópelyheket. Ködös ég, ködös éj. Megyünk, megyünk a puszta síkon. Csengetytyű szól: gyin gyin gyin. Rettegek, rettegek, ha akarom, ha nem, ismeretlen pusztaság közepén.)

Akkor már nem vittem fonográfot. Annyi hengert úgysem lehetett volna cipelni, amennyi egy ilyen faluleírás anyagához kell. Csak helyszíni lejegyzéseket készítettem, ami persze több volt, mint egy átlagos gyűjtéskor, mert újra és újra találkoztam a dalokkal részben más szöveggel is, s minden eltérést gondosan fel kellett

tüntetni. Gyűlt a sok dal, s én egyre jobban elhűltem a feladat nagyságán. Kodállyal úgy képzeltük el, hogy minden ember teljes daltudását leírom. De már az első napok után beláttam, hogy ez lehetetlen. Nemcsak azért, mert óriási munka, hanem azért is, mert nem lehet mindenkit – sőt senkit sem, még a legkészségesebb, dalos lányt sem – annyi ideig nyaggatni, amíg mindent eldalol, amit tud. Ez mindjárt a kezdet kezdetén kivilágosodott. *Kulcsár Ilonn*al kezdtem, akit a katolikus tanító elsőnek hívott érkezésemkor, s akitől vettem is föl több dalt a fonográfgyűjtés alkalmával. Közel is lakott Szabóékhoz, tehát először hozzájuk mentem. De mikor már a második nap délelőtt-délután daloltattam, s jegyezgettem, anyja megszólalt, hogy „már tessék másokhoz is menni", vagyis értsem meg, nem lehet ennyi ideig lefoglalni a lányát. Ettől kezdve már csakis úgy gyűjtöttem, hogy egy-egy háznál három-négy lányt vagy fiút összehívtunk, s együtt daloltak, aztán mentem másik házhoz tovább. De a „tervmódosítás" annyira megzavart, hogy egy nap vállaltam a különköltséget, és hazautaztam Kodályhoz. Beszámolómra ő is belátta, hogy nem lehet tartani a maximális tervet, s rám bízta, hogy akarom elérni a „teljességet".

Ettől kezdve már nyugodtan dolgoztam úgy, hogy az embereket sem zavartam mértéken felül, s az emberek is megszoktak. Sőt elvárták, hogy mindenkihez elmenjek. Ezt különösen a nagygazdákkal szemben majdnem csak formálisan tartottam be. Mert ők nem nagyon voltak hajlandók dalolni, s kedvemért is csak egy-egy katonanótát vagy magyar nótát „adtak be" – ahogy a faluban mondták –, éppen csak hogy vissza ne utasítsanak. De elhatárolták magukat a „szegények" hagyományától. Meg korukban már „nem illett dalolni". Pedig ott nemigen voltak igazi nagygazdák: Húszholdas bir-

tok már nagygazdává tett valakit. Egyetlen 40 holdas ember volt a faluban, még „legény", pedig 40 év felé járt: állandóan járta is a környéket lányt nézni, de a maga „státusának" megfelelően inkább a vidéki középosztállyal érintkezett. Ezért töméntelen műdalt halmozott föl emlékezetében. Mondták is a faluban, hogy ő tudja a „legtöbbet". Éppen ezért hozzá végül is nem mentem el a három hónap alatt. Nyilván mindazt tudta, amit a falubeliektől – amerikásoktól! – följegyezhettem, s az az egypár magyar nóta, amit azonfelül még hallottam volna, nem érte meg azt a rengeteg időt, amit végighallgatása és lejegyzése kívánt volna. Lehet, hogy meg is sértődött, de nem nagyon bántam.

Azok az áji idők feledhetetlenek az életemben. Lajos bácsi háza a falu déli szélén volt, s a konyhából, ahol ebédelni szoktam, kiláttam a kitáruló völgyön át a síkságra. Jobbról az a hegy vetett rá árnyékot, amely elválasztotta az áji völgyet a szádelőitől, közben a hegy végső nyúlványa hirtelen felcsúcsosodott, s tartotta a tornai vár romját a feje fölött.

De maga a gyűjtés is nagy élmény volt. Az emberek teljesen megszoktak, s úgy beszéltek egymás közt, mintha ott sem volnék ceruzámmal, jegyzetfüzetemmel, s nem jegyezném szavaikat, ha azok érdekeltek. Így gyűlt össze az a temérdek megnyilatkozás népdalról, műdalról, zenélésről, ízlésről, amit a disszertációmban leközöltem. Mert azért többnyire a dalokról folyt a beszéd, minthogy daloltattam a jelenlevőket, jegyeztem fel az elhangzott dalokat, amit kellőleg megcsodáltak; de később már természetesnek vették, hogy gyorsan papírra vetem, s ellenőrzésképp eléneklem nekik az elhangzott dalokat.

Azért más téma is előkerült annál is inkább, mert hamar megismertek arról, hogy velem „mindenről" lehetett beszélni. Vagyis hogy nem „úr" vagyok, bár „Tanár úrnak" szólítottak, hanem hogy érzelmileg közéjük tartozom.

Egyszer házigazdám meg is szólalt – láthatólag nehéz gondolkozás közben: „Tanár Úr nem ismeri Kerék Mihályt?" „De igen", válaszoltam meglepetten. „Miért?" Kiderült, hogy Kerék Mihály intézte a felvidéki földosztást, amiről addig nem is tudtam. Ugyanis a csehek már csináltak egyszer egy földosztást a magyar nagybirtokosoktól elvett földekből, amit többnyire cseh légionistáknak adtak, méghozzá középbirtokokra szétparcellázva, átlag 40 holdat. Ezek a visszacsatolás után azonnal elhagyták Szlovákiát, s az üresen maradt telkeket osztották ki a magyarok a rászoruló földtelen falusiaknak, de most már magyaroknak. Lajos bácsi éppen ilyen volt, amellett átlagon felül értelmes és jó gazda.

Azonnal írtam Kerék Mihálynak, s a Szabó család hamarosan egy 25 holdas területen gazdálkodott valahol délen, a korábbi magyar határ közelében. Mikor másodszor mentem a faluba egy év múlva, már nem is voltak Ájban, akkor Szabóné testvérénél, *Hajdúné*nál szálltam, akinek igen szép 16 éves lánya volt, *Bözsi*.

Az ő házuk följebb volt, az emelkedő völgyben húzódó falunak majdnem a közepén. Ott már összeszorult kissé a völgy, s a két házsor között lefutó Áj patak zúgása kellemesen muzsikált be az ablakon.

Erre az egy hónapi második gyűjtésre csak azért volt szükség, mert első ottlétem a nagyböjtre esett, amikor is szünetelt a fonó. Márpedig anélkül nem lett volna teljes a zeneélet leírása – sem az én emberi és gyűjtő élményem –, ha nem hallom-látom a fonóbeli életet. De a nagy anyag majdnem teljesen összegyűlt már, inkább csak kiegészítésre volt szükség.

Bözsivel persze összeboronáltak a „megfigyelők" már

csak azért is, mert nekem is tetszett. Akkoriban annyira beleéltem magam a falusi életbe, hogy elábrándoztam, milyen volna, ha ott maradnék, s élnék a faluban – a faluból – „értelmiségi életet". Azért ez mindig világosan csak ábránd volt, komolyan sosem gondoltam rá.

De mikor végleg hazaindultam, s Hajdú Bözsi kísért ki Tornára, a vasútállomásra, egy asszony a falu szélén odakiáltott neki, hogy „a jegyzőhöz mentek?", vagyis házasságot kötni. Kérdeztem a lányt, mit szólna, ha igazán odamennénk. Mire az volt a válasz, hogy „büszke lennék". Ez persze engem nem tett büszkévé, mert inkább azt vártam volna, hogy „boldog lennék". De hát az „emelkedésnek", úgy látszik, mindennél nagyobb a jelentősége.

Nem lett volna teljes a képem Áj „zenei életéről", ha nem tudom elhelyezni a közvetlen környék hagyományába. Ezért kértem még egy kiküldetést gramofonelőkészítő gyűjtésre, s végigmentem Rozsnyótól Ájig. Három faluban gyűjtöttem, természetesen fonográffal: Kiskovácsvágásán (ez a hivatalos név egy „Kovácsi"-t takart), meg Lucskán és Barkán. Mindkét utóbbi faluból volt menyecske Ájban is, s érdekes volt, mennyit tudnak otthon azokból, amiket énekeseim Ájban daloltak.

Ez a vidék, az egykori (és mai) magyar–szlovák határon túli magyar nyelvterület a leghagyományosabb életű palócok lakhelye. Itt még könnyű volt gyűjteni, könnyen barátkoztak meg az emberrel a falusiak. Az első faluba mentemben, Kiskovácsvágásába, már odamenetem alatt az országúton beszélgetni kezdett velem egy haza tartó ember, aki látva a fonográfot cipelő, nagy hátizsákkal ballagó városit, megszólított. Mire beértünk a faluba, már tudtam, melyik házba kell mennem, ahol jó dalos öregekkel lesz dolgom. Azok, persze, mindig a

legszegényebbek szoktak lenni, s én inkább elszenvedtem a millió legyet, ami a konyhát ellepte, s amit a 86 éves öregasszony éneklés közben még el sem hessegetett az arcáról, mert szép, régi dallamokat és szövegeket dudorászott bele halk hangján a fonográf tölcsérébe.

De aludni, azt már inkább fönn a szénapadláson! Ott nem volt légy, csak a finom szénaillat, s a tetőn kopogó nyári eső altató muzsikája.

HANGULATOK

Szerettem az ilyen hangulatokat. Már gyerekkoromban, de később is esteledéskor hanyatt feküdtem a díványon, és néztem a mennyezeten megjelenő és egyre erősödő fénysávokat, amelyeket a Zsigmond téri lámpák vetítettek be a szobába. Pedig azok még jó ideig csak gázlámpák voltak, s naplemente közeledtekor a környéken végigjáró lámpagyújtogató kapcsolt be hosszú rúdjával. Később persze villanyra változott ez is. De nekem Saint Exupery hercegecskéjének olvasásakor ez a gyerekkori emlék úgy villant föl, mint egy meggyulladó gázlámpa.

Ha jött ritkán egy villamos, akkor egy új fény mozgott végig a falon, a többi állófényen keresztül. Egy óráig is képes voltam elábrándozni ezek alatt a fények alatt.

Érdekes, hogy újra találkoztam evvel a szokásommal *Péter fiam*nál. Egyszer ott találtam a nagy szobában – már a Bimbó úti lakásban – a két és fél éves fiút, amint a díványra támaszkodva térdel a padlón és néz fölfelé: „fénet vannat" fogadott, és valóban, akkor már jóval erősebb villanyfényeket bámulhatott a szoba falán.

Ezek a fények addig voltak a szemem előtt, amíg csak kedvem tartotta bámulni őket. Vagy amíg le nem feküdtem aludni. De egy másik fény, amit szintén szerettem

nézni, az nem volt rám tekintettel, az fokozatosan haladt a vége felé: a lemenő nap fénye. Amit erkélyünkről néztem, hogy közeledik a Szemlő-hegy körvonala felé, amely mögé egyszer csak lehanyatlott. Vagyis érezhettem benne egész idő alatt, hogy valami elmúlik. És ezt annyira erősen átéreztem, hogy volt eset – már nagyobb gimnazista voltam –, hogy nem is tudtam elfogadni, utánamentem, le az utcára, fel a hegyre a Vérhalom térig vagy a József-hegyi kilátóra, hogy még egyszer megpillantsam a hegyek alatt, a Pasarét vagy Hidegkút völgye fölött; míg azután ott is alábukott, s ballaghattam hazafelé most már a sűrűsödő sötétségben.

Ez a heves érzése az elmúlásnak különösen átjárt a nyár végén, mikor mentünk az őszbe. Valami megint elmúlt – és nem történt semmi! – Ami nem történt, aminek történnie kellett volna, az csak a szerelem lehetett. Annak hiánya okozhatta ezt a fiatalkori heves érzését az elmúlásnak. Nem emlékszem, akkor is éreztem-e ezt az őszi búsulást, amikor néha volt valaki, akire ráérezhettem érzéseimet. De az biztos, hogy házasságom óta már sosem éreztem az elmúlásnak ezt a kínzó érzését.

Még nagyobb élményt adtak a szabadban való alvások. Mikor Szűcs Sándor meghívott előadni a népzenéről 45 után, amikor ő is pártnagyság lett a vidéken, s népfőiskolát szervezett a Sárrétnek, akkor is udvarukban egy cseresznyefa alatt, a szalmakazalon háltam a nyári hőségben. A fán alvásra elhelyezkedő madarak halk motozása, fölöttük a sűrű csillagos ég látványa kísért el egészen az elalvásig.

De feküdtem én nappal is, méghozzá barázdában! Még Derzstomajon ebéd után, a ház mellett húzódó szántóföldön, és szálltak gondolataim Kunmadaras felé, ahol az a lány lakott, akivel előző este ismerkedtem meg

egy vidéki születésnapon. *Fehér Gyula* majdnem a fejemre lépett, amint mit sem sejtve jött „házunk" felé: de meglepetése inkább a fiúnak szólt, aki belefekszik a barázdába. Pedig én olyan városi – „úri" – fiú voltam, vagy még inkább olyan „tisztviselő-gyerek", aki gyerekkorában még mezítláb szaladgált a ház előtt, a forró kövezeten.

A három falut végiggyűjtve, és Krasznahorka vára előtt elsétálva visszaértem nyugat felől, a Szádelői völgyön keresztül Ájba. Most már nyáron is láttam. Meg is álltam a hegygerincen, amely elválasztja a két völgyet egymástól, s ahonnan gyönyörű képet nyújtott a völgyben elnyúló falu, kéményeiből fölszálló szürke-vékony füstcsíkjaival. S minden fűrész-nyikorgás, kalapácsütés felhallatszott, mintha ott lett volna mellettem.

DISSZERTÁCIÓM SORSA

Ezután már „csak" a megírás következett. Bár az nem is volt igazán nagy feladat. Hisz tele volt poggyászom cédulákkal, amelyekben témakörök szerint kiírtam azokat a megjegyzéseket, véleményeket, beszélgetéseket, amelyek körülöttem elhangzottak, s amiből némi összekötő szöveggel keretbe foglalva kitárult a falu zenei életének és ízlésének életszerű képe.

Kezdetben azzal biztattak a Magyarságtudományi Intézetben, hogy „ragaszkodnak a kiadáshoz", méghozzá a teljes zenei anyaggal együtt. De mire elkészültem, már más volt az anyagi helyzet. Közben Ortutay Fedicsét is kiadták, s elfogyott a költségvetés nagy része. (Ez volt az első eset – bár még akaratlan –, amikor Ortutay keresztbeállt életemnek.) Mikor elmondtam, hogy 1200 dallamot kellene kiadni, Németh Gyula széttárta karja-

it, hogy „Ne akarjon tönkretenni bennünket!" Sőt végül a néhány dallampéldával illusztrált tanulmányt sem tudták vállalni, s átküldtek a bölcsészkari dékán „alapjához". Ott ugyanis volt 1000 pengő a négy legjobb disszertáció segítésére. Ezt most egészen nekem adták, de még így is csak arra volt elég, hogy ne az Egyetemi Nyomda adja ki, ahonnan a pénz származott, hanem kivételesen adják a pénzt a kezembe, hogy egy olcsóbb nyomdánál csináltassuk meg a kiadványt.

Mindehhez persze Kodály tekintélye és ajánlása segített hozzá. A dékáni titkár, *Lelkes István,* aki *Lölkös* néven írt nagy cikkeket az új „Magyar Nemzet"-be, fölhívta Kodályt, hogy mielőtt így elintézik az ügyet, mondjon véleményt, jobban mondva ajánlást. Ő mondta el nekem beszélgetését Kodállyal, akitől megkérdezte, hogy olvasta-e Tanár Úr a munkát, jó-e, és tudja-e ajánlani. Mindezt persze több mondattal. Kodály egyetlen rövid mondattal válaszolt: „Olvastam. Jó." Ez az „olvastam, jó" aztán elég is volt arra, hogy disszertációm végül is megjelenjék. És Lelkes nagy cikket írjon róla a Magyar Nemzet vasárnapi számába.

Lelkes Istvánról kell azonban még valamit elmondanom. Mint franciairodalom-történész, 45 után kikerült párizsi követségünkre kulturális attasénak. Olyan rendezvényei voltak, mint például *Lukács György* előadása, amire meghívta a különböző pártállású francia filozófusokat és esztétákat. Elmondta nekem, hogy az egyik jobboldali francia meghívott ki is fejezte neki háláját, mondván, „milyen jó, hogy van ez az intézet, hogy itt beszélgethetünk azokkal a kollégáinkkal, akikkel különben sosem találkozunk".

Nos, ez sem tartott sokáig. Lelkest hazahívták valami jelentéstételre, s többet nem engedték ki. Igen, de felesége meg kinnmaradt, sőt kórházba került operációra.

Lelkes mindenáron ki akart menni hozzá, megpróbálta hát az átszökést az aláaknázott határon. Fel is robbant, és lába súlyosan megsebesült.

Mikor kikerült a kórházból, megláttam egyszer az utca másik oldalán. Átsiettem hozzá, hogy üdvözöljem. Avval fogadott: „Te átjössz hozzám? Mások inkább átmennek előlem a túlsó oldalra, ha meglátnak." Ó, szép ötvenes évek!

DOKTORÁTUkS

Disszertációm megjelent, lehetett doktorálni. Mikor Györffy rávett, hogy legyek néprajzos és doktoráljak nála – nem kellett nagy rábeszélés, nagy szakadékból húzott ki vele –, az volt az egyetlen probléma, doktorálhatok-e néprajzból, hogy hallgattam-e eleget ebből a tárgyból. Kiderült, hogy két féléven keresztül hallgattam *Solymossy* népköltészeti előadásait, és négy féléven keresztül voltam Kodály zenefolklór-gyakorlatainak hűséges látogatója. Ez pedig elég volt a doktori követelmények szerint. Most már csak a görög érettségi kellett hozzá. Györffy ugyan javasolta – nemcsak nekem, hanem a Karnak általában is –, hogy engedjék el a görög érettségit egy kisebbségi, helyesebben „szomszéd népi" nyelvvizsga fejében. Én már akkor az oroszt választottam volna, mert tudtam, hogy egy szláv nyelvvel valamennyit meg lehet érteni úgy-ahogy: az orosz pedig a ruszinok révén egyik szomszédunk nyelve, egyúttal pedig egy hatalmas világirodalmat tesz hozzáférhetővé az ember számára. De hiába, a szabályzatot nem változtatták meg a kedvemért, s egy hónapig készültem két lánynyal az Odisszeából, majd letettem a kívánt vizsgát. Most már jöhetett volna a doktorátus. De addig még egy kevés víz lefolyt a Dunán.

Györffy szeptemberben meghalt. A témát úgy nem lehetett folytatni, ahogy nála elkezdtem. A következő két év kellett az áji gyűjtés befejezéséhez és a disszertáció megírásához. Ezalatt kineveztek gyakornoknak, az intézet egyetlen „alkalmazottjának" s *Eckhardt Sándor*, a francia szak professzora vállalta el az intézet vezetését, s lett átmenetileg főnököm. És folytattam, amit Györffy életében megkezdtem: a néprajzi irodalommal való alapos megismerkedést. Még Györffy életében fedeztem föl a *Nagykunsági Krónikā*-ban *Móricz „Erdély"*-ének egyik leghatalmasabb jelenetét, az alföldi szilaj pásztorokkal való találkozást. Lelkesedtem is Györffynek, mire csak annyit mondott: „Igen, Zsiga azt plagizálta le." Ezt azért nem fogadtam el, pontosan tudtam, mi a különbség egy akármilyen életszerű néprajzi tudományos leírás és egy írói megjelenítés között. Kiigazítottam, hogy „Móricz az egyedit általánossá fogalmazta, az adatból jelenetet fejlesztett".

Ettől eltekintve nagy élvezettel szívtam magamba Györffy tanulmányain keresztül a néprajzot, de áttanultam az egész *Magyarság Néprajzát*, *Kálmány Lajos* cikkeit, *Jankó* halászati eredményeit, szóval beledolgoztam magam a folklóron túli néprajzba is.

Közben megbíztak egy-egy évre két-két előadót néprajzi előadások tartásával. Először *Bálint Sándor*t és *K. Kovács László*t, második évben *Gundát* és Ortutayt. Minthogy mi ketten Vargha Lászlóval csakis Visky kinevezését tartottuk igazságosnak, ezeket a megoldásokat nagyon elítéltük. Bálint Sándor akkor még nagyon kezdő volt, előadni sem tudott, csak papírról olvasta fel szövegét. (Mikor egyszer egy lapot otthon felejtett, a mondat közepén abba is hagyta az előadást, következő órára hagyva a folytatást): Gunda és Kovács László sem érte el akkor még Visky tudásának szintjét, Ortutayval

szemben pedig komoly fenntartásaink voltak. Így aztán mind a négyre költöttem valami csúfondáros szöveget. Ortutaynak tudálékos stílusát figuráztam ki: „Mi a nagyképűség Ortutaynál? Megalomániába integrálódó primer lelki funkciók koordináta-rendszere."

Ezt aztán Dégh Linda is meghallotta, aki akkor még növendék volt a néprajz szakon, és elmondta Tutusnak. Ő küldött is egy kis fenyegetést nekem, hogy ne csúfoljam, mert tud ő ártani is, ha akar.

De azért a Néprajzi Intézetben Györffy halála után sem szakadt meg a baloldali hagyomány. Joci, aki elsőévesként még turulsapkát viselt, most már Erdeiné lett. (Átmenetileg ugyan még nem jogerősen, míg Erdeinek sikerült válnia... De ők akkor már külön életet éltek.) Hanem ott maradt az intézetben *Márkus Pista* (ő még Györffy életében került oda), *Járdányi Pál*, *Kovács Zsuzsa* (később a költő Sipos Gyula felesége), *Kresz Mária* néprajzi kutató és sokan mások. Ezek éjfélbe nyúló baráti összejöveteleken tárgyalták meg a politikai életet, természetesen balról nézve. Néha Márkus Pista unokatestvére, *Pápai Béla* is csatlakozott hozzájuk, akiről akkoriban tudtuk, hogy titkos kommunista párttag. Később odakerült *Kardos László* is, a NÉKOSZ alapítója. Általában a néprajz akkor valahogy a baloldaliakat vonzotta, a szociográfiai irodalom híveit. Sőt leendő baloldali politikusokat is, mint Kardos Lászlót. Én pedig tartottam Erdeivel a kapcsolatot. Ő is volt nálunk, én is náluk Szigetszentmiklóson. S ezen a barátságon (akkor még) az sem változtatott, hogy egy későbbi cikkemben a *„Hagyomány és Kultúra"* összefüggéseiről vitatkoztam vele és elképzeléseivel.

Mire áji monográfiám már korrektúrában volt a kezemben, kinevezték Viskyt Györffy utódának. Kolozs-

várról hívták föl a Pázmány-egyetemre. Őt már ismertem személyesen egy Táj- és Népkutató-kirándulásról.

Visky mindjárt átnézte disszertációmat és nagyon meg volt vele elégedve. „Úttörő jelentőségű", mondogatta a maga csöndes, lassú modorában. De stílus tekintetében sokkal igényesebb volt, mint én – és egykor Erdei, aki dicsérte –, és egy sereg javítást írt bele. Sajnos, mindet nem is tudtam átvezetni, mert annyi külön költséget jelentett volna a nyomdában, amire már nem futotta a dékáni alapból. Így is szívtam a fogam, mert a javítások nélkül még pár pengőm maradt volna, amit nem kellett visszafizetni, de az most mind elment a stílusjavításokra. Legtöbb „magyartalanságot" azóta magam is kiirtok írásaimból: de volt néhány javítása, amit akkor már túlhaladottnak tartottam, mint például látnók látnánk helyett, és hasonlók.

Végül megjelent a könyv, s mint saját tulajdonomat átvehettem a 300 példányt. Ötvenet azonnal át kellett adnom a Magyarságtudományi Intézetnek. Nekem ugyanis reklám volt, hogy ráírhassuk az Intézet emblémáját a borítóra: ők viszont kikötöttek ezért ennyi példányt maguknak. Ebből később kis összeütközésem is támadt. Az egykori *Ranschburg*-könyvkereskedővel megállapodtam ugyanis, hogy ő lesz könyvem „nagykereskedői bizományosa", amit szívesen elvállalt avval a kikötéssel, hogy csak ő terjesztheti. Nemsokára jelezte, hogy a Magyarságtudományi Intézet is terjeszti – eladogatja a kikötött példányokat, amit szerintem csak saját embereinek, professzoroknak és könyvtárának lett volna szabad ingyen szétosztania. Ugyanakkor az egyetemnek is járt minden disszertációból 100 példány, amit aztán az altisztek kilopkodtak, és szintén árusítgattak a különböző könyvkereskedéseknek. Akkor ez nemcsak Ranschburgot háborította föl, hanem engem is, de tulaj-

donképpen szerencse volt. Mert a zsidótörvények miatt, majd a nyilasuralom alatt Ranschburgékat megszüntették, raktárát ki is fosztották, s a még ott levő példányaim megsemmisültek, vagy eltűntek. Így csak azok a darabok kerültek olvasó kezébe, amit addig eladogattak a kereskedőknek. Meg az az 50 példány, amit én osztogattam szét ismerőseimnek. Ez a munkám tehát „könyvritkaság" lett. Magamnak is azok a példányok vannak meg, amit anyámnak és bátyámnak adtam, s haláluk után visszakerültek hozzám.

Végre azonban ledoktorálhattam. Visky előzőleg tapintatosan érdeklődött, hogy mit tudok az úgynevezett „tárgyi néprajzból". Alig akarta elhinni, hogy vállalom a halászatot is, nemcsak *Herman Ottó* leíró könyvét ismerem, hanem Jankó János nagyszabású összehasonlító munkáját is, a „*Magyar halászat eredetét*". Akkor én ezeket szenvedélyes érdeklődéssel olvastam végig. Persze kérdezett Visky ezeken kívül sok mást is, és természetesen mindent, ami a zenefolklórral és folklórral kapcsolatban lehetett. Nem volt olyan kérdése, amire ne tudtam volna megadni a százszázalékos feleletet.

De letelt az ő félórája, és következett *Pais*. És vesztemre ő is kicsit Schwartz módjára kezdte a vizsgáztatást: „Beszéljen az a-hangzók történetéről", adta föl a hangtörténetjegyzet egyik fejezetét. S abban a pillanatban ellepte agyamat valami sötétség, és semmi sem jutott eszembe abból az anyagból, amit többszörösen áttanultam, bár igaz: egyszer sem „kérdeztem ki" magamban. Akkor csakis az u-hangok története ugrott be az emlékezetembe. Azt nem mondhattam el. Hosszú hallgatás után Pais noszogatott: mégiscsak kellett mondani valamit. Elkezdtem az „u-hangok történetét". Persze leállított. Látta, hogy így nem fog dűlőre jutni velem, s megpróbálta, ahogy Gombocz kezdte volna: egy

példán keresztül kitapogatni, mit tud a szerencsétlen. Mondta tehát: disszertációjában szerepel egy Szögliget falunév. Hol tud ennek változatáról? Ha ezzel kezdte volna, valószínűleg nem estem volna bele abba a gödörbe, amibe a vizsgáláz lökött. Sajnos, akkor már ez sem segített. Nem jutott eszembe Szigliget. „Gondoljon a Balaton környékére" próbált segíteni. Hiába, csak nem jutott eszembe semmi. Ez volt a szerencsém. Ebből nyilvánvalóvá lett, hogy itt agygörcsről van szó, nem készületlenségről. Így maga Pais mondta be azt a nehéz „Szigligetet", s elkezdte kipréselni belőlem az i-e-ö hangváltozást, s valami csak előszivárgott az agyamba gondosan betáplált anyagból.

Míg Paissal gyötrődtem, bejött Horváth János is. Ő aztán egészen másképp vizsgáztatott. Talán látta is még az utolsó kérdések és feleletek alatt, milyen lelkiállapotban lehetek, s barátságosan, joviális modorban beszélgetni kezdett velem disszertációmról. Ahogy lassan fölengedtem, egyre több kérdést tett föl a daltörténetből. Úgy magamhoz tértem, hogy még arra a kérdésre is, hogy „Mikor jelent meg a 11-es sor a magyar versekben?", meg tudtam mondani, hogy *Farkas András Krónikájának* 2. sorában. Sőt, mikor már látta, hogy mindenre tudok felelni, azt kérdezte, hogy ha a magyar zsoltárdallamok francia előzményeiről kellene írnom, hová fordulnék, mire rögtön mondtam, hogy „van egy disszertáció...": akkor még az is kiszaladt a száján, hogy „még azt is ismeri!" Ismertem, mert jó barátom, Halmy Feri írta, aki előbb volt kész és lett doktor, mint én. Ekkor ismét visszajött a „görcs", mert még barátom neve sem jutott eszembe. De itt is ez vált előnyömre, mert így föl sem merült a gyanú, hogy nem „széles érdeklődési körömnek" köszönhetőleg tudok róla, hanem baráti kapcsolatból.

Vizsga után szégyenkezve vonultam a terem sarkába, ahol néprajz szakos hallgatók figyelték szereplésemet. Hol voltam már akkor attól a szellemi frissességtől, amivel másodikos gimnazista koromban a szónoklatot tartottam! Pais odajött hozzám, és nevetve biztosított, hogy tudja, mennyire készültem. Sokszor látott ugyanis a Nyelvészeti Szemináriumban, ahol a szükséges könyveket búj tam. Hiszen „készülni" úgyszólván csak nyelvészetből kellett: a másik két szakhoz a követelményeket szinte kedvtelésből szívtam magamba, jövendő, akkor már érzett tudományos érdeklődésem kielégítésére – szinte leendő témáim kedvéért. S a nagy „agygörcs" ellenére megkaptam a „summa cum laude" fokozatot.

Ennek aztán a doktorrá avatáson lett látványos hatása. Ott ugyanis a négy szak szerint – hittudomány, jog, orvostudomány és végül a bölcsészet – külön sorban álltunk; az egyes szakokon belül ismét külön sorban a „summa cum laude", „cum laude" és „rite" doktorok. Véletlenül akkor én voltam egyedül „summa cum laude" a bölcsész avatandók közt. Tehát teljesen külön álltam, és külön is mentem oda a dékánokhoz a kézfogásra. Amikor is a bölcsészkari dékán, *Gerevich Tibor* művészettörténész rám mosolygott, tudván, hogy Kodály tanítványa vagyok, akinek ő is Eötvös-kollégiumi társa volt, és ő ítélte oda nekem a doktori alapot Kodály ajánlatára. S ez a véletlen különállás, meg a rám mosolygó dékán, különleges bánásmódnak tűnt nagynéném szemében, akiket anyám hívott meg az ünnepélyes aktusra. Az egyik – jóindulatú – néném mondta is, hogy „így képzelte el Lajos doktorálását". A másik viszont csendben pukkadozott, mert korábban, mikor arról beszéltek, hogy nem végzek, boldog elégtétellel mondta, hogy „mert nem is tudja letenni a vizsgát". Az ő egy évvel fiatalabb fia ugyanis már előttem végzett mint

orvos, pedig annak még gimnazista korában sokszor kellett segítenem latinban vagy számtanban. Így aztán anyám kárpótlást kapott néhány évi szenvedéséért, amit reményeiben csalatkozva okoztam neki.

Vagyis néhány évi kerülő után újra ott folytattam, ahol elhagytam az „iskola legjobb tanulója" útjait. Mert disszertációmnak már komoly sikere lett.

VISSZHANGOK

Nem remélt visszhangot váltott ki a tudományos életen túl is. Helyesebben nagyon is remélt sikert, sőt, mondhatom, nehezen vártam is. Pedig valójában nem is számíthattam rá komolyan az akkori viszonyok közt. Mégis vagy négy-öt újságban és folyóiratban közöltek róla ismertetést. Legnagyobb köztük „Lölkösé" volt, aki majdnem egy teljes oldalt írt a Magyar Nemzet egyik vasárnapi számába. A Magyar Nemzet volt akkor az egyetlen németellenes, magyar függetlenséget védő napilap, amelybe az akkori náciellenes értelmiségiek legjobb erői dolgoztak. Így ez számomra nem „egy" ismertetés volt, hanem a legfőbb. Nyilván ennek hatása alatt jött a folytatás: a Nouvelle Revue de Hongrie cikket kért tőlem, amelyben áji eredményeimet kellett összefoglalni népszerű formában. Egy finn folyóirat, a Suomalainen Suomi is leközölt egy cikket a magyarországi zenei újjászületésről: az „Új Élet" „*Végvári magyarok a Felvidéken*" címmel közölte egy szociográfiai jellegű cikkemet Áj és környéke népéről. Mindezt betetőzte, hogy az Ungarn íratott velem cikket a 60 éves Kodályról.

Igazán meg lehettem elégedve. Pedig az ilyen jellegű munkákról nemigen szoktak megemlékezni máshol, mint szakfolyóiratokban. (Ott viszont csak évekkel később, 45 után jelent meg két ismertetés.) Én persze azt hittem, valami soha nem volt munkát írtam, amiről mindenkinek tudomást kell szereznie. S ennyiben egyáltalán nem tartottam soknak az ismertetéseket. Viszont nagyon örültem, mikor Erdei – szerénykedésemet cáfolva – kijelentette, hogy jó a könyvem stílusa. Mert, közben legyen mondva, kétségeim is voltak azért, hogy egyáltalán semmi különöset nem hoztam, hiszen mindezt eleve tudni lehetett volna, csak éppen most van bizonyítva adatokkal. Kérdezgettem is állandóan Kovács Ágnest, aki elsőnek olvasta végig még kéziratban, hogy van-e ebben egyáltalán valami új. Persze, a vélemények mindig lelkesen megnyugtatók voltak. Csak én ingadoztam az önkritika és az önbizalom hullámai között.

Végül is éppen az a „zenetudomány" hozta meg az egyetem befejezését, amit az egyetem kedvéért hagytam abba, s amiért egykor az egyetemet hagytam el.

UNGARN-CIKK

Az Ungarnban a hatvanéves Kodályról írandó cikkel azonban jól meg is jártam. Pukánszky volt a lap szerkesztője, egykor alapvizsgámon kérdező professzorom. Mikor elolvasta kéziratomat, annyira meg volt elégedve, hogy saját maga vállalta a fordítást. El is készült vele – gyönyörű, elegáns nyelven volt megírva –, mégis elszörnyedtem, mikor elolvastam a kinyomtatott lapot. Annyira szabadon fordított, hogy mikor én azt írtam: „Külön helyet foglalnak el művészetében a gyermekkarok", ehelyett azt írta: művészetének csúcspontját jelentik a gyermekkarai. Elhűltem, mit fog gondolni rólam Kodály, ha ezt olvassa. Aztán, ha én a *Psalmus*

deklamációjáról beszéltem, ő recitativót írt, és még néhány hasonló kisebb-nagyobb hibát. Rögtön elővettem magyar kéziratom másolatát, aláhúztam pirossal a megfelelő részeket, és rohantam be az Akadémiára Kodály népdalórájára. Óra végén azonnal mentem Kodályhoz, aki rám se nézett, s kezdtem panaszomat a fordításra: hogy én nem írok olyan ostobaságot, hogy Kodály művészetének csúcspontja a gyermekkar és így tovább. Egyúttal húztam elő a magyar szöveget. Kodály oda se nézett, csak egy határozott mozdulattal elvette kezemből a kéziratot. Ebből láttam, hogy érdekli a dolog. El is búcsúztam tőle, s talán egy hét múlva mentem el hozzá a lakásra írásomért.

Emma asszony fogadott. Kodály ki is ment a szobából. (Utólag visszagondolva az a benyomásom, szándékosan tette, hogy felesége nyugodtan beszélhessen velem.) Aki azzal kezdte: „Szörnyű, kedves Vargyas, amit a maga cikkével csináltak!" De azután azzal folytatta: „De azért, kedves Vargyas, én nem vagyok elragadtatva a maga cikkétől." „Miért, méltóságos asszonyom?" „Mert mintha maga nem hinne az uramban", és kiderült, hogy kevesellette lelkesedésemet, aztán hogy nem írtam kamarazenéjéről, sem más művekről, mint például a „Színházi nyitány"-ról. Erről félénken megjegyeztem, hogy „az nem túl hosszú?", a kamarazenére pedig, hogy alig ismerem, sose adják elő (legalábbis azokban az években, amióta én hangversenylátogató voltam). Ami pedig a lelkesedést illeti, elmondtam, hogy minden olvasója azt érezte ki, mennyire tisztelem és nagyra tartom a Tanár urat. De – és ekkor határozott voltam, talán először életemben – én csak így tudok írni, tényszerűen és nagy szavak nélkül. Ha ez nem felel meg, akkor nem fogok többet írni a Tanár úrról. „De azt ne tegye, kedves Vargyas, csak írjon. Az uramnak is az volt a

véleménye, hogy maga érti őt legjobban." Ezt már azonban csak az „írjon"-hoz csatolt felszólító jelnek vettem, egy percig sem hittem, hogy igaz is.

A cikk legnagyobb hibáit kiigazítottuk, s a különnyomatban már úgy jelent meg. Mert *Gál Pistá*nak, akivel kapcsolatban álltam, írtam egy kétségbeesett levelet, amit ő szó nélkül megmutatott Pukánszkynak, s erre mentek bele a kiigazításba.

Később, 45 után Pukánszky debreceni egyetemi tanár, sőt dékán lett, s ő volt a debreceni nyári egyetem fő irányítója. Oda is meghívtak előadni a *„Népzenénk és szomszéd népek népzenéje"* témáról. Pukánszky is bejött meghallgatni az előadást, el volt ragadtatva, hogy ilyen rövid idő alatt ennyit tudtam belesűríteni és ilyen jól. Utána együtt ebédeltünk vele és Kardos Tiborral, aki szintén előadott, s akkor ismerkedtünk meg egymással. Természetesen az Ungarn-beli cikkről egyikünk sem ejtett egyetlen szót sem.

Emma asszony egyszer azt is szememre hányta, hogy nem járok eleget a Tanár úrhoz. Lehet, hogy ez is ugyanez alkalommal történt? Mindenesetre megmondtam, hogy annyira tisztelem a Tanár úr idejét, hogy csak akkor zavarom, ha valami fontosat akarok mondani vagy kérdezni tőle. Ezt Emma asszony persze helyeselte. S ma, amikor Kodály hagyatékának őszinte megnyilatkozásait rendezem, számos kifakadást találok benne még azokra a külföldi levelekre is, amelyek elárasztják, s elveszik idejét, mert válaszolni kell rájuk. Azt hiszem, a hazaiak közül is egyetlen voltam, aki tekintettel volt rá is, nemcsak saját önzésére. De most, visszagondolva, magam is úgy látom, mindig akkor voltam a legjobb viszonyban vele, mikor gyakran feljártam hozzá. És mikor nem, mindig akkor tudtak valami bajt keverni

jóakaróim, akik viszont igyekeztek minél több időt eltölteni a mester környezetében.

Disszertációm sikere azonban akkor csak „közismertté tett". Csak „erkölcsi siker" volt, de állás még nem sikeredett belőle. Én egész idő alatt vágytam – arra „vártam" –, hogy az Erdélyi Tudományos Intézetben kapjak állást. Egyrészt azért, mert tudományos intézetbe vágytam, „kutató helyre", másrészt, hogy Erdélyben gyűjthessek népzenét. De ez a vágyam sosem teljesült. Akkorra már az intézet teljes létszámmal megalakult, s minthogy többnyire fiatal erőkkel töltötték be a helyeket, sokáig nem vehettek volna föl oda új embert.

EGYETEMI KÖNYVTÁR

Végül Visky az Egyetemi Könyvtárba tudott fölvétetni, az én nem csekély elszontyolodásomra. A könyvtári munka ugyanis egyáltalán nem vonzott, különösen a kezdő könyvtárosé: hogy a címleíráson hány betűhellyel kell beljebb kezdeni a címet a név után és hasonlók. Már az, hogy bekerültem a „belső" katalógushoz, meg a segédkönyvtárhoz, hogy beletanultam, mit hol kell keresni, mindez nem ártott későbbi pályámon.

Még nagyobb nyereség volt, hogy Mátraival ültem szemben az asztalnál, s rajta keresztül annyi emberrel ismerkedtem meg a szellemi életből. Erre ugyanis még Mátrai nélkül is jó volt az Egyetemi Könyvtár, mint egy szellemi központ.

A könyvtári állás mellett megmaradtam tanársegédnek is Visky mellett az egyetemi Néprajzi Tanszéken. Minthogy akkoriban egy olyan helyen, mint az Egyetemi Könyvtár, csak délelőtt 9–2-ig dolgoztunk, időnkint délutáni inspekciókkal, így a délutánt teljesen a Néprajzi Intézetnek szentelhettem. Visky proszeminárium vezetésével is megbízott, amit akkori tudásommal – mai szemmel nézve – nem a legmagasabb szinten tölthettem be.

Annál inkább növelték tekintélyemet írásaim. Az „Ájt" is lelkesen olvasták az intézetbe járó fiatalok, nemsokára megjelent az a tanulmányom, amit „kettőbe kellett vágni", mert csak egyik részét közölte le a Magyar Csillag, Illyés lapja s a Nyugat utóda. Másik felét a Társadalomtudomány hozta le.

De még az akkor ölembe hullott sikerek sem tettek eléggé magabiztossá. Ezt akkor árultam el, amikor Visky a Társadalomtudomány-beli cikkemmel kapcsolatban a magántanárságot kezdte nekem emlegetni. Amire én ijedten azt találtam mondani: „Jaj, Tanár úr, nem tudok én még ahhoz eleget!" Tudniillik még nem bíztam magamban, hogy érdekes és megalapozott előadásokat tudnék tartani egy éven keresztül. Máig sem tudom, minek vette ezt Visky, méltánylandó szerénységnek, vagy tartózkodásnak vele szemben? Kétségtelen, hogy később soha többé nem hozta elő. Az ilyenféle reagálásaim még sokszor okoztak zavart kapcsolataimban.

BALLADA

Viszont adott egy új témát, amivel egy életre meghatározta tudományos érdeklődésemet. Az akkor újonnan alapított Teleki Intézetben készültek kiadni egy *Magyarok és Románok* című és témájú kötetet *Gáldi László* szerkesztésében. Ebben kellett volna megtárgyalni az egykori *Vadrózsa*-pört. Vagyis a magyar balladák kapcsolatát a románokéval. A múlt században ugyanis az

első *Kriza*-balladák közreadása után egy erdélyi román, *Grozescu* megtámadta Krizát, hogy nem eredeti magyar balladákat közöl, hanem románból fordított hamisítványokat. Ez adta az első nagy lökést az összehasonlító balladakutatásnak Magyarországon.

Ehhez a témához azonban románul kellett volna tudni, ami nekem hiányzott, bár valamikor a román is benne volt abban a 6–7 nyelvben, amit terveim szerint meg fogok tanulni. Visky azért azt ajánlotta, hogy vegyem magam mellé az akkor még egyetemi hallgató Kovács Ágnest, aki erdélyi lévén jól tudott románul; ketten dolgozzunk együtt a témán. El is kezdtük nagy hévvel, s már kezdett is gyűlni hozzá az anyag, amikor kiderült, hogy egy ilyen megoldás nem elégítette ki Gáldit, s lemondta ezt a témát. Helyette a magyar–román népzenei kapcsolatokat ajánlotta, amit aztán meg is írtam egyedül.

De a ballada-témát akkor már nem adtam föl. Tulajdonképpen már rég vonzott a ballada. 1936 karácsonyára megkaptam egyik nagynénémtől a *Budai*–Ortutay balladás kötetet, s az elhatározó lett számomra. S ha már belekezdtem egy ballada-témába, ha már elkezdtem gyűjteni a magyar balladairodalmat, és ha már beleszerettem az egyre jobban megismert balladákba, nem akartam abbahagyni ezt a szép munkát. Elhatároztam, hogy megcsinálom a magyar ballada-összkiadást, a „magyar Child"-ot. Nem sejtettem, hogy 40 évi munkába vágtam bele a fejszémet, s hogy amit annak a végén asztalra teszek, az sem lesz „összkiadás", ahogy kezdetben elképzeltem – ahhoz több testes kötetre lett volna szükség és egy kiadóra –, csak a magyar balladaanyag és egész Európa (és Amerika) balladájának áttekintése és feldolgozása teljesen új szemlélettel és eredményekkel. És hogy ennek elérésére nemcsak Nyugat-Európa nyelvein kell végigolvasni (néha fordíttatni) a balladaanyagot, hanem Kelet-Európa összes szláv és nem szláv nyelvén is, hogy még a szibériai türk epikán is át kell rágnom magam, végül a vita és végső érvek céljából még dánul is meg kell tanulnom (legalábbis a balladák régies nyelvét).

Egyelőre azonban ezt még nem tudtam, csak gyűjtöttem az addig közzétett magyar balladákat. És ami eközben a kezembe akadt a balladáról szóló irodalomból, azt elolvastam, kicéduláztam. Most derült ki, milyen nagy előny, hogy az Egyetemi Könyvtárba kerültem. Sok mindenhez hozzájutottam ott, munkahelyemen. És gyűlt a magyar balladaanyag; a nyomtatásban megjelent balladák 1944 elejéig már együtt voltak dobozaimban. Sőt megkezdtem az összehasonlítást is. A nagy angol–amerikai összkiadást, a *Child*-ot kezdtük el „fordítani" *Somlyó Gyurkával*, aki proszemináriumom hallgatója volt – pontosabban a néprajznak és Viskynek volt hallgatója. És nálam jobban tudott angolul is, ki is adott már egy kis könyvet a Child-balladákból költői műfordításban. Együtt olvastuk a balladákat és a hozzájuk tartozó összehasonlító jegyzeteket, vagy inkább kisebb tanulmányokat. Azokba akkor már bele voltak dolgozva Kriza és a Magyar Népköltési Gyűjtemény magyar balladái is Child nagyarányú levelezésének köszönhetően.

Akik népies és urbánus táborra szokták osztani a magyar irodalmat, bizonyára csodálkoznak, hogy egy „urbánus" költő, Somlyó György néprajzot hallgatott. Nyilván a ballada iránti érdeklődése vitte oda. De azért együttműködésünknek van egy emléke, amikor ez az „urbánus-mivolta" a maga teljes merevségében is megmutatkozott. Én lelkes Ady-rajongó voltam és vagyok, s mikor erről valahogy szó esett, belőle kibuggyant az ő körének irodalmi véleménye, vagyis hogy Ady nem

volt nagy költő, sőt, ahogy tovább vitatkoztunk, kiderült, hogy Petőfi sem. Erre mondtam én dühösen, hogy akkor Babits sem nagy költő. Ekkor lépett be *Kolossa Tibor*, akkor még egyetemi hallgató, és Somlyó odafordult hozzá: „Vargyas szerint Babits nem költő!" Mintha ennek semmi előzménye nem lett volna. Kolossa ajkbiggyesztésére aztán hozzátettem, hogy „igen, mert Somlyó szerint Ady és Petőfi nem költő", amit még nagyobb ajkbiggyesztéssel fogadott. Nem hiszem, hogy Somlyó Gyurka ezt a meggyőződését 45 után fennen hangoztatta volna, amikor abba az élvonalba futotta föl magát baráti körével, Devecserivel és *Karinthy Cini*vel együtt, amely akkor a *Rákosi*–Révai-korszak irodalmi életének minden előnyét élvezte.

ROMÁNOK ÉS MAGYAROK

Közben azért megírtam a „Román–magyar kapcsolatok a népzenében" tanulmányomat is, amiért Gálditól ki is kaptam, hogy mért a „Román" van elöl. Persze annál dühösebb volt, mert ő sem vette észre mint szerkesztő, s ez az ő hibája volt elsősorban.

Ez a munkám terjedelmes tanulmány lett, amelyben a magyar és román népdalanyag közt levő elég csekély kapcsolatot foglaltam össze széles körű anyagáttekintés alapján, kiegészítve Bartók eredményeit néhány, főleg Bukovinában tapasztalható magyar átvétellel, amit a cigányok terjesztettek el a magyar hangszeres tánczenéből. És kiegészítve néhány román tárgyú német tanulmány kemény bírálatával. Ezek akkor a náci uralom politikai céljaira sebtiben összecsapott dolgozatok voltak, s nekem jó alkalom volt elverni rajtuk a port, ha már másban nem tudtam őket elverni. Igaz, úgy írtam, hogy

„ha *nyugatiak*" nem tudnak ennél komolyabban hozzászólni a kérdéshez, akkor inkább hagyják az érdekelteket a kérdések megoldását. Kodály kifogásolta is, hogy mért nem írom ki egyenesen, hogy „*németek*". És még erősebb megbélyegzést is ajánlott. Visky viszont, úgy látszik, nem vette észre a „nyugatiak" alatt a németellenességet, mert ellenkezőleg, azt kifogásolta, hogy az alapos áttekintés és a tudományos eredmények után „jövök a bunkóval a rossz tanulmányokra", ami kirí az előzményekből. Pedig neki éppen több oka lett volna helyeselni az én „náciellenes bunkómat", hiszen neki is mentenie kellett zsidó feleségét, mint Kodálynak.

De ezt még a kézirat olvasásakor mondta, mert a kötet 1944 decemberében jelent meg, a legnagyobb háborús felfordulás idején. Magam akkor nem is láttam, s majd 45-ben, az igazolóbizottságban hallottam róla először *Major Ervin*től, aki viszont – gondolom – éppen németellenessége miatt dicsérte nagyon melegen.

Az élet 1943-ig rendesen folyt az Egyetemen, s egykori társaim az Intézetben sorra kapták szakdolgozattémáikat Viskytől. Helyesebben kérték, és engedte Visky egyre nagyobb ellenérzéssel. Mert az a társaság – Márkus Pista, Majlát Jolán, Kresz Panni, sőt Kovács Ágnes is, a többiekről nem is szólva – mind szociográfiával „fertőzött" volt, s csupa olyan témát kért Viskytől. Kovács Ágnesé még hagyján, aki nagyjából az „Ájt" csinálta meg a mese szempontjából *„A kalotaszegi Ketesd mesekincse"* címmel. De Márkus Pista és Majlát Jolán Erdeivel közösen csinálta már a „Cívis várost", Nagykőröst, s a többiek is valami hasonló témát választottak. Viskynek aztán Kardos Lacinál fogyott el a türelme, s kijelentette, hogy most már csináljon egy „klasszikus" néprajzi témát, s a kért szociográfiai téma helyett az Őrség népi táplálkozását tűzte ki feladatul.

Laci meg is csinálta – kissé dühösen, mert akkor már a Györffy-kollégiumban inkább a jövő politikai problémái érdekelték, mint a „klasszikus néprajz", s egy emlékezetes szemináriumi órán számolt be eredményeiről. Kitűnően. Nagyszerű anyagot gyűjtött össze, és értelmesen tudta tálalni. Mikor befejezte, egymásra néztünk Viskyvel, aztán ő a maga lassú szavaival nagyon melegen megdicsérte. Lacinak erre csak annyi volt a válasza – némi vállvonogatás kíséretében –, hogy „Hát ilyet is lehet csinálni". Láthatólag nem bocsátotta meg Viskynek, hogy rákényszerítette ezt a témát.

Anyagi helyzetünk ekkorra, a háború éveire átmenetileg enyhült, 1942 augusztusától kezdve rendes fizetést kaptam a könyvtárban, ami otthoni, mindennapi életünket is rendbe hozta. Különösen, hogy Kató és Sári húgom is állásba került, bátyám pedig már régen önállóvá vált, családja lett, és vidéken élt, mint MÁV-alkalmazott.

Sőt még életem egyik legnagyobb szerzői honoráriumát is megkaptam. Az a bizonyos Románok és magyarok kötet, a Teleki-intézet kiadványa vagy 800 pengőt fizetett elég hosszúra sikeredett tanulmányomért. És ebből már guruló üléses csónakra is telt, amit meg is vettem, hogy ne használjam tovább nagybátyám finom cédruscsónakát. Sőt egy kis kabint is béreltem, hogy ne csak nagybátyámék vendégeként lehessek a csónakházban. Így évi szabadságomat is ott töltöttem, 1943 és 44 szeptemberében.

Akkoriban már javában jártak az amerikai bombázógépek Magyarországra, sőt Pestre is. De mikor a rádió bemondta, hogy „Légiveszély Nagykanizsa", én már ültem bele csónakomba, és eveztem ki, fel a Lídóra – ez még akkor önálló sziget volt a Szentendrei-sziget déli csúcsa alatt finom homokparttal; vagy följebb, a Szentendrei sziget legdélibb homokpartjára. Kihúztam a csónakot, hanyatt feküdtem a parton, és néztem az égen elhúzó légi rajt. „Ellenségeinket", ha a bombázott gyárakra, vasútállomásokra gondoltunk; de szövetségeseinket, vagy barátainkat, ha a náci uralomtól való szabadulásunkra gondoltunk.

SOROZÁS

Minek köszönhettem, hogy így éltem át a háborút, míg annyian, barátaim is, kinn szenvedtek a fronton? Egy sorozó őrnagynak. Mikor másodszor soroztak 1938-ban (az elsőn kidobtak nagyfokú általános testi gyengeség, gyenge végtagok címén), bemenet előtt lelkünkre kötötték, hogy a sorozó orvos elé érve három adatot be kell diktálnunk (név, életkor és foglalkozás). Már az előttem levő állt ott, én meg ott álltam meztelenül soromra várva, mikor elkezd kiabálni a sorozó őrnagy-orvos: „Hát már senkitől sem tudom megkapni azt a három adatot, úgy kell mindenkiből kihúzni! Micsoda emberek maguk!" és így tovább. Akkor kerültem sorra én. Erre természetesen bemondtam a három adatot. „Na végre! Látszik, hogy intelligens ember. Alkalmatlan!" És hozzátette: „szervi szívbaj". Önkéntelenül kibugyogyant a számon, hogy „nincs szervi szívbajom". „Vegye tudomásul, hogy van! Már csak úgy ránézésre is." Ezzel már nem vitatkozhattam, így nem lettem katona.

Csónakomtól már a következő tavaszon megszabadultam – 1945-ben „elveszett". Mikor Pestet is kezdték bombázni, amiből az Újpesti-sziget is kapott, Ernő bácsi átvitette rokonai, barátai csónakjait a Római-partra egy ismerős csónakházba. Mikor ott áprilisban kerestem, már nem akartak tudni róla. Állítólag kilyukasztot-

ták az oroszok a csónakok fenekét, hogy ne tudjanak az emberek szabadon ide-oda járni vele. Szerintem viszont az már rég átment idegen tulajdonba. De akkor nem sokat törődtem vele, hiszen mindnyájan valami új életnek indultunk, legalábbis azt hittük.

Ahhoz azonban még az kellett, hogy vége legyen a háborúnak, ami akkor még javában folyt.

Kató húgomnak is haza kellett jönnie Párizsból 39-ben, ahol két évig élt; egy fél évig francia állami ösztöndíjjal, azontúl egy francia családnál mint „au père", vagyis gyermekeik mellett amolyan alkalmazottféle. Ezt a háború kitörése előtt abba kellett hagynia. Nemsokára követte őt egy francia lány tanítványa, akit odakinn magyarra tanított, mert magyar fiú volt a vőlegénye. De ez a viszony hamarosan megszakadt, s *Josette* francia óraadásból tartotta fenn magát. Közben többször meglátogatott bennünket, s hamarosan a család barátjának tekintettük.

Egyszer aztán azzal állított be anyámhoz: „Mariska néni, éhes vagyok." Franciául bizonyára másképp fogalmazott volna, de magyarul még csak a legszükségesebbeket tudta mondani. Anyám megölelte, s attól kezdve nálunk lakott.

Nála tanult franciául *Boldizsár Iván,* s tanulása hamarosan udvarlássá változott. Így Iván is el-eljött hozzánk, s a beszélgetések során megállapíthattuk „nézeteink azonosságát" is, ami egyre szorosabbá tette kapcsolatunkat. Josette közben tanult magyarul, s egyszer éppen *József Attilá*t olvastuk együtt az erkélyen. Nagyon élvezte azt, hogy „Hosszu az Uristen, rövid a szalonna". Azután a *Betlehemi királyok*-ra került sor. Nehéz volt megmagyarázni, hogy mi az „irul" ott, hogy „irul-pirul Mária". Hanem mikor megérkezett Iván, és Josette nevetve azzal fogadta, hogy „Én vagyok a Boldizsár, Aki

szerecsen király", Ivánnak a két füléig szaladt a szája a boldog mosolygástól. Végül, mikor már „sürgős" lett a házasság, mert csak egy keresztény nővel kötött házasság mentette Iványt a zsidótörvények alól, én lettem a tanúja a polgári házasságkötésnél.

KRISTÓFFYÉK

De előbb még sok minden történt. Kató húgom elkerült a *Kristóffy* családdal Moszkvába. Lányukhoz kerestek tanárnőt, aki előkészítse a magánvizsgákra. Nem tudom, milyen kapcsolat révén, Kristóffyék *Alpár Sanyi* barátomnak akkor még menyasszonyát, *Nisky Margit*ot szemelték ki erre a feladatra, de őt anyja nem engedte el Moszkvába. Kató rögtön vállalkozott rá, s azonnal el is kezdett tanulni oroszul. 1940 első napjaiban ment ki, és a háború kitörése előtt egy nappal jött vissza *Kristóffy Judit*tal, akit szülei Katóval még idejében hazaküldtek.

Az ő tapasztalatai is közrejátszottak abban, hogy kezdettől fogva kritikával nézzem mindazt, ahogy Rákosiék nálunk szervezték a szocializmust, helyesebben a sztálinizmust. Nem az olyan tanulságok voltak a legdöntőbbek, hogy akkoriban még Moszkva lakossága a kemény orosz télben is túlnyomórészt tornacipőre húzott sárcipőben járt. Sokkal fontosabb volt, hogy például *Szabó Ferenc,* akinek Kató Kodálytól vitt volna üzenetet, teljesen eltűnt előle, lehetetlen volt megközelítenie. Annyira rettegett egy „követségi magyarral" találkozni! Ha pedig szóba elegyedett a Lenin könyvtárban egy fiatalemberrel, aki őt mint külföldit nagy érdeklődéssel kérdezgette, sőt hazafelé egy darabon el is kísérte, de amint vagy kétszáz méterre megközelítették a magyar követség épületét, gyorsan elköszönt és lelépett. Döntő volt vi-

szont, hogy amikor a szovjet Hitlerrel megegyezett, s elfoglalta a balti államokat, a lett tanácsosékat, akik Kristóffyékkal szoros barátságban voltak, úgy akarták elhurcolni Szibériába, hogy elválasztották a házaspárt egymástól, és semmi könyörgésre sem engedték együtt lenni egy csoportban. Akkor a házaspár öngyilkosságot kísérelt meg, mire azután mégis engedték őket együtt maradni. Vagyis tulajdonképpen nem volt semmi más akadálya, csak a bürokratikus embertelenség. Mikor aztán mi is megüzentük a hadat a Szovjetuniónak, Kristóffyékat a török határra vitték az egész magyar követséggel együtt, s ott a határon két hétig álltak két vagonban, ahonnan nem volt szabad kilépniük egy pillanatra sem. A vagon WC-je alatt óriási halomba gyűlt össze az ürülék, véres vatta és minden egyéb. Végre, amikor kiderült, hogy a magyarok a szovjet követséget a lehető legudvariasabb bánásmóddal engedték haza, ahogy az a külügyi szolgálatban általános, akkor engedték tovább Kristóffyékat is Törökországon keresztül hazautazni. Mindebből számomra világosan kirajzolódott a bürokratikus diktatúra képe, amihez jól illettek a korábbról ismert történetek a vetélytársak sorozatos kiirtásáról, a *Tuhacsevszkij*-perről és hasonlókról. Azok a legmagasabb szinten mutatták a rendszer képét. Ezek az újabb tapasztalatok pedig megmutatták hozzá a közép- és alsó szint arcát. Így nem voltak olyan illúzióim, mint baloldali barátaimnak, akik lelkesen léptek be a pártba, lelkendezve fogadták a szovjet csapatok nyomában érkező emigránsokat, s később már nem volt számukra visszaút.

Különben míg Kató kinn volt, más érdekes dolognak is volt szem- és fültanúja. Így például tudták, hogy Kristóffy kétszer is járt kihallgatáson *Molotov*nál, mielőtt bevonultunk Észak-Erdélybe. Mikor aztán kijött

egy futár – magasabb beosztású külügyi tisztviselő – és beszámolt az ebédnél az itthoni hangulatról, hogy ünnepelték Hitlert és *Mussolini*t a döntésért, Kristóffy csendesen mosolyogva csak annyit kérdezett: „És Molotovot nem?" Amiből nyilvánvaló lett, hogy a Szovjet is beleegyezett, vagy legalábbis nem ellenezte a bevonulást. Az is jellemző, hogy a magyar követség – és valószínűleg a többi „szövetséges" sem tudta az utolsó pillanatig, hogy a németek hadat indítanak a Szovjetunió ellen. Természetesen sejtették, de a németek minden kérdésükre megnyugtató választ adtak. Mégis kiszivárgott, hogy küldik haza családtagjaikat. Ezért küldte haza Kristóffy is a lányát Katóval, méghozzá az utolsó pillanatban. Mert egy nappal azelőtt érkeztek, hogy az újságokban megjelent a hír – egy vasárnap – a német csapatok benyomulásáról a Szovjetunióba.

De még előbb, amikor kiutazott Kristóffy Judittal Bukaresten keresztül Moszkvába, természetesen a bukaresti követnek voltak vendégei, aki nem volt más, mint *Bárdossy László*, a későbbi miniszterelnök. Kísérőjük, megint egy magas rangú külügyi tisztviselő, aki egyúttal futár is volt, természetesen beszámolt a legújabb külügyi akciókról. S minthogy akkor az egész külügy a németellenes politika fő fészke volt, ilyen értelemben számolt be a fejleményekről. S Bárdossy akkor még egyetértő mosolygással hallgatta a híreket, Kató húgom későbbi elbeszélése szerint. Hogy lett belőle mégis az, aki lett? Kató úgy tudta Kristóffyéktól, hogy három külügyi „személyiség" közt folyt nagy versenyfutás egész pályájuk alatt, hogy melyikükből lesz először külügyminiszter. Ez volt *Csáky*, *Bakách-Bessenyey* és Bárdossy. Csáky érte el a célt előbb, s ő még a hagyományos felfogásban, németellenesen politizált – már amennyire ez lehetséges volt, nyilvánosan nem, csak a

háttérben, titokban. Nyilván Bárdossyt karriervágya vitte bele, hogy akkor, amikor már csak homlokegyenest ellenkezőt lehetett csinálni, vállalja amit vállalt, csak hogy elérje, sőt felülmúlja vetélytársát. Ugyanis ő miniszterelnök lett – egyúttal a végén kivégzett háborús bűnös. De akkor még, 1939-ben, ő is benne volt a külügyiek németellenes táborában.

Kató hazatérése után egy ideig egy vetőmagexportáló vállalatnál dolgozott, majd állást kapott mint franciatanár a nagykárolyi piarista gimnáziumban, és csak 1944. október 16-án érkezett haza Budapestre, már előzőleg is kalandos utazás után, részben katonai teherautón, részben más irányba menő vonatokon, végre Budapest felé menő, zsúfolt szerelvényen, hogy még nagyobb zűrzavarba érkezzék a fővárosba. Alig tudott átjönni Budára, már mindenütt a nyilasok igazoltattak, és zárták le a forgalmat.

HÁBORÚ

No de addig még sok víz folyt le a Dunán. Mi is beléptünk a háborúba. Behívták Iványt is, aki kereszténynek számított, tehát „joga volt" kimenni a frontra. Egyszer szabadságra hazajött, s akkor anyám nagy örömmel ölelte, csókolta, hogy nem történt baja. Mire Iván szájából kiszaladt az a kijelentés, hogy mi vagyunk „Magyarország legdemokratikusabb családja".

Én azonnal kérdezgetni kezdtem a frontról, és a front mögötti viszonyokról. Hogy másképp viselkednek-e a magyar katonák, mint a németek. Iván erre csak egy esetet mondott el. Valamelyik ukrán városban megállt a szerelvényük, s a katonák kaptak egyórai szabadidőt. Azalatt az egy óra alatt minden baka „elintézte" nemi

szükségleteit. Én csodálkoztam, hogy miért van akkor mégis, hogy állítólag, ha Kijevben egy vendéglőbe magyar tisztek mennek be, a cigány elkezdi húzni a *Rákóczi-indulót*, és a közönség tüntető jeleit adja a barátságnak. Iván szerint azért, „mert a magyarok mégis udvarolnak egy kicsit előbb, de a németek egyszerűen lepofozzák az útra a nőket."

Jóval később, *Vajda László* néprajzos kollégám is szolgált egy adalékkal más vonatkozásban. Egyszer neki kellett közvetítenie egy tiszt és egy „vevő" közt aranyeladásnál. A tiszt a frontról jött haza több kiló arannyal, de nem volt szabad a vevőnek látnia őt, mert szigorú büntetés járt volna érte, ha kitudódik. Ezért ő az egyik szobában várt, a mellette levőben volt Vajda, azon túl, a harmadikban a vevő, s Vajda a középsőben érintkezett mindkettővel.

Semmi esetre sem lehetett általános az ilyen ügy, ha ennyire félt az illető, de azért tudnunk kell, hogy nálunk is voltak ilyenek *is*. Mindez engem később ugyancsak illúziótlanná tett az orosz katonákkal szemben, bár éppen ezért nem is váltam olyan ellenségükké, mint az egyoldalúan tájékozott magyar társadalom.

ELLENÁLLÁS

Az Egyetemi Könyvtárban Mátrai Lászlóval ültem szemben egy asztalnál. Ő is németellenes volt, mint két kivétellel a könyvtár dolgozói általában. De ő volt a legkimondottabban és legismertebben ellenzéki, hiszen a Nyugat köréhez tartozott, kétszer kapott Baumgarten-díjat, és széles körű ismeretsége volt az irodalmi életben szereplő személyek közt. Az ő révén ismerkedtem meg végre személyesen Illyéssel is, aki a franciák leverése

után francia antológiát szerkesztett, s Mátrainak kellett lefordítania néhány filozófus *(Pascal, Bergson)* szemelvényét. Ezért jött be Illyés a könyvtárba, s Mátrai bemutatott neki. Nevem hallatára láttam a szemén, hogy tudja, ki vagyok, ugyanis doktori disszertációmból, az „Áj falu zenei életéből" küldtem neki egy példányt „Távolból tisztelője, Vargyas Lajos" dedikációval.

Ez már az az idő volt, amikor az ellenállás tábora fokozatosan összekovácsolódott. Még ott a könyvtárban ismerkedtem meg – részint Mátrai révén, részint könyvkiszolgálás közben – *Turóczi-Trostler*rel, a két *Waldapfel*lel, Kardos Tiborral, *Cs. Szabó*val, aki egy-egy esszéje előtt bejött hozzánk végignézni az *Enciklopédiá*kat, abból tudtuk, hogy megint valami nagy tanulmány fog megjelenni tőle. Itt ismertem meg *Fónagy Iván*t, akinek egy könyvéhez, a *„Wawiri"*-hez sok anyagot szedtem össze a könyvtár állományából. És Devecseri is sokat járt Mátraihoz, akit viszont már ismertem az Egyetemi Körből.

Másképp ismerkedtem meg *Trócsányi Györggy*el, akkor a Parlamenti Könyvtár igazgatójával. Ő egyúttal a „Társadalomtudomány" szerkesztője is volt, ahová Erdei is szokott írni, s ahová elküldtem annak a nagy tanulmányomnak első részét, amit Erdeivel vitatkozva írtam a néphagyomány jelentőségéről, s amit a „Magyar Csillag", (a „Nyugat" utóda Illyés szerkesztésében), túl hosszúnak talált, s csak a felét közölte le, de azt vezércikként. Az elejét tehát, az inkább néprajzi jellegű vitát a Társadalomtudománynak küldtem be. Nemsokára Visky gratulált hozzá, s elmondta, hogy Trócsányi a fél Budapestet végigtelefonálta, hogy ki ez a Vargyas, míg végre tőle megtudta, s meg is akar velem ismerkedni, keressem föl a Centrál Kávéházban. Akkor még reménynünk volt rá, hogy szerves fejlődéssel átmenthetjük a

népi kultúra sok értékét a magasabb műveltségbe, sőt a népi hagyományok emberségét is a társadalomba. Hiszen akkor jutott el a népzenei mozgalom és az új magyar zene olyan széles társadalmi elfogadtatásra, hogy még a hivatalos körök is fokozatosan engedni voltak kénytelenek ellenállásukból. A Néprajzi Társaság 1943-ban megjelent *Kodály-Emlékkönyv*ét például az akkori kultuszminiszternek, *Szinnyei Merse Jenő*nek *Előszav*a vezeti be. S a hátoldalára nyomtatott kiadói közlés szerint „Megjelent a Magy. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Magy. Kir. Külügyminisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia, a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest Székesfőváros Polgármestere, a Magyar Operabarátok Egyesülete, a Magyar Nemzeti Bank, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság és magánosok támogatásával". Vagyis mindazok részt vettek benne, akik akkor németellenesek voltak.

Sajnos, ez a vonal egyre inkább háttérbe szorult. És így mindaz a reformvágy és reformgondolat, ami akkor egyre erősödve hatotta át az értelmiséget és az értelmiség hatására egyre nagyobb részét a társadalomnak, megint elkésett. „Mi mindig, mindenről elkésünk". Ezúttal is. A Horthy-féle vezetés egyre jobban engedett a németeknek, ami növelte a különféle nyilas–németbarát–náci csoportok befolyását. S egyre nagyobb mértékben kellett kivennünk részünket a Szovjet elleni háborúból. Környezetemben ez úgy jelentkezett, hogy Forgách Vili barátom kikerült az első vonalba, és a voronyezsi áttörésig, majd az utána következő visszavonulásig mindenen végigment. Iván viszont hamarosan hazakerült, mert az ő csapatrészét kivonták a frontról.

Ugyanakkor a zsidók helyzete egyre fenyegetettebbé vált. Ekkor történt, hogy másik igazi jó barátom, Alpár Sanyi megjelent nálam, hogy bevall valamit, s aztán rám bízza, hogy továbbra is tartom-e vele a kapcsolatot. A vallomás az volt, hogy az apja zsidó. Nagyon meglepődtem, mert apja munkás volt, ismertem is, s egyáltalán nem gondoltam zsidónak. De a „vallomás" szinte nevetségesnek hatott. „Hogy gondolod, hogy ez bármit is változtat kettőnk viszonyán" kérdeztem. Ez a vallomás végtelenül jellemzi az akkori időket. Sanyit hatodikos gimnazistaként ismertem meg, akkor került az Árpád Gimnáziumba. Az iskolában még nem voltunk igazán barátok. De azt senki sem sejtette, hogy ilyen a származása. Okos, kissé tudálékos stílusú fiú volt. Tulajdonképpen csak érettségi után melegedtünk össze, amikor ő is belépett hívásomra az Egyetemi Énekkarokba, eljárt velem az Egyetemi Körbe és, minthogy közel laktunk egymáshoz, rendszeresen összejártunk. Mondanom sem kell, hogy továbbra is megmaradt ez a szoros barátság – sajnos az ő haláláig, ami hamarosan bekövetkezett a tornyosuló fenyegetések következményeként. Bár mint kereszténynek számító, nem a nyilasok miatt halt meg, legalábbis nem közvetlenül.

Egy másik, másképpen hasonló eset is él emlékezetemben azokból az időkből. Még nem kellett a zsidóknak sárga csillagot viselniük, úgy emlékszem, de nagyon közeledtek afelé. Egyszer feljött hozzám az egyik *Rott* lány, akikkel születésem óta együtt laktunk a Zsigmond téri házban. Ők és két bátyjuk sokkal idősebbek voltak nálam, azért inkább csak köszönő viszony volt köztünk; de a legkisebb öcs, *Laci,* bár szintén bátyámmal volt nagyjából egyidős, játszótársunk volt a Zsigmond téren.

Egészen addig, míg egy nem tudom hányadik „örök harag" után nem békültünk ki, s csak az érettségi után, felnőttként számoltuk föl ezt a gyerekséget.

Laci akkor már kinn volt a fronton mint munkaszolgálatos. *Hédi* véleményemet kérdezte, hogy kezdjenek-e bujkálni, amint ők, a lányok gondolják, vagy hallgassanak-e bátyjukra, *Tibor*ra, a nőgyógyász orvosra, aki hallani sem akar erről. Én azonnal és határozottan a bujkálást javasoltam, mégpedig minél előbb. Erre feljött Tibor is, és bizonygatta nekem, ő meg van győződve róla, hogy neki Magyarországon nem eshetik semmi baja. „De Tibor, ez már nem Magyarország, ez már Németország, itt már a nácik dirigálnak!" Mégsem győztem meg. Tudtam, persze, hogy ez a magatartás inkább a bujkálástól való félelem volt, mint nagy biztonságérzet. És végül a lányok megmaradtak, Laci is hazakerült a frontról, egyedül Tibor pusztult el, aki ennyire bizakodott.

Mikor elrendelték a sárgacsillag-viselést, Turóczi-Trostler elbúcsúzott tőlem az Egyetemi Könyvtárban: többet nem akar kimenni az utcára. Én tökéletesen megértettem, mert minden megalázást elviselhetetlennek tartok magam is. Mégis biztattam, hogy ne tegye ezt, jöjjön csak be hozzánk, hiszen miköztünk igazán semmi sem változik ezzel az őrülettel, amit mindnyájan elítélünk. De ő jól tudta, mint én is, hogy az utcán nemcsak olyan emberek járnak, mint mi. S a felszabadulásig többé nem találkoztunk.

AZ ELSŐ MEGSZÁLLÁS

A háború folyt, a zsidóellenesség egyre nyíltabb fenyegetéssel jelentkezett, mégis valahogy bíztunk a vezetők „lavírozásában". Ekkor jött váratlanul március 19., a

német megszállás. Magamon kívül jártam a városban, várva, hogy valahol ellenállással fogok találkozni – de hiába. *Pápai Béla*nak egy alig ismert barátjával találkoztam össze, ma már nevét sem tudom, aki ugyanilyen hangulatban járta az utcákat. Megpróbáltuk felhívni Bélát egy utcai fülkéből. De már idegen hangok fogadtak, akik biztattak, hogy csak jöjjünk fel hozzájuk, szívesen látnak. Vagyis detektívek voltak, s ki lehetett találni, mi lett a sorsa barátunknak. Valóban letartóztatták, s később, a vallatások folyamán meg is halt. Ő volt az, akihez fordultunk egyszer mi, egykori néprajzi intézeti baloldaliak, hogy próbáljon beszervezni bennünket valami ellenállásba, s aki azzal jött vissza, hogy azt tanácsolták, igyekezzék átvészelni a nehéz időket, mert olyan kevesen vannak kommunista ifjak, hogy mindegyikükre szükség lesz később. Ez akkor el is kedvetlenített bennünket. S lám, így sem sikerült „átvészelnie" semmit.

Mikor élete végén Donáth Ferinek elmondtam ezt a történetet, felháborodva tiltakozott, hogy ilyen nem volt, a Párt akkor igenis szervezte az ellenállást. Én viszont világosan emlékeztem erre az „eredményre". Lehetőség talán az, hogy a „pártonkívülieket" nem akarták beavatni a kommunisták ellenállási terveibe? Akár így volt, akár máshogy, nekünk nem sikerült „tenni valamit".

Csak jártuk az utcákat és dühös képpel néztük a német katonákat. Hallottam, amint az egyik odaszólt társának, hogy „milyen nyugodtak a budapestiek".

Éppen ez dühített engem is legjobban. Valamit mindenáron akartam tenni. Felhívtam Erdeiéket. Joci vette föl a kagylót, és kioktatott, hogy legyünk nyugodtan, „akiket illet", azok megteszik a magukét. Vagyis, hogy nem ránk tartozik az ellenállás, csak a kiváltságosokra.

Mikor sorra jelentek meg az emlékezések erről az időről is, Erdeiről csak annyit olvastam, hogy „aki látta sötétben elsiető profilját" – vagyis, hogy ő is csak átmentette magát, az volt minden, amit megtett, mint „illetékes".

REJTEGETÉS

Kellett azonban hamarosan többet is vállalnunk, bár, érdekes módon sosem azokért, akiket korábban ismertünk, hanem azelőtt ismeretlenekért, vagy tőlünk távolállókért. Így például Bárdos Lajos révén, akinek Cecília-kórusába Sári húgom továbbra is lelkesen eljárt, kapcsolatba kerültünk *Heltai*ékkal. Hamarosan Sári is, Kató is bejárt hozzájuk a csillagos házba. Egyszer a nyilas razzia ott is érte őket, s csak nagy nehezen sikerült észrevétlenül kimenekülniük, különben ki tudja, mi lett volna a sorsuk, ha ott kapják őket.

Később Heltaiék kiszöktek a csillagos házból, s akkor én is elmentem hozzájuk a lakásba, ahol a bujkálásra tették meg előkészületeiket. Az öreg *János bácsi*t nekem Sárival kellett kivinnem az Amerikai útra *Schlachtá*ékhoz – akivel mindez előre meg volt beszélve –, méghozzá az én rég meghalt apám keresztlevelével a zsebében. Én akkor láttam őket először. János bácsi nyomott hangulatban kezdett nekem panaszkodni, hogy „negyvenévi becsületes munka után ilyen szégyenben lett része". Én felháborodva tiltakoztam a „szégyen" ellen. Pontosan emlékszem szavaimra. „Micsoda szégyen? Hát ha rablók támadnak meg, el akarják venni a pénzem és életem, akkor félni félhetek, minden erőmmel azon kell lennem, hogy megmentsem az életem. De miért kellene szégyellni magam? Hát ezek rablók!"

Nem tudom, mennyire sikerült megnyugtatnom az

öreget. Mindenesetre a majdnem háromnegyed órás villamosúton magába roskadtan, hallgatva ült mellettem. Jellegzetes profilja nem tűnt föl senkinek sem a kevés utas közül a villamosban. Vagy egyszerűen akkor már senki sem akart ezekről a dolgokról tudomást venni. Simán kiértünk a megadott megállóig, s becsöngettünk a kapun. Egy nő nyitott ajtót, kérdezés nélkül beengedte az öreget, s mi megnyugodva mentünk haza.

De más barátunk révén még közvetlenebb segítséget is vállalhattunk. *Kovács Jóska,* aki hat évig volt Párizsban, s mikor Kató hazajött Franciaországból, de még nem ment el Moszkvába, kollégája volt ugyanannál a magkiviteli vállalatnál, egyszer beállított anyámhoz – csak ő volt otthon –, és megkérte, hogy egy zsidó lányismerősét fogadjuk be a családba. Anyám – ismerve gyermekei álláspontját – kérdezésünk nélkül is elvállalta. (Ha most erre gondolok, mindig eszembe jut *Gorkij* hőse, az Anya, aki szintén gyermekei hatására lesz a mozgalom hőse, teljesen ellentétes múltja ellenére. Anyám is idejutott az egykori „másik oldalról".) Én is csak tőle tudtam meg, hogy lesz egy lakótársunk. Természetesen helyeseltem, de azért nem kis szorongással gondoltam rá, milyen lesz majd az a valaki, akivel hónapokig együtt kell laknunk. Azt persze sejtettük, Kovács Jóska szélső-szociáldemokrata, de mindenképpen marxista meggyőződése alapján, hogy ez a lány nemcsak zsidó lesz, hanem valószínűleg kommunista is. Így is volt.

Nagy volt megkönnyebbülésem, amikor munkából hazatérve először megláttam a lakásban. A széken ülve kötött, kétoldalt a vállára omlott szőke haja, szeme kék volt, „teltkarcsú" az alakja, mindez már első látásra rokonszenves volt. A beszélgetés folyamán a rokonszenv

növekedett: hasonló ízlésű, érdeklődésű és politikai nézeteket valló valaki volt, akivel megismerkedhettem.

Este megjelent barátja is, *L.* Akkor még más néven mutatkozott be, annak nevén, akinek keresztlevelével bujkált ő is. Tudtuk rögtön, hogy vagy férje vagy vőlegénye *Pongrácz Zsuzsá*nak, és azért jön, hogy lássa, milyen helyre került a lány. Ővele is nagyon jól tudtunk elbeszélgetni akkori „közös dolgainkról". Majdnem minden este ott volt nálunk. Így aztán hamarosan találkozott Alpár Sanyival, majd Boldizsár Ivánnal is. Az ilyen együttlétek nagy politikai megbeszélésekké fejlődtek ki. Miről is volt érdemes akkor beszélni másról, mint a politikáról? Politika volt maga az, ami körülöttünk volt, s amit túl kellett élnünk. Még inkább politika volt, s még inkább foglalkoztatott mindnyájunkat az, ami majd utána lesz.

Alpár Sanyi egyszer védeni kezdte a felső politizálást, a kivárást vagy lavírozást. Túlértékelte, szerintem, azokat a németektől elszakadni próbáló és zsidókat mentő tétova lépéseket, amikről úgy-ahogy tudni lehetett. Én akkor nagyon kifakadtam Horthyék ellen, sokkal inkább önmentésnek tartottam mindezt, mint nemzetmentésnek. A múlt szociális politikáját pedig még akkor sem lehetett volna megbocsátani nekik, ha valóban mást akartak volna a jövőben, amit egyáltalán nem is hittem. Vagyis nagyon szenvedélyesen leszögeztem a magam álláspontját, hogy ennek a rendszernek egyszer s mindenkorra el kell tűnnie. L. és Zsuzsa néma helyesléssel hallgatta szavaimat.

Máskor meg Iván beszélgetett velük, amíg én valahol kinn voltam a konyhában. S mikor kettesben voltunk, némi méltatlankodással fakadt ki: „Tudod, hogy melyik lapnál dolgozott? Az Esti Kurírnál!" Az ugyanis, amíg létezett, a lipótvárosi zsidóság bulvárlapja volt. (Pong-

rácz Zsuzsa szerint ez Ivánnál valami félreértés lehetett, mert Laci sosem dolgozott az Esti Kurírnál.) Iván a Pester Lloydnak volt munkatársa, de már korán egyúttal a falukutató mozgalom „külső" csapatához tartozott, Szabó Zoltánnak barátja, iskola- és harcostársa. Egy kis könyve már megjelent a dániai szövetkezetekről. Ez a könyv 60 000 példányban fogyott el, ami példátlan eset volt az akkori időkben. Annak a 60 000-es létszámnak legnagyobb részét parasztjaink tették ki, akik között hihetetlen sikere volt. Nyilvánvalóan egy-egy példányt többen is olvastak, lehet, hogy egy faluban csak egyet olvasott el az egész falu. (Különben olcsó volt, kis nyolcadrét könyv, inkább füzet.) Iván ebből a helyzetből ítélte meg L.-t.

Nos, én az Esti Kurír munkatársára is tudtam mentséget. Egy zsidó, ha újságírónak készült, nem sok lehetőség közt választhatott. Csak a befutottak voltak olyan szerencsések, hogy a Népszava, vagy esetleg éppen a Pesti Napló munkatársai közé kerüljenek. S nekem volt igazam, mert L. teljesen távol állt az Esti Kurír szellemétől, hiszen már akkor a Kommunista Párt tagja volt, s mint azóta megtudtam, Párizsból mindketten éppen a Párt utasítására jöttek haza „dolgozni".

Akkor már, a német megszállás következményeként, állandóan jártak az angol és amerikai repülők bombázni az országot, sőt Pestet is. Ha a légiriadó nálunk érte Zsuzsát – és ez az idők haladtával egyre inkább így volt –, természetesen nem engedtem le az óvóhelyre – bár egyáltalán nem látszott zsidónak – de mégis ne tűnjön fel a lakóknak az állandóan nálunk tartózkodó idegen. Voltak ugyanis köztük németbarát, sőt szélsőjobboldali érzelműek is, közéjük tartozott a házban lakó egyik nagynéném és unokatestvérem is. Azt ugyan az utóbbiakról sem tettem fel, hogy följelentenének bennünket, bár nagynéném hisztérikus kitöréseket rendezett néha „eszméivel" kapcsolatban. De annyit biztosra lehetett venni, hogy megtárgyalja további szomszédokkal, és fokozatosan eljut a hír olyanhoz is, aki aztán följelent.

Így aztán fenn maradtam én is Zsuzsával. A légiriadó miatt nyitva kellett hagyni ablakot, erkélyajtót, bár Budán sosem robbantak bombák, de még később, októberben is kellemes, jó idő volt, s ez nem okozott gondot. Lehalkítottuk a rádiót zümmögősre, többnyire tánczenét adtak, vagy olyat kerestünk, és a világító rakéták fényében táncoltunk. Közben találgattuk, merre lehettek a becsapódások.

(Sietek leszögezni, hogy két nagy kizáró ok volt, hogy én Zsuzsában mást is lássak, mint barátot és vendéget. Az egyik L. léte, a másik a köztünk levő helyzet, hogy ő lekötelezettnek érezheti magát velem szemben. Mind a kettő egyedül is elég volt arra, hogy betartsam köztünk a „távolságot"; a tánc esetében mind testi, mind lelki értelemben.)

Akkor én már az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként összebarátkoztam *Bereczky Erzsébet*tel, *„Zsezsé*vel", *Bereczky Albert*, a későbbi kultuszállamtitkár, majd református püspök lányával, akit korábbról már futólag ismertem a Néprajzi Intézetből, Visky professzorsága idejéből. De igazán akkor barátkoztunk össze, amikor a Bibliográfiai Központba került, ami egy épületben volt az Egyetemi Könyvtárral és közös vezetését „*Pasteiner* főigazgató úr" látta el. Minthogy Zsezse apja a kisgazdapárti ellenállás kiemelkedő alakja volt, lakásán a külsőlipótvárosi református templom mellett számos bujkáló talált menedéket – kisgazdapárti politikus, mint *Tildy Zoltán*, zsidók, katonaszökevények, néha húszan is. Vele is a politikai helyzetet és a lehetőségeket beszél-

gettük meg hármasban barátnője, *Monori Erzsébet* – *Loli* – társaságában. Így három oldalról értesültem a „fejleményekről": Ivántól, L.-től és Zsezsétől. Ha nappal ért bennünket légitámadás, s a Könyvtárban kellett végigvárni, utána jó darabig nem volt közlekedés. Ilyenkor elkísértem Zsezsét a Pozsonyi útra, az új, modern stílusú református templomba. Ott megismerkedtem családjával is. Sőt egy-egy ott rejtőzködő emberrel is.

Így közeledtünk ahhoz a várva várt naphoz, amikor végre megtörténik a „kiugrás". Iván egyszer tőlünk ment találkára Kovács Imrével, s mikor visszajött, nagy nevetve dicsekedett el, hogy egyikük katonai autóról szállt le, a másik egy rendőri autóról a Széll Kálmán téren (ma Moszkva tér). Nemcsak a vagányságnak örvendtünk, hanem hogy katonák és rendőrök közt is akadtak velünk tartó elemek.

Máskor Iván nálunk gépelt bizonyos illegális lapokat, sőt volt, hogy Kató vitte el rendeltetési helyére. Ebbe Zsuzsáék is írtak cikket, folytatva, illetve előlegezve későbbi újságírói pályájukat.

Közben sógornőm is megérkezett Szentesről, ahová szüleihez menekült a front elől, s ahonnan tovább kellett menekülnie. (Bátyám Szatmárnémetiben maradt, ahol állomásfőnök volt.) *Zsuzsa* megérkezése zavarba hozott bennünket. Ő sem volt egy véleményen velünk, s ha nála sem állt fönn az a veszély, hogy elárulja a másik Zsuzsát, de attól igenis tarthattunk, hogy beszél róla *Ilus néni* nagynénémnek, aki tovább tárgyalhatja, s egyszer csak jönnek értünk a nyilasok. Mondtuk tehát P. Zsuzsának, hogy máshová kellene mennie. Szegény eléggé el volt keseredve, s kíséretemben elindult egy család felé az Olasz fasorba (ma Szilágyi Erzsébet fasor), ahol többen bujkáltak. Már elsötétítés idején mentünk, de még nem kezdődött a kijárási tilalom. Nem messze

a háztól két csendőr álldogált. Mi egymásba karolva mentünk el mellettük, mintha szerelmespár lettünk volna. Ő fölszaladt a második emeletre, s a teljesen szabadba nyíló folyosón zörgetni kezdett a lakás ajtaján. Nem jött ki senki. Egyre hangosabban dörömbölt, de senki sem volt hajlandó kinyitni. Szerintem az egész környéken hallatszott a döngetés, féltem, hogy a csendőrök is figyelmesek lesznek rá. Lehívtam tehát Zsuzsát, hagyja abba a kilátástalan próbálkozást, menjünk haza hozzánk. Ő el volt keseredve: „Én abbahagyom ezt a bujkálást, feladom magam". Én nyugtattam: dehogyis adod föl magad, visszajössz hozzánk, és talán csak nem lesz semmi baj.

Újra elmentünk a csendőrök mellett. Már alig volt hátra kis idő a kijárási tilalomig, de szerencsésen hazaértünk.

Valóban nem lett semmi baj. Sógornőm is tudta, hogy szoktak lenni nálunk lányok, akiknek udvaroltam, vagy valami más volt az ismeretség alapja; néha ott is aludtak – ókonzervatív felfogású anyám szigorú őrizete alatt, aki nem tűrt volna el semmi „törvénytelen" kapcsolatot. Így nem volt feltűnő számára, hogy Zsuzsát is ott találta.

„KIUGRÁS"

Időközben egyre sűrűsödtek az események abban az irányban, hogy mégiscsak kiszorítsák Horthyból a kiugrást. Bereczky Albert is járt a kabinetiroda vezetőjénél (?), s hallottunk olyan ígéretről, hogy 6–8000 szervezett munkást is fölfegyvereznek a kiugrás védelmére. Mikor ezt lelkesen elújságoltam *Domanovszky Ákos*nak, igazgatóhelyettesünknek, aki teljesen hasonlóan gondolkodott, mint én, ő volt az okosabb, azt mondta: „Ezt egy

percig sem hiszem". Neki lett igaza. A fegyvert nem a munkásoknak adták, hanem valami keveset kiosztottak a gettóba zárt zsidóság között, ahol egy-két lövés el is dördült minden hatás nélkül, s a kísérlet katonai előkészítés hiányában nevetséges kudarcba fulladt. Hogy milyen meggondolásból adták a fegyvert a gettóba, ahol túlnyomórészt öregek és nők voltak, hiszen a harcképes fiatalokat elvitték munkaszolgálatosnak vagy a frontra? S különben is egy számbeli és fegyverzetbeli túlerőben levő ellenséggel szemben nem lehet egy körülzárt helyen levő még akármilyen elszánt ellenállásnak sem sikere, csakis egy állandóan mozgó, meglepetésszerű támadásokat rendező, állandóan ismeretlen helyen tartózkodó partizáncsoportnak, amely egyszerre több helyen szétszórt védekezésre kényszeríti a túlerőt. De hát volt is itt valami elképzelés ellenállásra. Az egyetlen, amire gondoltak, hogy minden tiszt teljesíteni fogja a parancsot, amit feletteseitől kap.

A rádió vasárnapi bemondása, amivel tudtunkra adták a fegyverszünetet, vagyis a kiugrást, határtalanul fellelkesített bennünket. P. Zsuzsával az erkélyen ültünk a napsütésben, hallgattuk a rádió adásait, és tárgyaltuk a következményeket. Csakhogy hamarosan furcsa hírek kezdtek elhangozni: „*Beregfy* vezérezredest kérjük, jelentkezzék" és hasonlókat. Azután a Zsigmond téren nyilas-karszalagos egyenruhások kezdték igazoltatni az autókat. Egymásra néztünk: itt valami még rosszabb készül, mint ami eddig volt.

Az elszabadult tébolyban most már egyre követelőbb volt, hogy valamit tenni kell. Előttünk meneteltek az elhurcolt zsidók zárt sorai nyilas kísérettel a Bécsi útra, ki a téglagyárba. Egyszer a házunk előtt valaki talán szökni akart, vagy más valamiért, de lelőtték, s ott hevert nyöszörögve valahol a Szentháromság-szobor mögötti kertben. Elsötétítés volt, kijárási tilalom, a bezárt kaput csak a házmester nyithatta-zárhatta. S a mellettünk levő szomszéd lakásban olyan szélsőjobboldali érzelmű ember élt, aki a kiugrásról szóló Horthy-szózat hallatára szitkozódott, és esküdözött, hogy fegyverrel is ellenáll az ilyen parancsnak. (Lévén a házban több lakást bérlő pénzügyőrszakasz parancsnoka.) Nem mertem tehát kimenni, nehogy akár Zsuzsát is lebuktassam. De egész éjjel lelkiismeret-furdalástól gyötörve hallgattam a nyöszörgést, s ma is, ha erre gondolok, valami mulasztás terhét érzem a lelkemen. Pedig arról biztosan nem lehetett volna szó, hogy magunkhoz behozzam ilyen körülmények közt. Másnap aztán nem volt sehol. Valaki mégis bevitte magához, vagy egyszerűen már mint holttestet elvitték? Sosem tudtam meg.

Ezután még inkább kellett rejtőzködni, bujkálni, sőt nemsokára magunknak is a nyilasok kiürítési, illetve bevonulási parancsai elől. S még szorítóbb volt az érzés, hogy valamit tenni kell, hogy valami szervezettel vegyük föl a kapcsolatot. Azt persze nem erőltethettem, hogy Iván vonjon bele abba, amit ő csinál, hiszen neki is mi voltunk az időnkinti rejtőzés lehetősége. Ilyenkor hallottunk a készülő ellenállási mozgalomról, *Nagy Jenő*, *Tarcsay* katonai szervezkedéséről. Később már lett is kijelölt vezetője: *Kiss János* altábornagy, aki hamarosan meg is érkezik Pestre Szombathelyről.

FOGOLYLISTÁK

A lehetőség aztán elémbe jött. Volt osztály- és cserkésztársam, *Somóczi Lóránd* jött hozzám. Őt szerencsétlenségére behívták, mint jogi doktort s egyúttal karpaszo-

mányos őrmestert a Margit körúti fogházba, a híres Vezérkari Főnökség Elhárító Osztályára, a hírhedt *Dominich őrnagy* mellé szolgálatra. Nyilván félt is a következményektől, mindenesetre egyetlen voltam számára, akin keresztül kapcsolatba kerülhetett az ellentáborral, minthogy régen tudott baloldali kapcsolataimról. Felajánlotta, hogy mindig átadja nekem a letartóztatottak listáját, juttassam el az ellenállási mozgalomhoz. Amit én természetesen örömmel vállaltam, mert végre tehetek valamit, ha nem is olyat, amit szerettem volna.

Iványt kértem meg a közvetítésre, s ő azzal jött vissza, hogy a Békepárt (az akkor illegális kompárt) nagy örömmel fogadja a dolgot. Megkezdtük tehát Somával az akciót. (Megjegyzem, hogy innen kezdve ha valami eltér attól, ahogy Boldizsár Iván írásaiban visszaemlékezik, abban ő kétségtelenül téved. Neki, persze, sokkal több minden volt emlékezetében, nem csoda, ha összekever, vagy elfelejt valamit. Nekem viszont ezek a dolgok pontosan élnek emlékezetemben.)

Emlékszem, milyen óvatosan mentem Somához elsötétítés után, a Zsigmond térről az Ezredes utcába. Házuk felé közeledve néha hátranéztem, nem követ-e valaki. Persze sosem követett. Teljesen fölösleges volt az ilyen óvatosság: az akkori nyomozók nem megfigyeltetéssel, gyanús személyek követésével és hasonló módszerekkel dolgoztak, hanem sokkal hatásosabban, árulóktól vagy beépített besúgóktól kapott értesülésekkel. De hát kezdő összeesküvők voltunk valamennyien.

Az első listát Iván el is vitte rendeltetési helyére. De már a másodikat nem. Azon már ő is rajta volt. És rajta volt az egész ellenállási mozgalom Kis Jánostól és Tarcsaytól *Bajcsy-Zsilinszky Endré*ig – és egy „Fishig", ami rossz érzéseket keltett bennem.

Időközben ugyanis Mátrai révén mégis csak bekerültem egy „ellenállási csoportba". Legalábbis annak nevezték akkor az ilyen inkább szimpatizánsnak, vagy önmentőnek nevezhető csoportosulásokat. Ennek egy *„Orosz"* álnéven szereplő ember volt a vezetője, a csoportosulás neve „Szovjetunió barátai", és az értelmiség körében gyűjtötte össze a baloldaliakat. „Orosz" mellett másik szervezője volt *Pénzes Géza,* akkor ugyan más néven szerepelt, amire ma már nem emlékszem. Kezdetben Dezséry László lakásán gyűltünk össze, aki akkor egyetemi lelkész volt, s emlékezetem szerint köztünk volt Mátrai barátai közül *Révai gróf,* a filozófus, *Ervin Gábor,* akit mint zsidót később megtaláltak a nyilasok, és a Dunába lőtték, aztán Kosáry Domokos is, majd *László Gyula,* akit a moszkvai magyar adás dicsérőleg emlegetett *Fettich*hel együtt, mert megmentették az elhurcolás elől – és a németek karmaiból – a kijevi múzeum régészeti anyagát. Nos az „ellenállás" annyiban állt, hogy „Orosz" beszélt nekünk a Szovjetről, ahonnan nemrég tért vissza, s az itthoni kibontakozás ottani elképzeléseivel ismertetett meg bennünket. További célja volt, hogy minél több értelmiségit gyűjtsön maga köré. Ezért noszogattak is, hogy szerezzünk újabb tagokat. Én volt osztályfőnökömre gondolva kérdeztem, hogy középiskolai tanárok is megfelelnek-e? Erre nem valami lelkesen reagáltak. Annál jobban kaptak rajta, mikor Kodályt ajánlottam. Ki is mentem hozzá a Hűvösvölgybe, de Kodály határozottan elzárkózott a dolog elől. „Egy ember nem vehet mindent a vállára", mondta. „Különben is van még néhány tervem, azt akarom megvalósítani. A háború után ki akarok menni Svájcba". Mikor ezt elmondtam, Pénzes mint valami nagy befolyású államférfi, azt felelte: „Ha egyáltalán kiengedjük!"

Mint látható, ellenállásra itt sem volt lehetőség, de lebukásra igen. S ez éppen „Oroszt" érte. Ugyanis Iván már nem lévén, hogy eljuttassa a listát a kommunistákhoz, megkérdeztem Pénzest, hogy vállalja-e ő. Azonnal vállalta, egyúttal megkérdezte, hogy „Orosz" rajta van-e. „Mi volt az igazi neve", kérdeztem. „*Fish*". Ezt valahogy megéreztem, amikor ezt a furcsa nevet meglátam a papíron. Mintha mindjárt a mi emberünkre illett volna. Mondtam Pénzesnek, hogy igen is, rajta van. Minden különösebb érzelemnyilvánítás nélkül vette tudomásul, mintha csak meg akart volna győződni egy már tudott dologról. Ez akkor kissé feltűnt nekem, de nem tulajdonítottam neki jelentőséget.

Azután elkezdett kérdezni, hogy kitől kapom a listát. Ez már jobban feltűnt, semmiképp nem akartam megmondani, de ő szinte keresztkérdéseket tett fel: nem ez, nem az, és neveket mondott. Sorra mondta a hadnagyok nevét – mert első kérdésére annyit mondtam, hogy egy hadnagy. Láthatólag jól ismerte a Dominich-céget. Persze egyik hadnagy sem lehetett Soma, minthogy ő csak karpaszományos őrmester volt.

Pénzes azontúl naponta bejött az Egyetemi Könyvtárba hozzám. Addig én jelentéktelen személy voltam a nálamnál nevesebb tudósok közt. De most előtérbe kerültem.

Tulajdonképp még mindig nem fogtam gyanút. De emlékszem, azt mondtam neki, hogy illegális mozgalomban nem szokás a neveket szellőztetni.

Egy reggel aztán Zsezse kérdi tőlem: „Lajoska, nem ismeri véletlenül ezt és ezt?" (Az álnevét mondta.) „De igen", válaszoltam, „épp most, 10-kor jön ide". „Jézus Mária, az egy lebuktató!" És elmondta, hogy már legalább három kisgazdapárti csoportban volt benne, mindegyiket elkapták, de ő mindig megmaradt, és ment

egy másikhoz, ahol ugyanaz történt nemsokára. A kisgazda ellenállók úgy tartják számon, mint aki a Kompárt részéről igyekszik lebuktatni a polgári ellenállókat. Ez nem volt lehetetlen elgondolás, miután már ismertük a varsói fölkelés leverésének történetét, amit a szovjet csapatok néhány kilométer távolságban megállva nyugodtan kivártak. De persze biztos sem volt, lehetett Pénzes egyszerűen kétfelé dolgozó „pénzes" megbízott is.

Melegem lett. Mindaz, amit addig tapasztaltam, most egyszerre értelmet kapott. Legfeljebb a kisgazda-elképzelést módosította az a tény, hogy „Oroszt" is lebuktatta, aki tehát moszkovita kommunista volt.

Most örültem, hogy Kodály megtagadta könnyelmű tervemet. Több valóságérzéke volt, mint nekem. Pedig még valóságérzéke sem mentette meg teljesen az ilyenfajta veszélyektől. Egy nem teljesen beszámítható nő, aki állítólag szerelmes volt belé, és ki akarta „szabadítani" zsidónő felesége „karmaiból", kiment a Hidegkúti úti villa elé néhány géppisztolyos 14–15 éves nyilas fiúval, és el akarta fogni Emma asszonyt. Kodály kiment a teraszra, és ordítva parancsolta ki a kertből a társaságot. Ami nem volt éppen veszélytelen, mert az ilyen éretlen suhancok sütötték el legkönnyebben a fegyvert, ha alkalom adódott rá. Bizonyára senki sem tudta közülük, ki az a szakállas ember, aki rájuk kiabál. Végül mégis sikerült a határozott fellépéssel eltávolítani őket.

Persze, más lett volna, ha ebben a „Csoportban" lebukik.

Azonnal összeültünk Somával és Alpár Sanyival megbeszélni a teendőket. Soma azt javasolta, hogy lebuktatja a csendőrnyomozókkal. Ezt elutasítottam. Végre is nem százszázalékosan biztos, hogy áruló, pedig a lebuktatás más igazi ellenállókat is érinthetett volna.

Ma, utólag meggondolva, saját magát is lebuktathatta volna ezzel, ha tud egy ilyen emberről, aki viszont tudott a listákról.

Sanyi mást ajánlott: le kell lőni. Ebben már benne voltam, mert ha valaki gyanús, azt ki kell teljesen kapcsolni, még ha utólag esetleg ki is derül, hogy a gyanú alaptalan. Sanyi ajánlott is egy lehetőséget: egy menekült lengyel tiszttel fog beszélni, az talán elvállalja. Állítólag később vállalta is, s nekem egy meghatározott időpontban ki kellett mennem a könyvtárból Pénzessel együtt, hogy az a lengyel tiszt lásson bennünket a Centrál Kávéházból, s megismerje a majdani „áldozatot". Az én fényképemet megmutatták neki, hogy tudja, kettőnk közül melyiket kell lelőni.

Ezt előírás szerint meg is tettem. Együtt mentünk ki Pénzessel a Kossuth Lajos utca sarkára, ahol egy idős férfi jött velünk szembe, akit Pénzes úgy mutatott be, hogy Bajcsy-Zsilinszky titkára, annak pedig engem, hogy én vagyok, akitől a lista származik. Az ember tőlem akarta hallani, hogy igaz-e, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt elfogták. Mikor megerősítettem, nagy jajveszékelve, karjával hadonászva sietett vissza a Kossuth Lajos utcán a Rákóczi út irányába.

Mi a Rózsadombon, egy eléggé elhagyatott térre beszéltük meg a találkát Pénzessel, ahol a lengyelnek kellett volna rá várnia – nélkülem természetesen – délután öt óra körül.

Elképzelhető izgalommal vártam Zsezsével együtt a könyvtárban az időt. Benn maradtunk tovább mindketten, hogy ott kapjunk esetleg értesítést az eredményről. Az meg is jött: Alpár Sanyi telefonált, hogy a lengyel nem ment el a tett helyére, sőt a Centrálban sem volt. Abban a pillanatban átláttam, hogy műkedvelő összeesküvők vagyunk, s ilyen alapon nem érdemes tovább csinálni semmit.

Másnap pirosló fülekkel beállított Pénzes is, mondván, hogy az a bizonyos házszám, amit megadtunk neki, nincs is. Addigra már kigondoltam valami mentséget, miért nem mentem el a találkára, amire, úgy láttam, Pénzes némileg megkönnyebbült. Valamit megérezhetett, hogy ellene készült valami, hogy nem volt minden teljesen rendben ezzel a találkával. Mikor elment, elbúcsúztam kollégáimtól, hogy mától fogva nem látnak többé, és hazamentem, hogy végleg eltűnjek Pénzes látóköréből.

Ekkor is volt még bennem annyi naivság, hogy szinte rohantam haza bejelenteni anyámnak, hogy eltűnök; mintha Pénzes már küldte volna sarkamba a nyomozókat. És persze anyámra bíztam, hogy ha megjön Zsuzsa, mondja meg neki, hogy most már csakugyan máshová kell mennie, mert esetleg kereshetnek engem, s akkor ő is lebukik. Én pedig elmentem a Hidegkúti útra nagybátyámhoz és unokatestvéremhez, *Kéméndi*ékhez.

Érdekesen kicsi ez a magyar világ. Kisült, hogy nagybátyám ismerte Pénzes Géza apját, aki derék elemi iskolai igazgató volt, akárcsak nagybátyám; sőt tudott a fiáról is, aki teljesen elzüllött, Monte Carlóba járt a játékbarlangba, és szülei teljesen szakítottak vele. Ebből biztossá vált, hogy nem tisztességes forradalmár, hanem valakinek pénzért dolgozó ügynök. Biztosra vettem, hogy Dominichék megbízottja.

Évekkel később, mikor a közben lebukott jó barátunk, Kovács Jóska kiszabadult a börtönből, Pénzes Géza üdvözletét hozta nekem onnan, akivel együtt ült. (A börtön-Magyarország is ilyen kicsi!) Pénzes barátunk stílusosan *valutaügyek* miatt bukott le – vagy buktatták le?

Néha, hogy rokonaimnak könnyebbsége legyen, *Pajkossy* kollégám legénylakásán is töltöttem egy-egy éjszakát. Tőle értesültem, hogy mióta eltűntem, Pénzes Mátraira szállt rá. Gondolom, hogy félhetett szegény Mátrai, hiszen tudta, miért tűntem el én, s mint a későbbiekből kiderült, hallatlanul gyáva volt.

REJTŐZKÖDÉS VÉGE

Nem kellett sokáig rejtőzködnöm. Az orosz sereg erősen közeledett a fővároshoz, s nemsokára költözködött minden „hivatal", köztük a Vkf Elhárító részlege is, vagyis a „Margit körút". Mi persze ezt csak akkor tudtuk meg, amikor Iván teljesen váratlanul kiszabadult valamikor december elején.

Hogy mi módon történt ez, sokáig nem tudtam. Iván ugyanis azt a mesét adta le nekünk, hogy az ő ravasz vallomása volt az ok, ami miatt elengedték. Érdekes, hogy Soma soha nem mondta el nekem, hogy ő volt az, aki saját szakállára – és élete kockáztatásával – utólag rágépelte Iván nevét arra a listára, amelyre az egyelőre kiengedendők nevei sorakoztak. Vagyis a fejetlenség és az azt kihasználó Soma vakmerősége tette Ivánt szabaddá, és mentette meg az életét. Soma nyilván azért nem mondta el nekem, mert meg volt győződve, hogy Iványtól úgyis tudom. Csak vagy harminc évvel később tudtam meg Margitéktól – az egykori Alpárnétól – a valóságot. És Soma halála után végre Iván is megírta, amit majdnem 40 évig titokban tartott.

Nyilván akkor nem akart nekem annyira „lekötelezettnek" lenni, mert Soma szinte csak őt akarta menteni, mikor a lebukás után megtudta, hogy ő az én barátom, akit egyszer nálunk megismert. Akkoriban csak annyit

mondott Iván, hogy milyen sokat jelentett számára, mikor egyszer vezették a folyosón rabtársaival együtt, s a szembejövő Soma odasúgta a fülébe: „Lajos üdvözöl". Hogy van még valami kapcsolata a külvilággal!

(Különben én úgysem tartottam volna számot rá, hogy nekem lekötelezettnek érezze magát, még ha el is mondta volna az igazat. Végül is nem *én* szabadítottam ki, még ha Soma bizonyos részben nekem tette is, *nemcsak* neki.)

De jó arcmemóriája lehetett Somának, mert összesen egy alkalommal találkozott nálunk Ivánnal egy úgynevezett „bulin". Mikor kezembe kaptam azt a bizonyos második listát, és mondtam neki, hogy Iván is rajta van, most már kinek adjam tovább, azonnal kérdezősködött, hogy az a bizonyos Iván, akit nálunk megismert. S attól kezdve ő volt legfőbb gondja. Többször magához rendelte kihallgatásra, ahol is kettesben voltak, s megbeszélték, mit kell tennie Ivánnak. Ha aztán valaki benyitott, Soma üvöltözni kezdett vele, fenyegette, úgy tett, mint ahogy általában kellett egy vallatott fogollyal.

Azt, hogy valami nagyot tehetett Iván érdekében, abból is gyaníthattam volna, hogy Buda felszabadulása után Somáék odaköltöztek Ivánékhoz, minthogy az ő lakásukat kibombázták. S bár felesége kényes és nem kellemes lakótárs volt, akire Iván sokat panaszkodott, mégis eltűrték, befogadták őket – mert volt rá okuk.

Iván szabadulásából megértettem, hogy már nincs miért tartani többet a nyomozóktól, s hazaköltöztem. Annál inkább kellett félni a nyilas razziáktól, mert hiszen megkezdődött a férfilakosság ki- és elköltöztetése.

De az még csak később volt. Egyelőre jöttek a légitámadások, távolból hallottuk az ágyúszót, valahol Pest alatt volt a front. Annyira megszoktuk ezt a zenét, hogy senki sem vette észre, ha néha erősebben hallatszott.

Mindenesetre vártuk, hogy túl legyünk a frontharcokon, és megszabaduljunk a bujkálástól. Természetesen Pest felől vártuk az oroszokat.

1944 KARÁCSONYA

Elérkezett karácsony estéje. Úgy volt, hogy Ivánékhoz megyünk „első karácsonyestre" a kiszabadulás után, s ahol kisgyerek volt, Josette állapotos, közvetlen szülés előtt, ők tehát nem jöhettek hozzánk. A karácsonnyal egyúttal a visszatérést is meg akartuk ünnepelni otthonukban. Mert a karácsony már nyugalmat ígért.

Még világosban elindultunk a Zsigmond térről a Pasarét felé Sárival. A távoli – vagy közeli? – ágyúszóra már nem is ügyeltünk, hiszen hetek óta annyira megszokta már az ember füle! A mostani Moszkva téren ültünk be egy villamoskocsiba, amely a végállomásról várta az indítást. Mi is nyugodtan vártuk, hogy végre elinduljunk.

Egyszer csak arra lettem figyelmes, hogy a vezető beszélget az indítóval, aki az ajtó mellett állt, s azt mondja: a Budagyöngyéig mennek. Ez megütötte a fülemet: nekünk egy megállóval tovább kellett mennünk, a Hidász utcába. Kimentem a vezetőhöz, és megkérdeztem, jól hallottam-e, hogy csak a Budagyöngyéig mennek? S az igenlő válaszra megkérdeztem, miért? A vezető mogorván vetette oda: mert ott vannak az oroszok.

Bosszúsan ültem vissza húgom mellé. Azt hittem, bolondot csinál belőlem. Aztán elindultunk.

De már a Nagyajtai útnál álltak a német oszlopok, és a katonák fák mögé húzódva páncélöklöt tartottak maguk elé. Úgy látszik, mégis igazat mondott a kocsivezető. S ahogy megérkeztünk a Budagyöngye terére, be is kiáltott: végállomás! Kiszálltunk.

Ott már nagy volt a zűrzavar. A német katonák riadtan szaladgáltak, pattogtak az izgatott vezényszavak, és ami a legszebb volt: húztak fejünk felett a nyomjelzős piros lövedékek a gépágyúkból a szemben levő domboldalról és szálltak a jobb oldali dombok felé. Meg talán valami más is szállott lejjebb is, mert a villamosvezetékek drótjai nagy zendüléssel pattantak meg, és hulltak le az úttestre.

Nem volt idő bámulni, szaladtunk tovább és hamarosan elértünk a Hidász utcai házba. Iványék akkor már költöztek le a pincébe. Karácsonyestéről szó sem lehetett.

Segítettünk lehurcolkodni, azután sietve elbúcsúztunk, és szaladtunk vissza Budagyöngyére a villamoshoz. Ott akkorra már minden pokol elszabadult. A németek riadalma, ha lehet, még nagyobb volt – amit különben kajánul élveztünk futás közben –, a nyomjelzős lövedékek egyre sűrűbben szálltak fejünk felett, s a villanydrótok már mind a földön hevertek. Ha egy-egy még nagyot pendülve lehullott, bizony kapkodtuk a fejünket, lábunkat, hogy meg ne üssön az áram.

De a villamos ott állt a fordulóban, s a „menetrendszerű" járatra felszállhattunk. Az el is indult szabályszerűen, és mi szépen távolodtunk a harci zűrzavar helyétől.

A végállomáson – az akkori Széll Kálmán téren – azonban mintha mit sem tudnának arról, ami pár megállóval arrébb történik. Ugyanaz a kép fogadott, amit elinduláskor otthagytunk: a jó budapesti közönség nyugodtan sétált a téren, az emberek mentek a dolguk után, intézték az utolsó karácsonyi bevásárlásokat, vagy munka után igyekeztek haza fagyújtásra. Teljes nyugalom képe volt ez, tökéletes ellentéte annak, amit otthagytunk. Látszott, hogy az ágyúdörgést nem veszik más-

nak, mint a régóta megszokott, távoli háború talán kissé hangosabb jelének.

Mi sem igyekeztünk senkit sem felvilágosítani a közeli valóságról. Karonfogva sétáltunk tovább Zsigmond téri lakásunk felé. Csak közben – úgy egymásra somolyogva – mondtuk egymásnak: ha ezek tudnák, hogy mi a frontról jövünk!

Hazaérve meggyújtottuk a karácsonyfát abban a biztos tudatban, hogy hamarosan minden bajon túl leszünk. Dehogyis gondoltuk, hogy hét hétig tartó ostrom következik, s utána romokban hever a város.

Másnap megpróbáltuk felhívni Iványékat. Meglepetésre még működött a telefon. Iván elmondta, hogy kertükben egy orosz gépágyú áll, ők már túl vannak a „fronton", vagyis már túl voltak minden veszélyen.

Sárival valami motoszkált bennünk, hogy jó volna megpróbálni mégis odamenni. El is határoztuk, hogy kísérletet teszünk. Elindultunk, akkor már teljesen gyalog: az egész városban, legalábbis Budán nem jártak a villamosok. Végigmentünk az akkori Zsigmond utcán (ma Frankel Leó út), majd a Széll Kálmán tértől (ma Moszkva tér) mentünk az „Olasz (Szilágyi Erzsébet) fasoron" keresztül a Budagyöngye felé. De már a János kórháznál egy házfal előtt a földre leheveredve német katonákat találtunk, akik két tank mellett cigarettázva várakoztak. Nyilván bevetésre. Távolból – vagy közelből? – ezúttal csak géppuskaropogás hallatszott. Különben elég nyugodtnak tetszett minden. Mégis, a balról hallatszó gépfegyverropogás miatt jónak láttuk, hogy ne a villamos útvonalán menjünk tovább, hanem betértünk a Torockó utcába, hogy legalább egy sor ház védjen a bal felől jövő esetleges golyók ellen.

Az utcákon itt már végtelen üresség, néptelen járdák fogadtak. Egyedül egy ház előtt állt egy férfi és hallgatózott a fegyverropogás irányába. Ahogy mentünk tovább, egyszer kinyílt egy ház ajtaja, s egy nő két kisgyerekkel sietett el az ellenkező irányban a János kórház felé.

A Júlia utcához értünk. De a következő már az volt, amelyen hallatszottak a golyók becsapódásai; bal felől keresztbe lőtték az oroszok. Ránéztem Sárira: érdemes kockáztatni, hogy míg átfutunk, megsebesítenek? S ha szerencsénk lesz is, s épségben átérünk – akkor is kérdés, vissza tudunk-e majd jönni. Nem kísértettük Istent, visszafordultunk. Hanem a következő utcán kimentünk a Hidegkúti útra, mert már tudtuk, hogy itt nem ér veszély, a mögöttünk levő utcánál van az a gépfegyvertűz, amit állandóan hallottunk.

Ahogy ott megyünk vissza a János kórház felé, szembejönnek az előbbi németek. De már támadásra felsorakozva, az egész utcát szélességben átfogó rajvonalban. Köztük a két tank. Mi karonfogva mentünk szembe velük; a katonák szétválva némán engedtek utat nekünk a rajvonalon át. Látszott az arcukon, hogy szívesen cserélnének velünk. Bennem élt is a kíváncsiság megvárni a támadást, hogy lássak egyszer életemben „csatát". De aztán arra gondoltam, hogy a tankra esetleg ágyúval is fognak lőni, s az a környéken szélesebb körben is fog rombolni. Így hát inkább mentünk tovább haza. Otthon újra próbáltunk beszélni Iványékkal, de akkorra már nem működött a telefon.

OSTROM

Az ostrom egyre közelebbről éreztette hatását. A Zsigmond teret egy-két napig nem lőtték, ezért ablakaink zárva voltak, fűtöttünk, és fenn laktunk harmadik eme-

leti lakásunkban. De most egyszer csak váratlanul akna robbant a téren, s ablakaink betörtek. Ezentúl nem lehetett a lakásban maradni – rendkívül kemény tél volt. Anyám, húgaim és Zsuzsa sógornőm levonult az óvóhelyre az összes többi lakóval együtt. Én fönnmaradtam a másik oldalra, északra néző konyhában, meggyújtottam a gázrezsót, ami valami meleget adott, s olvasgattam.

Egyszer csak iszonyú robbanás rázta meg az épületet. Kirohantam, s láttam, hogy a konyhánkkal párhuzamos lépcsőházban füst gomolyog lentről fölfelé, s a lépcsőház belső falán óriási lyuk tátong, rajta keresztül be lehetett látni az én szobámba. Rögtön kiáltozni kezdtem lefelé, mert a pince bejárata épp ott lenn volt a lépcsőházban, ahonnan a szörnyű füst gomolygott fölfelé. De csakhamar hátulról hallottam a lentiek kiáltozását. Az óvóhely ugyanis a régi mosókonyha és mellékhelyiségeiből alakult, s annak közvetlenül az udvarra volt kijárata. Húgaim onnan kiáltoztak föl, hogy én megvagyok-e. Kiderült, hogy senkinek sincs baja, csak a lépcsőháznak: a harmadik és második emelet közt leszakadt a lépcső. Sári, aki egyúttal házparancsnok is volt mint testnevelési tanárnő, a második emeletig föl tudott jönni, oda is úgy, hogy egy-egy óriási kőlépcsőfok hiányzott, amit a felülről lehulló lépcsődarabok átütöttek: de tovább nem lehetett közlekedni. Hogy megyünk le ezután?

Kisült, hogy a mellettünk levő finánccparancsnok lakásában is fenn maradt egy rokon menekült család, férfi és feleség. Hárman voltunk tehát, akiknek csakis a két emelet között, kívül a korláton kellett leereszkedni a második emeletre, ahol Sári már várt bennünket, hogy elkapjon. Fel is állított egy kétágú létrát, hogy arról még a magasból behúzzanak bennünket.

Csak ehhez kötél kellett. Az egyik szomszéd lakásában találtunk kötelet, de nem látszott teljesen biztosnak, vékonyabb volt, mint amiben megbízhattunk. Ugyanott volt egy zsák krumpli is, azt előbb rákötöttük, hogy kibírja-e. Hát nem bírta ki, nem volt fölösleges az óvatosság. Végül szereztünk egy sokkal vastagabbat, ami kiállta a próbát. Megkezdhettük a leereszkedést. Előbb az asszonyt kötöttük rá, aztán kilépett a korláton kívülre. De akkor félelme akkora lett, hogy megmarkolta a vaskorlátot, és nem volt hajlandó eleresztени. Ketten férjével ujjankint feszegettük le kezét a rácsról, s végre leereszthettük. Sári a létra tetején állva behúzta, s le lehetett oldani.

Ezután mentem én. Mikor először engedtem el három emelet magasságában a korlátot, megértettem a szegény asszony görcsös félelmét: furcsa érzés volt. Utoljára a férjet engedtük le úgy, hogy a korláton átvetettük a kötelet, s mi lentről engedtük utána. Ő is megérkezett szerencsésen.

Azontúl már nekem is lenn kellett laknom a pincében. Nem az óvóhelyen ugyan, mert ott olyan tömegnyomor volt, hogy inkább a hideget választottuk, s a fás- és szenespincébe költöztünk, amelyik az utcára néző, többnyire betört ablakú pincefolyosóra nyílt. A ház teljes fiatalsága ott volt: mi hárman húgaimmal, egy háromlányos család ifjúsága az egyik lány vőlegényével együtt, két lány a másik családból, s végül sógornőnk, Zsuzsa. Én egy farakáson aludtam, egy másikra tettem a lábamat, s a két farakás közt, a levegőben voltak lábszáraim, de gondosan betekertem egy hosszú dunyhába. Mégis jobb volt itt a levegő.

Azért a harmadik emeleti lakással sem szakadt meg teljesen a kapcsolat. *Rosenfeld* úrnak, a háztulajdonosnak pincéjében, a pálinkafőzőben találtunk kampós vé-

gű létrát. Azt, bár rövid volt, mégis kívülről be lehetett akasztani a vasrácsba, s a második emeleten felállított kétágú létráról el lehetett érni ezt a rácson kívül lógó létrát. Kissé körülményes volt kifordulni rá, de belejöttünk. Húgaim hamarabb használták biztosító kötél nélkül, mint én, de később akkor mentünk föl így a lakásba, amikor akartunk. Gáz ugyanis, emlékezetem szerint, majdnem az egész ostrom alatt volt, legalábbis hosszú ideig. Lehetett főzni egy kis teát odafönt. Azután az élelmiszereket is fokozatosan le kellett hordani az óvóhelyre. Érdekes, hogy ezután az egyetlen belövés után soha többé nem érte találat a házat, sőt a környéket sem.

Időközben szerveződött valami félhivatalos segélyhely a házunkkal szemben levő, Lajos utcai iskolában. Nagyszerű tornatermében hatévesen még tánciskolába jártam. Most ott rendezték be a segélyhelyet, s volt egy állítólagos orvosunk is. Ténylegesen volt orvosi diplomája, de egy percig sem gyakorolta hivatását, hanem jazz-szerzőként dolgozott a Rádióban. Mindez egyedül arra volt alkalmas, hogy jogot szerezzünk az ittmaradásra a nyilasok kitelepítési akcióival szemben. Nem tudom, milyen hatóságtól származott az irat erre vonatkozólag, de a „Segélyhely" működött egy jó ideig. Később szállingóztak is az emberek kisebb-nagyobb sérülésekkel, sőt mikor az ostrom egyre közelebb érkezett, hoztak már súlyosabbakat is.

Így például egy péket. Mi hosszú ideig rendszeresen jártunk a Kolosy téri templom mellé a pékhez, és kaptunk is kenyeret. Csak már egyre inkább aknavetők robbanásai közt kellett sorban állni. Volt is, hogy valaki a sorbanállók közül meg is sebesült. De mikor a szegény félkarú péket hozták be a Segélyhelyre, akkor magát a műhelyt érte a találat, s a meztelen felsőtestű pék karját (vagy fél lábát?) a kemence előtt tépte le a robbanás.

Valaki akadt még, orvos, aki bekötözte, aztán pokrócba csavarták, s hordágyon hozták hozzánk. Akkor már tele volt a tornaterem különböző kisebb-nagyobb sebesültekkel. De orvos még csak az az egy volt, aki nem értett semmihez, s nem is mert hozzányúlni a nehezebb sebesültekhez. Szegény pék jó darabig feküdt szótlanul, fázott is, rázta a hideg. Végre odaszólt nekem – inkább nyöszörgött –, hogy csináljunk már vele valamit. Összeszedtem három fiatalt, még jobban betakargattuk, s elindultunk vele az „Irgalmasokhoz". Ez egy gyógyító szerzetesrendi kórház volt a Margit hídnál, ma az ORFI van benne. A Zsigmond utca hegy felőli oldalán mentünk, hogy fedve legyünk az ágyú- vagy aknatűz ellen, s szerencsésen leadtuk emberünket a sebesültekkel zsúfolásig megtelt kórházba. Akkor azt hittem, megtettük, amit lehetett, de soha az életben nem fogom szegényt többé látni.

Pedig megmaradt! Már mint a III. kerületi Nemzeti Bizottság tagja került elém egy pék folyamodványa segítségért, aki a Kolosy téren az ostrom alatt is szolgálta a közönséget, s eközben fél karját elvesztette. Boldogan javasoltam a lehető legnagyobb támogatásra, s elmondtam társaimnak a történetet.

Közben azért azok a papírok sem védtek meg teljesen bennünket, sem a Segélyhelyet, s ha nyilas razzia jött, belefeküdtem a pálinkagyár hosszú fedett polcaiba, s a fedél mögött vártam ki annyi időt, amíg gondoltam, hogy már elment a razzia.

VERSMONDÁS

De azért nem engedtük, hogy csak ilyen élményeink legyenek. Megmutattuk, hogy nem igaz a latin mondás: „Inter arma silent musae". Nem emlékszem, mi váltotta

ki, de valahogy megtudták a lányok, hogy tudom fejből a *Csongor és Tünde* egész első felvonását (az ördögfiak jelenetéig, mert azt már egy ember nem tudná előadni.) Az ifjúság rávett – nem volt nehéz – hogy ott a fáspincében mondjam el egy este. Délután magamban elpróbáltam; ahol nem emlékeztem egy-egy szóra, addig mondogattam magamban a sort, míg a ritmus és értelem csak belökte emlékezetembe a hiányzó szót, s este nekiláthattunk. Eloltottuk a mécseseket, s én mondtam a szuroksötét éjszakában a gyönyörű sorokat. Ez volt a felüdülés a nappal ágyúzása, romjai és állandó veszélyérzete után. Nem tudom, kinek mennyit jelentett, de nekem hallatlan élmény volt ez a nem látott, de azért érzékelt hallgatóság számára a sötétben elhangzó tündérvilág.

A mécsesek! Azoknak is van története. Egyszer csak elterjedt a házbeliek között, hogy a Császár fürdőnél áll egy elhagyott német élelmiszervonat, és a környék lakói már viszik is belőle, amit lehet. Mi is odarohantunk, s még tudtunk szerezni a maradékból több vödörnyi olajat, rengeteg zsák sárgaborsót és valami szörnyű durva kősót. Ebből az olajból voltak mécseseink is, meg, amíg volt még lisztünk, és egyéb tartalékok, főztünk vele, sőt anyám egyszer fánkot is sütött belőle az óvóhelyen.

SENKI FÖLDJÉN

A front ezalatt jött egyre közelebb és közelebb. Majd egyszer csak eltűntek a német ágyúk a Kolosy térről, s rájöttünk, hogy a „senki földjén" vagyunk. A németek vonala a Kavics utcánál épült ki, ahol a hegyek és a Duna közt egy szűk területre szorult össze az út.

Egyszer csak füstszagot érzünk. Kiszaladunk a ház

elé, hát a Rosenfeld-kocsmából dől a füst. Felgyújtották a németek, akik ezt a házat akarták világító fáklyának használni, ha az oroszok közelednek. Csak hát a leszakadt lépcsőház megmentett: nem tudtak felmenni a padlásra, hogy azt gyújtsák fel. Megelégedtek tehát a legkönnyebb megoldással: felgyújtották a földszinti kocsmát, hogy minél hamarabb túl legyenek rajta, mert az oroszok minden percben ott lehettek.

Szaladtunk, ahányan voltunk fiatalok, vödrökkel a pincéből hordva a vizet, s el is oltottuk hamarosan a lángokat. Aztán újra bezártuk a kaput, és próbáltuk kipihenni az izgalmakat. Nem sokáig.

FÉLELMEIM

Hamarosan dörömböltek a kapun. Kimentem, hát egy német hadnagy állt ott két fegyvertelen, talán ukrán segédszolgálatossal, akiknek kezében benzinnel telt vödrök lógtak. A német tiszt kérte, hogy vezessem a „pincébe". Minthogy pincét mondott, levezettem a Rosenfeld-pálinkafőző pincei raktárába. A tiszt látta, hogy félreértettem, s most már kimondta, hogy az óvóhelyre akar menni. Már ekkor bámultam teljes nyugalmát, ahogy egyetlen revolverrel, az is a táskájában, milyen sietség nélkül jár-kel egy házban, amelyet bármely pillanatban körülfoghatnak az oroszok. De bevezettem az óvóhelyre. Kiderült, hogy arra akarja rávenni a lakókat, hagyják el a házat, mert ő fel fogja gyújtani. Mindenesetre tisztességesebben akarta elvégezni, mint az előbbiek, akik tudtunk nélkül akarták ránkgyújtani a házat. De most kimenni! Hová?

Ekkor kezdtem félni. Mert le akartam lőni. Zsebemben ott volt a Browning, amit *Ita* – egy távoli rokon

lány – angol férjétől kaptam még tán két évvel ezelőtt. Azt mondta: olyan idők jönnek, hogy jó, ha van fegyver az embernél. Csak éppen még életemben el nem sütöttem fegyvert. Akartam ugyan kipróbálni a pincében, de az felhallatszott volna a lakókhoz; aztán meg csak annyi töltényem volt, amennyivel meg volt töltve, öt vagy hat lövés. Ha elhasználom, nem lesz akkor, amikor szükség lesz rá.

Most szükség lett volna rá. Ott álltam a hadnagy mögött, akivel szemben ott állt-ült az egész óvóhelyi nép. Mellette a két fegyvertelen, de mégiscsak két férfi. Ha nem találom el, akkor valakit talál az enyéim közül. Tehát csakis a tarkójánál szabad elsütnöm.

És közben a fiú – olyan magamkorú lehetett – nagyon rokonszenvesen viselkedett. Én akkor ugyan gyűlöltem minden német katonát, de ezt nem tudtam gyűlölni. Az is átvillant az agyamon, hogy aki egy hét éve tartó háború végén csak hadnagy, az csak besorozott civil lehet. Talán éppen tanár. És ránk való tekintetből járt benn a házban, vállalva a minden pillanatban esedékes veszélyt. Hiába, gyilkosságnak éreztem, ha megpróbálom lelőni. S nem is biztos, hogy sikerül.

Életemben kétszer féltem. (Hamarosan jött a következő.) De mindig csak akkor, ha tőlem függött a siker, a veszély elhárítása. S itt még az erkölcsi bizonytalanság is hozzájárult.

Akkor jutott eszembe, hogy úgysem tudja felgyújtani a házat. S erre megkönnyebbültem. Azt mondtam a tisztnek, gyújtsa fel a házat, de engedjen minket az óvóhelyen maradni. Végül a tiszt beleegyezett, s kérte, mutassam meg a feljárót a padlásra. Megmutattam a leszakadt lépcsőházat. Villanylámpájával gondosan megvizsgálta. Ezután kimentek a házból, hogy valamelyik üzlethelyiségben kezdjék meg a tüzet. Mi visszatértünk az óvóhelyre, s negyedóra múlva hallottuk már a géppisztolysorozatokat. Jöttek az oroszok.

Be is jöttek az óvóhelyre, s parancsnokuk rádión keresztül tett jelentést, és kapott parancsot. A katonák végigjárták a pincéket, s „Oruzsie, oruzsie" kérdéseikre elővettem a pisztolyt, és átadtam az egyik katonának. Végre nincs rá szükségem! Megkönnyebbültem.

Két nap múlva újra féltem. Késő este két orosz katona jött be az óvóhelyre. Szolgálaton kívül voltak, fegyver nélkül. Az egyik erősen ittas volt, a másik kevésbé. Hosszas beszélgetést folytattak Kató húgomon keresztül, s kiderült, hogy nőt akarnak. Még egy kilós amerikai zsírcsomagot is nyomtak a kezünkbe a kérés nyomatékosabbá tételére. Ilus nagynéném gyors mozdulattal azonnal birtokba is vette. Kató mutatta, hogy csupa öregasszony van nálunk – a fiatalok a szenes-fás pincében voltak, s az odavezető ajtó teljesen el volt takarva. Kató pedig úgy volt öltözve, arca belógó kendőkkel takarva, hogy őt is öregnek lehessen látni. S én álltam mögötte egy hosszú nyelű baltát lógatva kezemben, többnyire a hátam mögött, hogy ne legyen kihívó, fenyegető, de azért időnkint úgy mozdítottam, hogy láthassák. Persze jobban féltem attól, hogy használni kell, mint ahogy, gondolom, ők tartottak attól a fejszétől. Két tagbaszakadt, erős férfi még fegyvertelenül is biztosan fölényben volt velem szemben. De még jobban féltem attól, hogy sikerülne leütnöm őket: az nagyobb baj lett volna, és nemcsak nekem és családomnak, hanem talán az egész háznak is. Végünk lett volna.

Kikérdezték Katót, honnan tud oroszul, s a végén csak kibökte az egyik, hogy ha más nincs, akkor legyen Kató. Szerencsére a másik néha csitítgatta társát – általában nem a legrosszabbak voltak az ilyen típusú látogatók között, mert azok tárgyalás nélkül intézték volna el

a dolgot. Végül annyit engedett az „igénylő", hogy rendben van, ne legyen Kató, de akkor mutassunk neki valahol másvalakit. Föllélegeztem. Eszembe jutott, hogy két házzal mögöttünk egy földszinti, sőt földszint alatti öreg házban, ahová a járdáról néhány lépcsővel kellett lefelé menni, lakott két szellemileg abnormális, idétlen lány, inkább nő, akik a söröskocsisok ilyen irányú igényeit szokták kielégíteni. Odavezettem a két katonát. Lementek a lépcsőn és többet nem jöttek vissza. Nyilván megkapták, amit kerestek.

EGY SZOMSZÉD

Voltak barátságosabb látogatások is. A katonák, amikor szolgálaton kívül voltak, jöttek-mentek a környéken, be-benéztek a házakba, s ahol még valami oroszul értőt vagy beszélőt is találtak, szívesen leültek egy időre. Így ültek be hozzánk is a pincébe, ahol is a kis *Kőháti Zsolt*, akkor három-négy éves fiúcska, „Heil Hitler" kiáltással ült az ölükbe, amin a katonák nagyot nevettek. Gondolták, az utcán hallotta. De mi tudtuk, hogy apjától tanulta. Apja volt az a bizonyos finánctiszt, aki Horthy „kiugrási" rádiószózata után azt a bizonyos kijelentést tette, hogy akár fegyverrel is ellenáll a „hazaáruló parancsnak".

Később a pénzügyőröket beosztották az újraalakuló rendőrségbe, így Kőháti szomszéd is rendőrtiszt lett. Ezt már kissé nehezen viseltük el Rott Lacival, gondolván, hogy esetleg neki lesz hatalma fölöttünk a „demokráciában". Beadtunk a III. kerületi rendőrségre egy írást, hogy szélsőjobboldali meggyőződése miatt nem tartjuk alkalmasnak arra, hogy a demokratikus rendőrség tagja legyen. Akkor a helyettes rendőrparancsnok,

Tombor Győző mellünknek szegezte a kérdést: mire alapítjuk állításunkat, mert ezt az általános vádat ő semmire sem használhatja. Erre elmondtam, amit tudtam. „Nagyszerű, erre már le is internálhatom!" Ez már kicsit több volt, mint amit akartunk, de visszakozni már nem lehetett. Így Kőháti Zsolt apját internálták.

Később Sári egy tanári „fejtágítón" Kőhátinét hallgathatta, aki mint párttag oktatgatta őket, s félő oldalpillantással vette tudomásul Sári jelenlétét. De persze húgom sem akart semmit se tenni ellenük. Még kétszer lett dolgom Kőhátival. *Katja elvtársnő*, egykor a II. kerületi politikai rendőrségnél főnököm, írt nekem Kőháti érdekében. Fogalmam sincs, hogy jutottak hozzá, milyen közbenjárással. Azt válaszoltam, hogy nem ragaszkodom védence internálásához, de intézze el ő, én nem vagyok hajlandó valamit is tenni ebben az ügyben – se érte, se ellene.

Végül kiengedték az internálásból, sőt igazolóbizottság elé is került, ahová engem is beidéztek tanúnak. Banó Pista barátom tagja volt az igazolóbizottságnak, és tárgyalás előtt megkérdezett engem az ügyről. Mondtam, hogy befejezettnek tartom ügyét az internálással, s nem akarok semmit se mondani ellene. Mégis a kisgazdapárti elnök, aki láthatólag nagyon elő volt készítve Kőháti érdekében, igen ellenségesen vallatott engem *Mészáros* bácsi, egykori Nemzeti Bizottsági tagom „nyilasságáról". Végül is igazolták a papát.

Azóta a fiú fölfelé ívelő pályáját innen alulról szemlélem. Ma éppen kezembe került egy jelentés arról az ülésről, ahol a Tiszatáj és a Mozgó Világ megrendszabályozásáról és főszerkesztőik leváltásáról volt szó. Itt újra szemem elé került Zsolt, aki az ellenzékkel való rendőri leszámolást sürgette, hogy még *Knopp András* is kénytelen volt leinteni.

Úgy látszik, csakugyan hibás volt az az internálás: hiszen a család „helyes irányban indult" az új életre. Vagy talán éppen az az internálás lökte meg őket ebbe az irányba, s nekem köszönheti a párt, hogy egy ilyen buzgó hívet kapott a kis fiúban? Szerintem nélkülem is minden így történt volna, mert csak az öröklött fanatikusság és érvényesülési vágy futotta végig azt az egyetlen utat, amely nyitva állt előtte.

OROSZ KATONÁK

Később egy tüzérosztag lakott hosszú ideig nálunk, akik viszont teljesen tisztességesek voltak; nemcsak maguk nem akartak semmit, ami nem volt szabályos, hanem még meg is védtek alkalmilag hozzánk „betérő" szolgálaton kívüliek ellen. Egyszer néhány tiszt és altiszt jött a házba, szintén hosszas terefere színe alatt készültek valami hasonlóra, mint az első két látogató. De ott volt az üteg egyszerű bakája, egy kedves, 18–20 éves fiú, aki viszont fegyverben állt őrt a ház előtt. Őt kértük, hogy küldje el a jövevényeket. Meg is tette. Persze, barátságosan, tréfálkozva beszéltek, de közben határozottan felszólította őket, hogy távozzanak. S minthogy ő volt szolgálatban, a magasabb rangúak is engedtek, és eltávoztak.

Egyvalamit azért még ezek is elvittek. Volt köztük egy tanító, talán hadnagy volt? nem emlékszem biztosan. Mikor Katótól megtudta, hogy vannak orosz könyveink is, mindenáron látni akarta. A leszakadt lépcsők fölött akkor már átlósan állított hosszú létrán fel lehetett menni a lakásba. Megnézte a könyveket, s mikor az egyetlen Dosztojevszkijt, a Bűn és bűnhődést meglátta, határozott mozdulattal kihúzta, és azt mondta: „Már engedjen

meg, de ezt elviszem." Dosztojevszkij akkor már régóta indexen volt a Szovjetben, Kató is valami antikvárban jutott hozzá. Ez nekik csemege volt. S nem bántuk, hiszen igazán sokat köszönhettünk nekik.

Később kicsit meg is sértődtek. Ugyanis egyszer csak elkezdett feljönni a víz a pincében a lefolyókon keresztül, s hiába próbáltuk kézről kézre adott vödrökkel kimeregetni, mindig újabb jött, s a víz egyre emelkedett. Mint a kiöntött ürgéknek, föl kellett jönni a pincéből a fiataloknak, akik odáig ott rejtőzködtek. A tüzérek nagyon rossz néven vették, hogy őelőlük is rejtegettük őket. „Pedig milyen jó néha fiatalokkal elbeszélgetni", mondták. Biztosítottuk, hogy nem őelőlük rejtegettük őket, hanem majd jönnek mások is, mert előttük is voltak mások.

Aztán tüzéreink is továbbmentek, szorult össze a gyűrű a Vár körül. Engem egy éjszaka kivittek többedmagammal tüzérségi állást építeni a Császárkertbe, ahonnan a Várat lőtték. Óriási tűzijáték volt. A németek a Várból állandóan lőtték fel a világító rakétákat, közben meg láttuk az orosz sorozatvetők torkolattüzeit. Egy másik ilyen alkalommal, nappal, egy eltévedt golyó a mellettem álló fiút terítette le, aki maga is csodálkozott – egyáltalán nem jajgatott –, s mi sem féltünk egy pillanatig sem, csak csodálkoztunk. A sebesültet persze elvitték, de több találat ezután nem lett. Itt igazán nem kellett félnem, minthogy semmi felelősség nem volt rajtam.

Eljött a kitörés napja. Újra viszontláttuk tüzéreinket, akik visszavonultak, és a Zsigmond téren állították föl gépágyújukat. Kiugrasztottak az ágyból, hogy segítsünk állást építeni köréje. Szerencsére a kitörés nem erre jött, nálunk nem lett lövöldözés.

Mikor vége volt mindennek, beállított egy civil ma-

gyar, hogy egy magyar katona, aki régebben ott állomásozott a ház közelében, s a házmesterék összebarátkoztak vele, üzeni, hogy megsebesült a lábán, civil ruhában vár egy bizonyos cím alatt a Fő utcában, hozzuk el. Sári húgommal mentünk érte. Valahol a Vár alatt várt ránk.

De odáig az út! Minden égett, füstölt, a Fő utcán emberi és lótetemek hevertek, rom és bűz mindenfelé.

Megtaláltuk a fiút, s „gólya viszi a fiát" tartásban cipeltük végig a Duna-parton a Zsigmond térig. Nem is tudom, hogy bírtuk, mert letenni nem lehetett. A házmesterék ép lakásában kapott fekhelyet az előszobában felállított kétemeletes vaságyon.

Útközben láttuk a felrobbantott hidakat vízbe lógó karjaikkal. Sírni szerettem volna. Hallatlan düh fogott el a németek ellen. És még az is fenyegetett, hogy mindent elönt az árvíz, ha megindul a jég, s fennakad a hídroncsokban. Több méter vastag jégtábla egymásra torlódva olyan jégpáncéllá állt össze a Dunán, amilyent sem azelőtt, sem azóta nem láttam. Rettenetes kemény volt az a tél. Mikor az egyik öregasszony meghalt a házban, s el kellett temetnünk a ház előtti parkban, alig tudtuk annyira fölvágni a földet csákánnyal, hogy éppen bekaparhassuk. Viszont arra jó volt a hideg, hogy a lövöldözésben elhullott lovak húsa teljesen friss maradt. Csak mentünk ki, lehasítottunk belőle egy combot vagy más darabot, és nagyszerű gulyáslevest vagy „marhafilét" lehetett főzni belőlük. (Nekünk különben a lóhúsevésben elég nagy tapasztalataink voltak még békéből.)

Szegény katona minden ápolás nélkül feküdt a házmesteréknél, később kezdett gennyesedni a sebe. Orvost nem tudtunk keríteni a környéken. Végül mégiscsak azt tanácsoltuk neki, hogy kivisszük a Szent Lélek térre (a Fő tér előtt), ahol a Szent Lujzás apácáknak kórháza volt – ott mégis orvosi kezelésben részesítik. Ki is vittük, meg is gyógyult, de, sajnos, ott kiderült katona volta is, s egyszer csak láttuk, amint egy fogolymenetben vonult el ő is a Zsigmond téren. Mi lett a sorsa, sose tudtuk meg.

Máskor eljutottunk a Széll Kálmán (Moszkva) térre és az onnan induló Olasz fasorba (Szilágyi Erzsébet fasorba), amerre a kitörés fő iránya volt. Láttuk a kapualjakba föltornyosodó hullákat – néhol 50–60-at is. Elszörnyedtem a német hadviselés esztelen élet-pazarlásán. Azért, hogy 6–7000 ember átvergődjön az ostromgyűrűn a hegyeken keresztül, nekivezényeltek tízezreket a gépágyúknak és gépfegyvereknek. Pedig ez már *saját* áldozat volt, német katonák feláldozása. Nem úgy, mint Budapest feláldozása. Azon nem csodálkoztam. Az beleillett abba a képbe, amit róluk kaptunk az egész háború alatt. A szövetséges fővárosát feláldozni, hogy késleltessék az ellenség német földre jutását – ez beleillett a hitleri háborúviselésbe. Bécset persze nem védték!

A HÁLA EGY NEME A BOSSZÚÁLLÁSNAK

Lassan helyreállt az élet. Kialakult a III. kerületben is az orosz katonai parancsnokság, a rendőrség. Egyszer csak Alpár Sanyi jelent meg nálam, hogy menjek vele az orosz kémelhárító parancsnokságra. Visznek bennünket, őt, unokatestvérét, *Kuppis Gézát* és engem, kihallgatni. Őt ugyanis följelentették mint egy nyilas partizánalakulat tagját. Ennek azonban egy kis előtörténete van.

Alpár Sanyi valami jogi ügyben megismerkedett egy *Lichtenberg Pál* nevű félangol, félzsidó üzletemberrel, aki nagyon kétes politikai és üzleti ügyekben volt érdekelve. Ő is bekerült valami félreértés folytán a Margit

körútra, és barátom Soma révén kiszabadíttatta. Így le volt kötelezve Sanyinak. Meg is akarta hálálni, s ez volt Sanyi veszte. Félzsidó lévén mindig félt, hogy egyszer csak elviszik a nyilasok. Kapóra jött neki Lichtenberg Pál ajándéka: egy „flepni". (Akkor mindenki így nevezett bármiféle iratot, ami valami alól mentesít, valamire feljogosít.)

Lichtenberg ugyanis a maga zavarosban halászó ügyletei során kapcsolatba került egy vezető nyilassal, akinek az lett volna a feladata, hogy szervezzen partizáncsoportot, akikkel majd az oroszok háta mögött folytassanak akciókat. Ezért ezek számára olyan írásokat kapott, hogy minden más parancs alól mentesülnek, és bevárhatják az orosz csapatokat. A mai olvasó nem tudja elképzelni, hány ezer ember számára lehetett életmentő kincs egy ilyen „flepni". De a nyilas tudta. S azt is tudta, hogy a németek elvesztették a háborút. Ezért esze ágában sem volt partizáncsoportot szervezni, hanem kezdte árusítani „flepnijeit" három Napóleon-aranyért. Sanyi ingyen kapott egy ilyet Lichtenbergtől, sőt feleségének unokatestvére, Kuppis Géza is. Így tehát biztonságban várta az oroszokat, nem kellett félnie a nyilasoktól.

Csak közbevetőleg említem meg, hogy Ivánnak elmondtam ezt, ő pedig Ortutaynak, aki szintén szeretett volna kapni egy ilyet, s kért is rajta keresztül. De a három Napóleon-aranyat nem tudta produkálni. Ekkor ajánlottam Ivánnak, hogy próbáljon meg Tutus Erdeivel együtt átszökni az arcvonalon, mert akkor hallottam – ma már nem tudom, kitől –, hogy Erdei egy katonai teherautón fog a napokban átszökni a front túlsó oldalára. De Iván nem is közvetítette ezt a lehetőséget. Mint mondta, Tutus otthonában ülve szeretné átvészelni az eseményeket, s nem vállalkozik ilyen kockázatos útra.

Lichtenberg felesége, *Láng Juci* is élvezte Sanyiék

segítségét. Minthogy egy nagyobb kapitalista zsidó család tagja volt, a kereszténynek számító Lichtenberg révén mentesült a zsidótörvények alól, de azért nem volt teljes biztonságban. Hosszabb időre Sanyiéknál lakott, ahol P. Zsuzsával meg is látogattuk, mert osztálytársak voltak, sőt Zsuzsa tanította is korábban húgát matematikára. Csak mikor az oroszok már nagyon megközelítették Óbudát, s már lőtték is a környéket, ment vissza Pestre férjéhez és barátaihoz.

Akik viszont nagyszerűen éltek. A „flepniket" nemcsak arra használták, hogy „maradhassanak", hanem hogy a környéken mindent, mi szem-szájnak ingere, összerekviráljanak: italt, húst, mindent, ami a jóléthez szükséges. Ezt persze a környék lakosai előtt nem lehetett titkolni, s mikor bejöttek az oroszok, följelentették őket. Láng Juci pedig, hogy mentse férjét, beszolgáltatta azt a 40 nevet tartalmazó jegyzéket, amelyen azok neve volt, akik „flepnit" kaptak. Én pedig csak azért kerültem közéjük, bár nevem nem volt a listán – nem is volt „flepnim" –, mert Jucika tudta, hogy baloldali kapcsolataim vannak, s remélte, hogy ha én is benne leszek a bajban, majd könnyebb lesz kimenteni a többit is, köztük az ő uracskáját. Legalábbis Sanyi így magyarázta a dolgot, amíg ballagtunk gyalog a kihallgatás helyére egy civil ruhás „rendőr" kíséretében.

Az a kihallgatás a II. kerületben volt, valahol a Pasaréten. Megbeszéltük Sanyival a tennivalókat. Ismét nagy naivan megállapodtunk, hogy természetesen bevalljuk, hogy itt egy „ál-partizán csoportról" van szó, s hogy olyan emberek „vették" a papírt, akik náciellenesek és meg akarták várni az oroszokat. Ezt csak megértik – gondoltuk. Hát nem értették meg. Abban persze megegyeztünk mind a hárman, hogy én nem voltam tagja a csoportnak, s ezt mindhárman egyezően valljuk, hogy

én minél hamarabb szabaduljak és siethessek összeszedni minden lehetséges kapcsolatot a kiszabadításukra.

Egy éjszakát töltöttünk el egy fapadon, jó hűvösben, azután kihallgattak. Én még csak keveset tudtam oroszul, s egy ruszin katona tolmácsolt csapnivalóan. Annyit már értettem, hogy néha ellenőrizhettem, mennyire nem értett meg, vagy nem akart megérteni. De hiába próbáltam kiigazítani, nem nagyon engedték, s a felolvasott vallomásom úgy maradt, ahogy ők akarták.

Másnap elengedtek, s kezdtem szaladgálni fűhözfához, hogy igazoljuk őket. Teljesen hiába. Hiszen Kovács Imre, aki akkor már a Parasztpárt főtitkára volt, még barátját, *Elek Péter*t sem tudta kimenteni az orosz fogságból.

Summa summarum: Sanyiékat elvitték. Kuppis Gézát Győr közelében futni engedte egy tiszt, aki megtudta, hogy sportember és tornatanár, mert a tiszt is ugyanaz volt. De Sanyit elvitték, és teljesen nyoma veszett. Pedig mikor Kató kijutott a moszkvai követségre, ő is nyomozott utána. Sőt maga Szekfű, a nagykövet is, mert Sanyi anyai nagybátyja, *Melly*, Budapest főváros tiszti főorvosa volt, Szekfűnek jó embere. Így ő maga is mindent megmozgatott a felkutatására. Végül kapott a követ egy lapot, Sanyi aláírásával, de más kézzel írt szöveggel, hogy küldjön száz rubelt egy kijevi kórházba. Azt el is küldték, de a kérdezősködésre megjött a hír: ekkor és ekkor ott halt meg. Valaki megtalálta az aláírt üres lapot, és ráírta a pénzkérést.

Pedig csak tagadni kellett volna a részvételt, s talán akkor nem vitték volna el. Az is kevés vigasz, hogy Lichtenberget is elvitték valahová Szibériába, csakhogy ő kiszabadult – talán angol kapcsolatai révén? Mikor 1949 decemberében nászúton voltunk Katival a margitszigeti szállóban, egy este lementünk táncolni, s ott

láttuk Lichtenberg Palit Láng Jucival a táncolók közt. Azonnal elhagytuk a helyiséget.

A történet itt még nem ér véget. S itt most teljes terjedelmében leközlöm azt a kéziratomat, amit nem volt hajlandó leközölni a Történelmi Szemle. Pótlólag tehát közreadom annak ellenére, hogy ismétel néhány olyan tényt, amit az előzőkben már elmondtam.

RENDHAGYÓ VISSZAEMLÉKEZÉS 1944-RE A TÖRTÉNELMI SZEMLÉBEN

Különös történeti „forrás" látott napvilágot a Történelmi Szemle 1982/2 számában: Láng Judit visszaemlékezéseinek első része. Szerepel benne egy „A" és felesége „Margit", akiknek újlaki lakásában a szerző egy ideig menedéket talált – míg a hamar odaérő front elől vissza nem ment a biztonságosabb Pestre. Ezt az otthont és ezeket az embereket a szerző megtévesztően állítja az olvasó elé. Minthogy „A" Alpár Sándor – legjobb barátom volt, a róla és másokról írottakat közvetlenül tudom ellenőrizni – kénytelen vagyok az emlékezéseket több ponton helyreigazítani, hogy a „forrásról" teljes legyen a kép. Ugyanis barátom halálának Láng Judit volt az oka. A történet röviden a következő.

Az a nyilas kiválóság, akiről „T"-ként olvashatunk az emlékezésben, már látta a közelgő véget, s ezért a rábízott partizáncsoport szervezését inkább anyagi boldogulására akarta felhasználni: mellékesen, elismerem, emberek mentésére is. A „Csoport" tagjainak az elképzelés szerint a szovjet hadsereg mögött kellett volna tevékenykedniük, ezért minden más parancs érvénytelen volt számukra, megvárhatták a frontot, nem kellett engedelmeskedniük sem katonai, sem nyilas parancsnak, „törvény" fölött álltak. „T" azokat az igazolványo-

kat, akkori szóval „flepniket", amelyek ezt a kivételes helyzetet biztosították – itt pontosítom Láng Juditot – három Napóleon-aranyért árusította a rászorulóknak. A szerző árjának számító férje, Lichtenberg Pál ingyen adott ilyen írást „A"-nak és egy rokonának, hogy meghálálja felesége rejtegetését, és azt az életmentő segítséget, amit neki magának nyújtott a „Margit körúton" osztálytársunk, *Somóczi Lóránd* útján. A közlés megáll ott, amikor a szerző először találkozik a felszabadító csapatokkal. Én folytatom.

Férjét ugyanis és társait a szovjet katonaság elfogta mint nyilasokat a környék lakosságának följelentésére. Azok a „flepnik" ugyanis nemcsak a bántatlan megmaradásra voltak felhasználhatók, hanem mindenféle „beszerzésre" is. Idézem Láng Juditot. „Pali annyira el volt foglalva saját hatalmának kiélhetési lehetőségével, ... mintha ezzel a ‚mindent szabad tenni' papirossal együtt garanciát hordana zsebében a bombák... ellen ... T., Pali és Garzó Zoli (volt) a ‚rohamosztály', mely kiruccanásaikról olyan trouvaille-okkal tért vissza, mint ötven kiló cukor, vagy 10 tízliteres demizson különböző erős szesz Putnokyéktól, százezer cigaretta. Hogy ez hol és hogyan, nem közölte velem és talán jobb is volt nem tudni." „Közben egyre jöttek a libák, a fél disznók és egyéb ‚szezoncikkek', melyek közé nemcsak a hamis papírok, hanem a jegy nélkül beszerzett élelem is tartozott ... Így soha nem látott bőség uralkodott nálunk olyan időben, mikor a boltokban, ha egyáltalán kinyitottak, csak hüvelyest lehetett kapni ... néha bejött egy csengetés után Ilonka, kétségbeesetten összecsapva kezét, hogy azt mondja: ‚Megint egy liba!'"

Ez novemberben és december elején volt így, amikor már zsidók tízezreit hurcolták ki az óbudai téglagyárba, s Radnótiék is meneteltek a halál felé. (Bár szerzőnk

lelkiismerete ebben a vonatkozásban is nyugodt: „csak olyan zsidónak nem volt mentesítő flepnije, aki nem akart ilyennel bírni".) Érthető, hogy a környék lakosságának szemet szúrt ez a társaság, s az első szovjet csapatok megjelenése után följelentették mint nyilas alakulatot.

Ekkor következett Láng Judit „trouvaille"-a: felajánlotta a katonai parancsnokságnak, hogy átadja a csoport listáját, amiért cserébe megígérték férje kiszabadulását. Nem tudom, saját környezetének megmentett tagjait is elárulta-e, vagy csak egyeseket, hiszen 30–40 ember neve szerepelt a listán; de az biztos, hogy barátomat és rokonát igen, s hozzácsapott engem is, akinek soha ilyen „flepnije" nem volt. Amikor barátommal és rokonával elvittek az orosz parancsnokságra, barátom, akivel akkor voltam együtt utoljára, azzal magyarázta az én szereplésemet a „listán", hogy Láng Judit tudva baloldali kapcsolataimról abban bízott: magam és Sanyi kiszabadításával együtt férjét is segítem kiszabadulni. Ez persze naiv elképzelés volt. A szovjet parancsnokság teljes joggal hihette, hogy nyilas partizánokkal van dolga. Engem ugyan egy nap és egy éjszaka után elengedtek, de semmi segítség nem volt elég arra, hogy Sanyit megmentsem, aki végül is egy ukrajnai kórházban fejezte be életét. Anyai nagybátyja, Budapest tiszti főorvosa is hiába mozgatott meg érte mindent, Szekfű Gyulán keresztül, csak halála után tudtuk meg tartózkodási helyét.

Különben Láng Judit maga is megjelent utólag „A" lakásán, és feleségének – „Margitnak" – bevallotta, hogy átadta azt a bizonyos listát a szovjet parancsnokságnak. A felháborodott asszony akkor kiutasította lakásából. Ezért kapja most a visszaemlékezésben, hogy karrierista, hogy „érdekből, nem szerelemből" segítettek rajta, mert „bennünk, Paliban látta a létrát", amelyen keresz-

tül akartak fölemelkedni a háború után. (Bár ugyanakkor azt is állítja, hogy „ex oriente lux" volt a reménységük, s nem veszi észre, hogy a két állítás kizárja egymást.) Barátságunk alapjaként, lenézőleg, a „közös grund"-ot emlegeti. Nos, ez a közös grund – a közös gimnázium – nevelte még Pálffy-Österreichert is, aki cserkész-őrsvezetőm volt, és *Otta István* vezérezredest, tehát több baloldali egyéniséget. Lakásuk tisztátalanságáról mond elképesztő adatokat, az egész otthonra a „szegénység" volt jellemző. Ennek ellenkezőjét magam tapasztalhattam, amikor családommal együtt mint kibombázott néhány hónapot ott töltöttünk. Sokat gyanúsító idézőjelben közli, hogy „Margit" „jóba" volt a házparancsnokkal". Csak éppen nem említi, hogy ez a házparancsnok *asszony* volt, aki maga is bujtatott rászorulót. Hiába, már Jókai megírta, hogy a hála egy neme a bosszúállásnak.

Azért Lichtenberg Pált is elvitték Szibériába, de ő valahogy kiszabadult. 1949 decemberében, amikor négynapos nászúton voltam a Margitszigeti Nagyszállóban, egy este ott láttam táncolni Lichtenberg Pált Láng Judittal.

Eddig azt mondhatná valaki, bármilyen szomorú is az eset, hogy magánügy. Bár sok ilyen magánügyből 38 évvel ezelőtt közügy állt össze. Kétségtelenül közügy viszont ma az, miért kellett ezt a súlyosan önleleplező írást, ezt az osztálygőg-megnyilatkozást, ezt a megbízhatatlan „adatközlést" leközölni 44 nyomtatott oldalon (!) az MTA Történettudományi Intézetének folyóiratában? Olyan fontos ez az „üzenet" (?) „egy eddig magáról hallgatni látszó társadalmi réteg belső világáról"? Miért fontos megtudnunk, hogy amikor a Balatonnál sétál, a *„Holdvilágos éjszakán miről álmodik a lány"*-t dúdolja, „Pöschl futott be váratlanul Bécsből és délutáni tárgyalás után hárman lementünk a Balatonhoz ... megkapaszkodtam Pöschl karjában és éreztem benne a habozást és szerettem volna, ha több kezdeményezés van benne..."; hogy „jéggel bélelt kosárban szállította a Gerbeaud a parfait-t"; hogy zsidó létére ment férjének kiigényelni zsidó lakást, természetesen ötszobásat, amihez legyen a házban zsidó üzlet is lefoglalható irodának; hogy abban az irodában „Csak ez a glóbusz világított a sötétbarna diófa iróasztalra, a vörös bársony pamlagra, nincs az a színházdíszlet, mely szuggesztívebben árasztotta volna a férfi boudoir illegális rendez-vous atmoszféráját"; hogy december elején is még megy a nyilas „T"-vel a Nagymező utcában akkor még működő mulatóba stb. stb.?

A közlő *Frank Tibor* szerint „kordokumentummá" válik „egy okos és pontos megfigyelő érzékeny" vallomása. Hogy mennyire pontos, az ennyiből is kitetszik; hogy mennyire okos, azt minden olvasója megállapíthatja. De hogy kordokumentum lenne? Szerintem még egy szűk társadalmi rétegre sem jellemző. Teljesen egyéni. *Ilyenek is voltak*, sajnos. Csak hát: miért csinálnak nekik ekkora propagandát?

(Aláírás)

Azt nem írtam bele a cikkbe, hogy engem meggyanúsít természetellenes nemi élettel – nyilván, mert nem hódoltam szépségének; húgom testi hibáját is szükségesnek tartja emlegetni, és Sanyiék lakásának falán szerinte mászkáltak a poloskák. Így lőtt vissza Hollandiából 1982-ben Láng Judit, akit közben férje is elhagyott, azokra, akik 1944-ben igyekeztek segíteni rajta, hogy életben maradjon.

„KICSI ROBOT"

Felszabadultunk. Legalábbis a háború állandó veszedelmeitől. De még fenyegetett az elvitel fogságba. Egyszer bejött hozzánk a tábori csendőrség két embere attól az orosz parancsnokságtól, akikkel orosztudásunk révén a tüzérek után kapcsolatot tudtunk tartani, időnkint védelmet is szerezni jogtalan igények ellen. Ezek tehát azt mondták: adjunk össze két karórát, s akkor minket „kicsi robotra" visznek el, nem úgy, mint a környék házaiból már sokakat, akiket „messze" visznek el „valahová". Azok már kinn álltak is a házak előtt, és aggodalmas arccal várták, hogy miért szedik össze őket. Az órák egyikét én adtam, valakitől nagy nehezen került még egy, s valóban elvittek valahová a szomszédba kicsi robotra. Még aznap hazakerültünk. Fogalmam sincs, hová vitték a többieket, de az biztos, hogy mi megmaradtunk.

Többször vittek el ilyen „kicsi robotra". Amíg álldogált a csoport, várta, hogy teljes legyen és elvigyenek valami munkára, én néhány lépéssel félrehúzódtam, és *Berzsenyi* verseit mondogattam magamban. Máskor meg *Mozart e-moll hegedű-zongora szonátáját* fütyülgettem. Ezt akkor éppen lemezen hallgattam, mert egy orosz katona valahonnan elhozott egy csomó lemezt, s a házmesteréknél otthagyta. Ezt elkértem, s játszogattuk előbb a házmesteréknél, majd Margitéknál.

Később Forgách Vilitől hallottam, hogy egy orvosprofesszor említette egyetemi előadása közben, hogy azokban az időkben, amikor a „Manci híd" építésénél dolgozott – kicsi robotban –, valaki fütyülte ezt a szonátát, s akkor abból érezte meg, hogy az élet újra visszatér lassan a régi kerékvágásba, újra kezdődik az emberi élet. Az a fütty csak tőlem származhatott, mert biztosan

emlékszem rá, hogy akkor is, amikor én is ott dolgoztam a „Manci hídnál", állandóan fütyülgettem magamban. (A „Manci híd" nevet az az ideiglenes pontonhíd kapta a pestiektől, amelyet a Margitszigeten keresztül vertek Buda és Pest között, a Margit hídtól kissé északra. A Margit hídhoz képest volt „Manci".)

„ÚJ ÉLET"

Azért lassan csak megindult az élet. Ez az „új élet" megint csak új koplalással és egyéb nyomorúsággal kezdődött. A pénz ijesztő iramban romlott. Ez volt a mill-pengők, bill-pengők kora. Egy-két-három naponként nyomtak új pénzt. De venni rajta semmit sem lehetett. Abból a sárgaborsóból éltünk, amit az elhagyott német hadtápvonatból szereztünk. Naponta egyszer megraktuk magunkat sárgaborsó-főzelékkel, hogy úgy éreztem: a torkomig ér fel a gyomromból a főzelék. Ez volt egész napi kosztunk. Akkor még a Zsigmond téri házmesteréknél, Mészároséknál laktunk, akiknek az előszobájában volt felállítva egy emeletes vaságy: felül a sebesült katona aludt, alul én. És míg el nem aludtam, esténként azzal szórakoztam, hogy két hétre étrendet állítottam össze úgy, hogy minden nap más legyen, s az egész napi reggeli-ebéd-vacsora kiegészítse egymást, összeillő is legyen. Sőt még a reggelire vagy ebédre tervezett ételek is harmóniában legyenek egymással. Például a juhtúrós kenyérhez zöldhagyma illett, a vajas-sajtoshoz zöldpaprika, a sonkás kenyérhez pedig kis vörös retkek. „Éhes disznó makkal álmodik."

De nekem nemcsak a millió-, billió- és trillió-pengő kora volt ez: én még a „pattintott kenyérkorszaknak" is nevezem emlékeimben.

PATTINTOTT KENYÉRKORSZAK

Mert nemcsak pattintott kőkorszak volt, volt pattintott kenyérkorszak is, legalábbis az én életemben.

Egyszer valami elintéznivalónk akadt a II. kerületi kapitányságon, a Budagyöngye táján. Természetesen gyalog kellett menni a Zsigmond térről, mert még sokáig nem járt villamos. Dolgunk végeztével Kató húgommal hazaindultunk a Rózsadombon keresztül, hogy levágjuk azt a háromszöget, amit a mai Moszkva térig s onnan fel északra a Zsigmond térig kellett volna megtennünk. Így is egy óra volt az út, ami előttünk állt. Előbb azonban benéztünk a környéken lakó Márkus Pistáékhoz, hogy megvannak-e még. Azok búcsúzáskor kezünkbe nyomtak egy kenyérsarkat; kőkeményre volt összeszáradva, a levágott részen penészes is volt, de „meg lehet pirítani, s úgy jól meg lehet enni", biztattak. Hálálkodva köszöntük meg a kincset, s elindultunk haza a hegyen át.

Igen ám, de a zsebünkben lapuló kenyér nem hagyott nyugton, fúrta az oldalunkat. Egyszer csak elővettem, hogy megpróbáljam, fogja-e a bicskám, lehet-e vágni. Hát nem lehetett. De ha már kézben volt a kenyér is, kés is, próbálgattuk. Először is lekapartuk róla a fehér penészt. Aztán próbálkoztunk. A hegye mintha meg tudta volna karcolni! S ha már kicsit belefúrtunk, igyekeztünk feszegetni. Végül valamennyire beleakadt a kés hegye, s ahogy feszegettük, egy kis darab lepattant. Azt sürgősen lenyeltem. Azután már föllelkesülve a kezdeti sikeren, tovább szurkáltam és feszegettem. Egy másik kis darab is lepattant. Azt húgom kapta be.

Mondanom sem kell, hogy nem tudtuk abbahagyni a kísérletezést. Feszegettük, pattintgattuk, s mire a Zsigmond térre értünk, elfogyott az egész gyürke. Nem maradt semmi pirítani való.

ÚJ „ROMOS LAKÁS"

Közben otthagytuk a Zsigmond téri romos és megközelíthetetlen lakást, és átmenetileg átköltöztünk Alpárnéhoz, aki hiába várta vissza férjét. Ő beköltözött a „félszobába", mi négyen pedig a nagyszobába. Szeptemberig ott laktunk, s akkor következett az igazi költözés. Heltaiék lakását szintén kibombázták, s kaptak helyette valahol a mai Oktogon közelében új, ép lakást. Az ő hatalmas, négyszoba-hallos lakásukban egy szoba teljesen használható volt, egy másik pedig fűtés nélkül ugyan, de mégis ép volt. Heltaiék felajánlották nekünk, tudván, milyen körülmények közt élünk, s mi boldogan elfogadtuk. Én ugyan nemzeti bizottsági tag voltam a III. kerületben, de eszembe se jutott kiigényelni valami elhagyott lakást, hiszen a III. kerület nagyon el volt pusztítva a hosszú ostrom alatt, ami meg épen maradt, abban mind laktak régi vagy új lakók. Kisemberek nem futottak el innen sehová.

Így hát megmentő deszkaszál volt Heltaiék ajánlata. Csak ez a deszka igen-igen roncsolt deszkaszál volt. A nagyszobának a közepén beszakadt a mennyezet, s alatta hatalmas törmelékkúp dudorodott. Az erkélyajtónak és az ablaknak még a kerete is hiányzott: kivitte a légnyomás. Az erkély korlát nélkül az ötödik emeleten! Igaz, akkor még a Zsigmond téri harmadik emeletre annyit másztunk föl kívülről a rácsba akasztott létrán, hogy egyáltalán semmi szédülést nem éreztünk, ha a korlát nélküli erkély széléről kihajolva lenéztünk az utcára. (A Zsigmond téri ház három emelete legalább

annyi volt, mint a Bimbó úti öt, mert öt méter magasak voltak a szobák.)

A Bimbó úti nagy szoba mellett a kisebb ép volt ugyan, de beázott a teteje. Két szobát lehetett lakni, az egyiket egy vaskályhával még fűteni is.

De oda el is kellett jutni. Vagyis meg kellett szervezni a költözést. Először is eladtuk a romos szobában csodálatosan épen maradt hálószobabútort; annak árán tudtunk kocsist fogadni, aki azonban a romlakásból lemenekítendő bútorral nem volt hajlandó foglalkozni. Azt nekünk kellett leereszteni kötélen a harmadik emeletről, mert közben hiányzott egy emeletnyi lépcső. A bútorok még hagyján, de a zongora! Igaz, rövid bécsi zongora volt, de mégis súlyosabb, mint akármi más. Négy-öt házbeli fiatalember és férfi segített. A folyosóra nyíló konyha ablakát kinyitottuk, a középső ablakfán áttekertük a vastag kötelet, sőt azt még egyszer áttekertük a folyosó vasrácsának tartóvasán is, úgy engedtük le a rákötött zongorát öten-hatan. Le is ért baj nélkül. A többi már könnyű volt: felrakni a szekérre, majd a Bimbó úti ház előtt lerakni, és felcipelni az ötödik emeletre.

Gondolom, sokan átéltek akkor hasonló élményeket. Csak azt nem tudom, hány nemzeti bizottsági tag jutott így új lakáshoz.

Az új lakásba már nem vittünk magunkkal sárgaborsót: elfogyott a Zsigmond téren. Így hát naponta kellett beszerezni puliszkának való kukoricalisztet. Hosszú ideig ez volt mindennapi ételünk. Csak annyi volt a változatosság, hogy egyszer az a puliszkalisztes zsák valami petróleumos hordó mellett állhatott az üzletben. Nem vettük észre, hogy átjárta a petróleumbűz és -íz a lisztet. Már csak akkor vettük észre, mikor otthon elővettük. Mit volt mit tenni – újat venni nem volt pénz –, megettük a petróleumos puliszkát.

EGY SZOVJETUNIÓBÓL HAZATÉRT EMIGRÁNS

Az Egyetemi Könyvtárban én tudtam valamennyire oroszul, s az orosz könyvek és „ügyek" felelőse lettem. Egyszer bejött hozzánk egy orosz őrnagy, aki civilben turkológus volt, és a magyar turkológiai irodalmat akarta megismerni. Egy magyar öregúr kísérte tolmácsként. Én szolgáltam ki, s minthogy valamennyire beszéltem a nyelvét, a kísérő rámhagyta a vele való tárgyalást, s mellettünk ülve csöndben figyelte beszélgetésünket. Az orosz turkológus elégedetlen volt a nálunk található szakirodalommal, kevesellette kutatóinkat, és dicsekedett, hogy náluk vagy kétszáz az ilyen szakemberek száma. Ez érthető, vetettem ellene, mert több milliónyi török nyelvű lakosság él az országban, akiknek ez a nemzeti tudományuk; azonkívül is mi tízmilliónyian vagyunk, ők meg kétszázmilliónyian. De mindez nem volt elég az őrnagynak, csak hajtogatta a magáét. A csöndben figyelő öregúr egyszer csak intett nekem, s legyintéséhez annyit tett hozzá magyarul: „Ne vitatkozzon vele, nem érdemes!" *Bolgár Elek* volt, a Szovjetunióból hazatért tudós.

Mindkettőnknek rokonszenves lett a másik. Ezután többször bejött hozzánk könyvekért, mindig én szolgáltam ki. Megtudta, hogy néprajz a szakom, s felkért, írjam meg az általa szerkesztendő *„Szovjetunió"* enciklopédiába (helyesebben tanulmánykötetbe) a Szovjetunió népeinek néprajzát. Ezt nem vállaltam, mondván, hogy alig áll rendelkezésünkre megfelelő irodalom. Akkor más témát ajánlott: a magyarság néprajzi kapcsola-

tait a Szovjetunióban élő népekkel. Ezt is csak azután vállaltam, hogy előbb utánanéztem, mit is tudok összehozni. S mikor kiderült, hogy van elég anyag, belevágtam.

Az első kötetet nagyon megtámadták a Szabad Népben, egyedül az én fejezetemet dicsérték. Szegény Bolgár Eleket ez nagyon bántotta, s a folytatásból nem is lett semmi.

Viszont később ő lett *Gyöngyösy* külügyminiszter kommunista helyettese, tehát a tulajdonképpeni hatalom. És ekkor kezdték összeállítani a moszkvai magyar követség személyzetét. Szekfű lett a követ, de ővele közben elromlott a viszonyom. Egyszer bejött a könyvtárba, s ott találván engem, egykori tanítványát, beszélgetni kezdett velem. Mikor aztán kiderült, hogy parasztpárti vagyok, elkezdte szidni Erdeit, az akkori belügyminisztert. Ugyanis Révai grófot, filozófust, Mátrai barátját, akivel én is találkoztam az egykori „Szovjetunió barátai" elvetélt „ellenállási csoportban", megölték a parasztok. Ő ugyanis hallván a földbirtokrendezésről, hazasietett, hogy „megvédje" birtokát, s a parasztok önbíráskodásának lett áldozata. Erdei pedig mint belügyminiszter nem volt hajlandó üldözni a tetteseket. Én pedig Szekfűvel szemben – akkor még – nem voltam hajlandó elítélni sem Erdeit, sem a parasztokat, akik évszázados ellentétüket élték ki mindenkori ellenségükkel, a földbirtokossal szemben. Szekfű igen haragosan hagyott magamra valami olyan mondattal: „Nem tudtam, hogy ilyen lettél!"

Ennek következtében nem volt hajlandó húgomat bevenni a követség személyzetébe, pedig jó barátja, Kodály járt közben érte, akinek még Kristóffyék idején lemásolt egy hozzáférhetetlen cseremisz gyűjteményt. Így lett szükség Bolgár Elek segítségére, aki minden

további nélkül ki is nevezte Katót. (Megjegyzem, hogy a „kinevezés" tulajdonképpen túlzás, mert nem lett a követség diplomáciai részének tagja, csak valami köztes megoldást találtak neki: sem a diplomáciai karba nem tartozott, sem a segédszemélyzetbe.) Hét évig töltötte be így a tulajdonképpeni „kulturális attasé" szerepét. Minthogy egyedül tudott oroszul is, franciául is, és megtanulta Kristóffyék házában a „protokollt" is, mindez sokáig nélkülözhetetlenné tette a sok újonc diplomata közt.

De már intett felénk az anyagi boldogulás is. Bolgár Elek megrendelte nálam azt a bizonyos tanulmányt a Szovjetunió-enciklopédiába. Én írtam rendületlenül esténként, mikor anyám és Sári húgom már lefeküdt abban a „fűthető" szobában, ahol a vaskályha mellett nappal 16 °C-ra is fölment a hőmérséklet. Amit aztán éjjelre hagytunk kialudni, s így lement 13-ra.

Ebben a szobában, az alvó családtagok mellett írtamgépeltem az éjszakába nyúlólag a *„Magyarság néprajzi kapcsolatai a Szovjetunióban élő népekkel"* tanulmányomat, a második nagy terjedelmű munkámat, amely ismét döntő segítséget jelentett anyagi viszonyainkban.

Csak mikor befejeztem, vettem észre, hogy kezemen végig, minden egyes ujjamon, gennyes kifakadások – sebek – jelentek meg. A hidegtől-e, vagy az egyoldalú táplálkozástól, a vitaminhiánytól? Vagy mindkettőtől? Soká tartott, amíg ezek elmúltak ujjaimról.

NEMZETI BIZOTTSÁG – PARASZTPÁRT

A II. kerületben hamarabb állt helyre az élet, mint nálunk, a III.-ban, hamarabb alakultak is meg a hivatalok, mint nálunk. Boldizsár Iván azért a II. kerületben

szerzett be engem az újonnan alakult politikai rendőrségbe. Ez azt jelentette, hogy volt egy igazolványom, amivel szabadon járhattam az utcán, s mindenféle kicsi robotra való elvitelt megtagadhattam. Igen, de valamit tenni is kellett. Egyszer voltam is egy volt újságíróval kettesben házkutatást tartani egy letartóztatott nácibarátnál. Sehogy sem tetszett a dolog. Igyekeztem is megszabadulni tőle. Hamarosan érkezett is hozzánk egy Szovjetunióból hazatért pártember, aki *Lukács Katjá*val közösen „vizsgáztatott". Én a valóságosnál is jobban igyekeztem magam a polgári demokrácia hívének mutatni. Meg is állapították, hogy valóban nem vagyok kommunista, s megkönnyebbülve ki is léptem a politikai rendőrségből.

Egyszer Iván átvergődött Pestre (gondolom, a Csepel-szigeti hídon át), ahol már működött a Parasztpárt központja, s hozott nekem is egy megbízólevelet a III. kerületi Parasztpárt megszervezésére és vezetésére. Nem ez volt legfőbb ambícióm, de amíg mást nem lehetett tenni, úgy véltem, ezt is el kell végezni valakinek, s belefogtam. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a III. kerületi Nemzeti Bizottság tagjává is kiküldtek, s megbíztak annak is megszervezésével. Tudniillik három tag kellett mindegyik pártból.

Közben Rott Laci épségben hazakerült a frontról, belépett a Kompártba, s ő meg annak szervezésében vett részt. Ő hívta föl a figyelmemet egy házmesterre, *Kerepesi*re az akkori Zsigmond utcában, a Kavics utcán valamivel túl. Egy értelmes, paraszti származású ember, nekünk biztosan beválna. El is mentem hozzá, valóban megfelelőnek találtam a beszélgetés alapján, s ő lett a második tagja a Nemzeti Bizottságnak. Harmadiknak saját házmesterünket tettem, Mészáros bácsit, Somogy megyei paraszt származású embert, akinek családját nagyon szerettük, s ő is nagyon emberséges, jóindulatú valaki volt, legalábbis senkinek soha nem ártott. Csak éppen azt nem tudtam, s ő sem vallotta be, hogy ott Csepelen, ahol betanított munkásként dolgozott, belépett a nyilaspártba. Igaz, semmit sem csinált, de a tagkönyve megkerült, s internálták. Majdnem bajom lett belőle, mert nem akartam elhinni, és mentem a rendőrkapitány-helyetteshez, Tombor Győzőhöz, aki a Szocdem pártot képviselte, hogy kimentsem. Ő aztán rám olvasta a dolgokat, és figyelmeztetett, hogy ha nagyon kiállok mellette, nekem is bajom lehet. Így elfogadták, hogy megtévesztett.

Később egyre több velünk rokonszenvező kis embert szedtünk össze, akik – lehetőleg vidéki származásúak – a „Nemzeti Parasztpárt" iránt éreztek legnagyobb bizalmat. Lett egy harmadik értelmes emberünk is, *Nagy Dániel*, akit harmadik nemzeti bizottsági tagnak tettem meg, s kezdtük felépíteni a kerület új életét.

Ebben a Nemzeti Bizottságban leginkább a kommunista tagokkal tudtam együttműködni. Különösen a vezetővel, *Bujtás Mihály*al értettem meg magam, meg a rendőrkapitánnyal, *Hegedűs*sel. A szocdemeket három óbudai sváb munkás képviselte, akik nagyon csúnya kiejtéssel beszéltek magyarul – ez még nem volt nagy baj –, és semmi paraszti probléma iránt nem volt érdeklődésük, a magyarság kérdései sem izgatták őket, egyedüli problémájuk a szociáldemokrata párt szerepe volt a politikában, és a munkásság helyzete. A kisgazdákat még rosszabb elemek képviselték: egy állítólagos német megsemmisítő táborból szabadult zsidó kiskereskedő vagy ügynök, aki ezt nagyon hangoztatta, de túl korán volt itthon ahhoz, hogy valóban onnan szabadulhatott volna. Olyan falatokat vett elő a tárgyalás közti szünetekben, amit mi már el is felejtettünk; s csak arra volt

gondja, hogy pótolja magát a szenvedésekért. A másik bizottsági tag valami zugügyvéd volt, s a harmadik sem múlta felül emberi értékben a másik kettőt. Ezekkel sem volt semmi közösségem. A kommunisták viszont földalatti mozgalomban megedződött, értelmes munkások voltak, magyar kérdésekről hozzám hasonlóan gondolkodtak. Egész „politikai munkám" fél éve alatt a legjobb viszonyban voltam velük. Ugyanakkor ez a kommunista párt országos politikájára már egyáltalán nem volt érvényes. Rákosiékat teljes bizalmatlansággal fogadtam minden álmagyarkodásukkal egyetemben vagy éppen azért. S legfőképpen azért, mert Katón keresztül szerzett képem a sztálini állam- és pártvezetésről világossá tette számomra, hogy az onnan hazatérő emigránsok is csak ugyanezt a szellemet képviselhetik.

Egyébként ugyanez a kettősség volt bennem a parasztpárt vezetőségével szemben is. Személy szerint Erdeit szerettem jobban, akivel összejártunk. Az ő eszét, tudományát becsültem többre, mint Kovács Imréét, akit egy kicsit felszínesnek tartottam, s emberileg sem volt olyan vonzó, mint Erdei. Mégis az ő politikáját tartottam helyesnek országos viszonylatban, hogy a parasztpárt független politikát csináljon a kommunistáktól és a kisgazdáktól, álljon a kettő közt középen. Erdei és *Darvas* magatartását, akik kiszolgálták Rákosiékat, sőt mint később kiderült, titkos tagjai is voltak a Kompártnak, elítéltem. Vagyis országosan pont az ellenkezőjét tartottam helyesnek, mint amit én a kerületben csináltam.

Közben áji emlékeim is felújultak, csak kissé ellenkező előjellel. Egyszer levelet hoz a posta Morvaországból! Szabó Lajos bácsi küldte, aki meghallotta a rádióban egy népdalelőadásomat, amiből megtudta, hogy élek, és újra segítségért fordult hozzám. Kitelepítették

egész családjával együtt mint olyan magyart, aki a visszacsatolás idején földet kapott a magyar államtól. Így használt neki a „Tanár úr" segítsége és Kerék Mihállyal való kapcsolata. Könyörgött, hogy segítsem át Magyarországra.

Erre már, sajnos, nem volt lehetőségem. Az áttelepítés magyar intézőihöz volt ugyan kapcsolatom, s ha átkerülnek, földet is tudtam volna juttatni nekik a parasztpárton és a földbirtokrendező hivatalon keresztül. De azt, hogy átkerüljenek, csak a csehszlovák – pontosabban szlovák – hatóságok dönthették el. Abba már nem tudtam besegíteni. Megírtam, hogy kérjék ők az áttelepítést, s a határon innen már kézben tudnám tartani sorsukat. De a szlovákok nem engedték.

Később mégis hazakerültek Margit lánya kivételével, aki Brnóba ment férjhez egy morva emberhez. Mikor újra meglátogattam Ájt és a családot, már újra a faluban laktak. Sőt később ismét kérte segítségemet, hogy a Munkásmozgalmi Múzeumban nézzek utána kérvényének. Igazolást kért, hogy egy bizonyos vörös ezredben (vagy zászlóaljban) szolgált, amely a Felvidéken harcolt a *csehek ellen* 1919-ben. A kimutatások megvoltak, az igazolást megkapta, s ennek a Vörös Hadsereg-beli szereplésének alapján kapott nyugdíj-kiegészítést!

Máig sem értem, hogy jutottak idáig a dolgok. Mindenesetre ez volt az egyetlen olyan intézkedés, amiről tudok, hogy a nemzetközi kommunista szolidaritás átnyúlhatott a nemzeti elfogultságok és érdekek feje fölött.

A kerületi parasztpárti munkám során elmentem az ott lakó Illyés Gyulához is, hogy szellemi irányítását és némi együttműködését megnyerjem a szervezet számára. Egyszer el is kellett mennünk hozzá nemzeti bizottsági tagjainkkal, amikor kifejtette elképzeléseit a falusi

származású lakosok kertkultúrájával kapcsolatban, ami embereimet nem nagyon lelkesítette. Mikor először mentem hozzá, nagyot sétáltunk a Rózsadombon hosszan beszélgetve politikáról, irodalomról, teendőinkről. Közben betértünk Darvas üresen és nyitva álló lakásába, ahol az asztalon kinn hevert Babits összegyűjtött verseinek zöld-fekete kötete. Illyés egy határozott mozdulattal lecsapott rá, és magával vitte, „nehogy ellopják".

Egyszer aztán lovaskocsit szereztem a rendőrségtől, hogy átvigyem Illyést Pestre, ami akkor még csak a Csepel-szigeti orosz katonai fahídon volt lehetséges. Megszereztük a rendőrségi és orosz katonai parancsnoksági engedélyeket, s fölmentünk Illyéshez. Felesége a búcsúzásnál aggodalmaskodni kezdett, hogy nem lesz-e valami bántódásunk az úton. Illyés erre valami olyat mondott, hogy „ha te aggódsz, Flóra, akkor talán nem megyek", mire én siettem közbevágni, hogy nincs semmi félnivaló, semmi sem történhet velünk, megvannak a megfelelő engedélyek. Így aztán elindultunk. Közben fölvettük *Csécsy Imrét* és lányát, *Magdát* (akivel akkoriban én is jóba voltam), bár ez a ráadás nem volt ínyemre. Azt hiszem, Illyéstől tudta meg Csécsy, hogy megyünk, s ő is ajánlotta föl neki ezt a lehetőséget. Általában minden igazoltatásnál rendben ment a dolog. Csak egyszer akadékoskodott egy orosz katona. Hiába mutattam az orosz parancsnokság orosz nyelvű engedélyét „pecséttel", csak ingatta a fejét, és nem akart továbbereszteni. Én már törtem valahogy az orosz nyelvet, magyaráztam neki az engedélyt, majd hogy láttam hajthatatlanságát, dühösen veszekedtem vele. Annál jobban megmakacsolta magát. Egyszer csak Illyés vállamra teszi a kezét. Hátranézek, hát egy névjegyszerű kártyát tart a kezében: hátha ez jó lesz. Az 1928-as

moszkvai írókongresszuson kapott személyi kártyája volt, rajta szintén hivatalos pecsét. – A katona megnézte és igent bólintott: mehettünk.

Akkor nagyot nevettünk ezen. Ma már gondolom, hogy a katona csak makacsságból nem engedett az „igazából", pedig bizonyára tudta, hogy nekünk van igazunk – s amikor kapott egy kitérő lehetőséget, élt vele, és elengedett bennünket. Noha bizonyára el sem tudta olvasni azt az „irodalmi igazolványt".

Mikor beértünk a parasztpárt központjába, Darvas „végre!" felkiáltással fogadta Illyést és kis szemrehányást is tett neki, hogy eddig nem jelentkezett. Magukra hagytam őket, s mentem a városba a magam ügyeit intézni. Este a megbeszélt időben újra találkoztunk, és baj nélkül hazaértünk.

Egyébként ez a „kerületi" politika nem nagyon volt ínyemre. Én országos politikára vágytam. S abban is leginkább a kulturális élet alakításában szerettem volna szerepet kapni. Itt is naiv voltam: azt hittem, olyanok elképzelései fogják átalakítani az iskolai oktatást, mint amilyen én vagyok. *Kosztolányi* kis írásainak Illyés-gondozta kiadványaiból („Ember és világ, Erős várunk a nyelv") jelölgettem ki, melyik gimnáziumi vagy elemi iskolai osztályban melyiket lehet fölhasználni az olvasókönyvekbe. És készítettem tantervet az elitképző gimnázium számára. Nos, hamar kiderült, hogy egészen más szempontok fognak érvényesülni az ilyen kérdésekben, és nem olyan emberek fognak dönteni, vagy lesznek döntő helyen ilyen kérdésekben, mint az ilyen ábrándozók. És saját pártom sem akart a magamforma emberekre építeni.

Amikor ezt a kerületi munkát elvállaltam, csak átmeneti feladatnak képzeltem, gondolva, hogy egy olyan pártban, ahol Erdei, Illyés, Kovács Imre, Darvas, *Far-*

kas Ferenc (Györffy veje) a vezető, akik mind ismertek – az egy Veres Péter nem ismert még akkor személyesen –, egy ilyen pártban csak jut nekem valami komolyabb szerep. És nem siettem mutatkozni a központban, ott lebzselni a vezetők körül, vitákban felszólalni. Hiszen csak tudják, mit végzek a kerületben? Ami különben egyike volt a párt legerősebb szervezeteinek Budapesten. Mikor első ízben határozták el magukat, hogy Budapesten is komoly formában zászlót bontunk – egy nagygyűlés keretében – az ország nyilvánossága előtt, a mi kerületünk szervezetének felvonulása volt az egyik legmutatósabb.

Először is összegyűltünk vagy százan; Hegedűs rendőrkapitány ideadta a rendőrök fúvószenekarát, s az a menet élén járva időnkint indulókat játszott. Minden résztvevő kezében kis nemzeti zászló lengett hurkapálcikákon, úgy vonultunk végig Óbudáról az Egyetemi Könyvtár elé, óriási feltűnést keltve. A közönség a járdáról kíváncsian nézegette, kérdezték, kik vagyunk, hova megyünk. Természetesen a legnagyobb feltűnést a nemzeti zászlócskák keltették.

Mikor megérkeztünk a találkozó helyére, vagy 20–30 ember lézengett ott *Jócsik*, a budapesti szervezet vezetője körül. Mikor meglátott bennünket, szinte felszabadultan sietett elibénk. Nyilván ő is félt, hogy valami kínos érdektelenségbe fullad az első pesti kiállás. Egy ilyen csoport zenés bevonulása, magától értetődően, sokakat odavonz a bámészkodók közül is; még inkább az óvatos tartózkodók közül, akik addig nem mertek odajönni, amíg nem volt biztos, nem lesz-e szégyen és bukás a rendezvényből. Így most egyszerre megtelt a könyvtár előtti üres tér.

Nem sokkal utánunk még nagyobb tömegű felvonulók érkeztek: a hetedik és nyolcadik kerület együttes

pártszervezete – legalább háromszáz ember –, s ők is valami zenével jöttek, furulyaszóra. Ez nem volt ugyan annyira hatásos, mint a mi fúvószenekarunk, de „népi jellegű" volt, a tömeg pedig valóban imponáló. Ezután már seregestül gyűltek az emberek, s mikorra befutott az összes kerület, elindulhattunk hosszú, négyes sorokban a Rákóczi úton a Városi Színház (ma Erkel Színház) felé, amit végül is zsúfolásig megtöltöttünk. S egy lelkes hangulatú, sokat ígérő zászlóbontás nyitotta meg a parasztpárt politikai munkáját a fővárosban.

Sokat jelentett a „Nemzeti" szó a párt nevében, s a felvonulók nemzeti színű zászlai. A sokféle fenyegetéssel szorongatott magyar társadalom, amelyet „Hitler utolsó csatlósaként" még maradék nemzeti öntudatától is meg akartak fosztani, erre volt a legérzékenyebb. Volt egy emlékem erről: 1945. március 15-én, ragyogó tavaszi napsütésben, gomblyukamban nemzetiszín kokárdával vonultam az utcán, s egy cserkészapródom apja, borbély, megkérdezte: nem félek kitűzni? Valóban elég ritka volt akkor a piros-fehér-zöld a sok vörös szalag és zászló között.

Kétségtelen, a „nemzeti" jelző és ezek a nemzeti zászlók sokféle elemet vonzottak a parasztpárthoz. Egyszer meghívtak a II. kerületi közjegyzőhöz a Margit körútra, közel a hídhoz. Ott *Nizsalovszky* jogászprofesszor és még egy hamadik jogász kívánt tájékozódni a Parasztpárt politikája iránt esetleges belépésük előtt. Nem részletezem a beszélgetést, nem is tudnám, mert csak a legjellemzőbb véglet maradt meg a fejemben, s az tökéletesen elég is. A professzor azt a kérdést szögezte mellemnek: mi a párt álláspontja a királykérdésben, mert ő legitimista.

Ez a minden képzeletet meghaladó ókonzervativizmus majdnem mellbe vágott. Sűrgősen lebeszéltem a

három urat arról, hogy a parasztpártban lássák politikai álláspontjuk legmegfelelőbb keretét. (Azt hiszem, később meg is találták a még megfelelőbb kereteket.)

Jöttek azért jobbak is. Csécsy Imrét például a központ küldte hozzám, hogy vegyem be a Nemzeti Bizottságba. De akkor ki kellett volna dobnom a már benn ülők egyikét, amit nem szívesen tettem volna, másrészt nem ilyen polgári liberális értelmiségieket akartam akkor a pártban látni vezető helyeken, hanem népi származású kisembereket. Ma már, persze, másként látom a dolgot, s Csécsyvel bizonyára jobban képviseltük volna a párt s a magyarság ügyeit.

A nagygyűlés biztató volt a parasztpárt jövőjére nézve, de én akkor már visszavonulóban voltam a pártmunkától. Nemcsak az okozott csalódást, hogy nem jutottam megfelelő munkakörhöz. Illetve, hogy nem úgy jutottam, ahogy vártam. Közben ugyanis Iván szólt Sári húgomnak, hogy folynak a tárgyalások a pártok között az államtitkári helyekről, s ő javasol engem a kultuszminisztériumba. Sári legalább úgy tudta, mint én, hogy nekem *így* nem kell, s lebeszélte. Valóban ezt a fajta „szerephez jutást" mélyen megvetettem. Én azt hittem, hogy a párt bevonja munkájába mindazokat, akikről tudja, mit tudnak, mit tettek addig, s így jut nekem is valami komolyabb feladat. S hogy mennyire igazunk volt az Iván-féle megoldás tekintetében, azt egy másik barátjának pályafutása is igazolta. *Salamon-Rácz Tamás*t is ő juttatta államtitkársághoz, akit azonban a többi párt emberei egyszerűen nem vettek tudomásul. Még szobája sem volt a minisztériumban, ahol dolgoznia kellett volna. Végül kitett egy névkártyát a WC-re nevével és államtitkári címével, amire nagy nehezen juttattak neki is valami helyiséget.

De csalódás volt magának a pártnak országos politikája is, amiben már feltűntek az ellentétek az öt vezető felfogása közt. Én tehát fokozatosan átadtam a III. kerületi párt vezetését tevékeny párttagoknak, sőt később a Nemzeti Bizottság tagságát is, és visszatértem munkahelyemre, az Egyetemi Könyvtárba. Egyedüli „politikai tevékenységként" csak az igazolóbizottsági munkát folytattam. Az ugyanis már olyan művelődéspolitikai harc volt, amit nem lehetett abbahagyni.

IGAZOLÓBIZOTTSÁG

Egyszer valamiért be kellett mennem a párt központjába, Farkas Ferenchez. Legnagyobb meglepetésemre Kodályt találtam az előszobában; ő is Farkas Ferencre várt, aki valami tárgyalással volt elfoglalva. Mellé ültem, s Kodály elmondta, miért jött. A Zeneakadémia igazolóbizottságában *Jemnitz* és *Major Ervin* ki akarja nyírni Zathureczkyt. Minthogy Majort a parasztpárt küldte ki, azt akarja, hogy hívják vissza, és küldjenek ki helyette valaki mást. Major Ervin ugyanis mint alapos adatgyűjtő tudós ugyanezt a tulajdonságát a politikai életben is megtartotta, és kartotékot készített minden zenészről. Ő a bizottság adatszolgáltatója. Jemnitz pedig igazgató akar lenni Zathureczky helyett.

Végzett Farkas Feri, kijött és nagy reverenciával jelentkezett Kodálynál. Mihelyt megtudta, miről van szó, azonnal intézkedett Major visszahívásáról. De akkor következett a kérdés: kit helyette? Kodály rám mutatott: itt van ő, rá nem mondhatják, hogy nem ért hozzá. Így lettem a Zeneakadémiai Igazolóbizottság tagja, hogy harcoljak egy egész bizottság ellen Zathureczky Edéért.

De hová menjek az újdonsült megbízólevéllel? Kodály annyit tudott, hogy Zathu az Akadémián lakik,

meg is mondta, hányas szobában, menjek hozzá, ő majd megadja a szükséges útbaigazításokat. Így is tettem. Mikor jelentkeztem nála, hogy miért jöttem, nagy lélegzetet vett: „Hála Istennek, valami már történik!" Megmondta, melyik szobában ülésezik a bizottság. Akkor megjelentem, és megmutattam megbízólevelem. Fancsali képpel fogadtak, és egymásra néztek: „Lám, már megkezdte". (Tudniillik Kodály.) Jemnitz közölte velem, mint elnök, hogy semmi hivatalos értesítést nem kapott, tehát nem veszi tudomásul Major leváltását. Erre el is hagytam őket. A legközelebbi ülésre azonban már megérkezett a hivatalos visszahívás, s be kellett fogadniuk.

Major is megmaradt szakszervezeti megbízottnak, aki adatot szolgáltathat, részt vehet a vitában, de nincs szavazati joga. Jemnitz képviselte a Szocdemeket, *Szervánszky Endre* a kommunistákat, *Kókai*, aki szintén pályázott az igazgatóságra, a kisgazdákat. És ott volt – ott volt? ott hőzöngött, dühöngött, parancsolt, ágált – *Székely Endre*. Letorkolt, terrorizált mindenkit, szinte nem is engedett mást szóhoz jutni.

Betűrendben először *Ádám Jenő* került terítékre. Az ő ügyében még tapasztalatlan voltam, nem tudtam, milyen magatartást tanúsítsak. Vele szemben elég nevetséges vádakat hoztak föl: hogy a Magyar Úriasszonyok Egyesületében tartott előadást a népdalról 1943-ban vagy 44-ben, és ehhez hasonlókat. Természetesen vitatkoztam velük, és a szavazásig elleneztem elítélését, de mikor szavazásra került a sor, azt gondoltam, hogy az én egyetlen ellenszavazatom úgysem változtat az eredményen, viszont a Zathu-ügyig még szükségem lesz valamiféle megegyezésre velük. Így én is megszavaztam az ítéletet.

Az ülés után rögtön fölmentem Kodályhoz. Ádám

Jenő már ott volt, s szemrehányó tekintetet vetett rám, mikor hangsúlyozta, hogy „egyhangú" szavazattal ítélték állásvesztésre. Én mentegetőztem Kodálynak, hogy miért és hogyan történt mindez, s mikor Ádám Jenő elment, néhány nem vonzó tulajdonságát is emlegettem, amiért olyan nagy lelkesedés sem volt bennem, hogy harcoljak érte. Többek közt elmondtam egy esetet, aminek szem- és fültanúja voltam. A Fővárosi Zenekarral próbált, s nem volt megelégedve sem a játékkal, sem hozzáállásukkal. Nagy szónoklatot – helyesebben veszekedést – kezdett a karmesteri emelvényről, amivel nem is érte be, hanem a nagyobb nyomaték kedvéért kirohant, felszaladt a tanári páholyba, s onnan mint szószékről folytatta a dörgedelmet. S minthogy azt bizonygatta, neki nem a pénz fontos ebben az ügyben, kikapta zsebéből pénztárcáját, s nagy ívben ledobta a zenekar elé a pódiumra.

A jelenet színpadiassága engem akkor nagyon taszított, s ezt hangoztattam Kodálynak is. Ő meghallgatott, de aztán csak annyit mondott: „Mindegy. Ő az egyetlen tanítványom, akitől nem tapasztaltam semmi hálátlanságot." Majd hozzátette: „Semmi! Majd fellebbezni fogunk."

Ezután már kezdtem keményebben harcolni. Mindenekelőtt kifaggattam mindenkit, milyen jogon ül a bizottságban, s kiderült, hogy Székely Endrét nem küldte senki. Ő csak saját magát küldte ki. Erre követeltem, hogy hagyja el az ülést, s mikor nem volt hajlandó, vertem az asztalt, hogy addig nem vagyok hajlandó részt venni a tárgyaláson, amíg ő is ott van. Erre kiment a szomszéd szobába, s az ajtón keresztül hallgatta a vitát. De amikor valami feldühítette, vagy véleményét igen fontosnak képzelte, benyitott, és belekiabált a vitába. Erre ismét csak rácsaptam az asztalra, hogy amíg végleg

el nem távozik, nem vagyok hajlandó tárgyalni. Így végül sikerült megszabadulni tőle. Évekkel ezután hallottam zenész ismerőseimtől, hogy valahol nevem hallatára kijelentette: „Vargyas, az egy fasiszta!"

Közben kiegészült a bizottság jogász titkárral: *Beer Hanzi*val, a későbbi Bér Jánossal, akkor még fővárosi főügyésszel. Neki sem volt szavazati joga, de mint befolyásos jogász és párttag attól kezdve ő volt a bizottság tulajdonképpeni vezére és a tárgyalások irányítója. Természetesen teljesen Jemnitz „bűnüldözésének" szellemében.

Azért én is javítottam valamit a helyzetemen. Találkoztam *Arany Sándor*ral, az Egyetemi Énekkar szólistájával, aki kisgazdapárti volt, s elpanaszoltam neki, hogy pártja Kókait küldte ki, aki segédkezik Zathu és mások kinyírásában. Megvigasztalt, hogy ezen könnyű segíteni. A később oly nagy szerepet játszó *Arany Bálint* (az „összeesküvő") testvére volt, s elintézte, hogy hívják vissza Kókait, s küldjék ki helyette *Vámosi Nagy László*t, aki természetesen teljesen mellettem volt minden kérdésben.

Sőt még egy másik segítséget is kaptam. Megalakult a Polgári Demokrata Párt, s az is kiküldte embereit az igazolásokra. Nálunk is megjelent *Somogyi Vilmos*, egy jámbor zsidó zenekritikus, Halmy Feri barátom sógora, *Halmy Lujza* férje. Ez nem is volt megbeszélve, de természetesen ő is mellém állt minden kérdésben. Így már három-három volt az arány, s én a legnagyobb bizalommal néztem a végkifejlet elé. Mert közben ugyan tárgyaltunk egy sereg más ügyet is, de a Zathureczky-ügyben állandóan folyt a kihallgatás.

Az előbbi ügyek közt volt Vaszy Viktoré is. Akit szerettem, s aki szintén szeretett engem az Egyetemi Énekkarban, majd a Palestrina Kórusban. Tárgyalása

előtt bejött hozzám, hogy megvan a megbízatása a Szegedi Nemzeti Színház operavezetői állására, azért az volna neki jó, ha csak áthelyezésre ítélnék. Mert volt valami ellene, például, hogy V-jelvényt hordott. (Faujelvényt, ami a Victoria = győzelem náci jelvénye volt.) Bár ilyen naivságon kívül soha senkinek nem tett semmi rosszat.

Minthogy én nagyon közelről ismertem, megkértem társaimat, hogy én referálhassak róla. Elismerték, hogy jellemzésem teljesen helytálló, mégis többet akartak: állásvesztést. Két teljes óráig vitatkoztunk. Akkorra már megtanultam, hogy nem az engedékenység hoz sikert, csakis a keménység. Végül sikerült az áthelyezés. Kimentem, és elsőnek közöltem az eredményt a kétség–reménység közt kinn várakozó Viktorral.

Végül eljött a Zathureczky-ügy tárgyalása is. Aminek még az ítélethozatala előtt volt egy nagy eseménye. Kodály eljött tanúskodni. Bár az minden inkább volt, mint tanúskodás; sokkal inkább vádaskodás. Vádolta az igazolóbizottságokat, hogy „helycsináló bizottság"-ként szerepelnek. Ez persze elsősorban Jemnitznek szólt. Volt is felháborodás! Mikor kiment, Beer Hanzi nekem támadt: látod, idejön Kodály, s mikor népünk emlékoszlopokat emel a felszabadító szovjet hadseregnek, ő megtámadja fiatal népi demokráciánk intézményeit.

Ekkor valami ördög mozdult meg bennem, s közbevágtam, hogy azokat az emlékoszlopokat nem népünk állítja, hanem maga az orosz hadsereg. „Hogy mondhatsz ilyet!" csapott le rám dühösen a nagy pártember, mire én azzal folytattam, hogy magamat is elvittek kicsi robotra a Szabadság térre, hogy hordjam a köveket az orosz katonáknak, akik rakták az emlékművet. Beer Hanzi hallatlan dühös volt, de Major Ervin mellettem majd megszakadt a visszafojtott nevetéstől. Gondolom,

ez volt az a pillanat, amikor megérett benne az a barátság, ami később kialakult köztünk.

Tulajdonképpen bajom is lehetett volna belőle. S csak azért nem lett, mert Beer Hanzi tudta, ki vagyok. Ugyanis volt nekünk még gyermekkoromban egy öreg zsidó háziorvosunk, a *Sipos* doktor bácsi. Ha az jött hozzánk, mindig kaptunk tőle kis színes, apró gömbcukorkát, amit mi csak „doktorbácsi-cukornak" neveztünk, s szétgurult darabjait, ha nem látta senki, fogpiszkálóval kapartuk ki a parketták rései közül. Ő persze hamar meghalt, de lánya, *Sipos Stefi* maradt tovább a család fogorvosa; én is sokat jártam hozzá gimnazista koromban. Stefi férje pedig, *Bihar Jenő* ügyvéd, jelentkezett nálam a III. kerületi Parasztpártban. Emlékezetem szerint ő vitt az előbb említett három jogászhoz is, s sokat voltam vele együtt, amíg a Parasztpárt kerületi szervezetében dolgoztam. Nos, Beer Hanzi Sipos Stefinek volt sógora. Mindketten tudtunk egymásról, amikor a bizottságban bemutatkoztunk, bár erről nem szóltunk egy szót sem. De nyilván ez a „családi kapcsolat" volt az oka, hogy nem volt velem szemben ellenséges, még ha az ülések alatt keményen vitatkoztunk is.

Később már csak mint *Bér Jánost* hallottam emlegetni, aki mint belügyi államtitkár a kitelepítéseket szervezte, majd egyetemi tanár lett. Egyszer, 1956-ban, a Petőfi-körök idején volt egy ideológiai fejtágító, amire a múzeumi embereket is berendelték, s ahol ő is tartott előadást, igen „reform-szellemben", amiért az elnöklő *Fogarasi* le is intette, hogy nem kell ennyire elvetni a sulykot. Sokkal később, *Kovachich* (akkor már professzor) egy előadásra meghívott a Jogi Karra (fia és az én Zoltánom együtt jártak, sőt feleségem is ismerte őt még a Statisztikai Könyvtárból). Ott találkoztam utoljára az

akkor már nagyon megöregedett Bér Jánossal. Egykori harcaink emléke is elhalványodott már.

Még egy „közbeeső" ügyről érdemes megemlékezni. *Szakolczay Riegler* orgonatanárom is esélyesnek érezte magát az igazgatóságra, s bőven hozta az adatokat Zathu ellen. Igen, de azért Jemnitznek sem volt ínyére a konkurencia, s mikor ő került igazolásra, könyörtelenül érvényesítették a vele szemben felhozható kifogásokat. Én pedig, látva előző magatartását, hagytam a dolgokat menni a maguk útján. Erre nem igazolták. Szakolczay magánkívül volt, mikor közölték a döntést. „Egy ilyen ember nem kell maguknak", ordította mellét veregetve. Nemsokára áttelepült Szlovákiába, s az egykori Riegler, aki Szakolczayra magyarosított szülőhelye után, most ugyanezt szlovákosította Skalnickyre és Pozsonyban tanította tovább az orgonát.

Végül is eljött a Zathureczky-ügy döntésének ideje. Én biztosra vettem győzelmünket, de sajnos, Zathu nem bízott benne. Utólag tudtam meg, hogy az előtte való napokban „egyezséget kötött" Jemnitzékkel, hogy lemond az igazgatóságról, ha igazolják. Mikor a megtörtént igazolás után fölmentem Kodályhoz, ő is ott volt. Nagyon komoly szemrehányást tettem neki ezért a fogásért. Mert természetesen esze ágában sem volt megtartani ígéretét.

Engem azzal kezdett „engesztelni", vagy „kifizetni"?, hogy felajánlotta a Zeneakadémia főtitkári állását. Ezt Kodály is pártolta, legnagyobb meglepetésemre. Mert hiszen én rögtön azt vetettem ellene, hogy nem igazoltuk az előző főtitkárt, tehát összeférhetetlen, hogy az igazolóbizottság egy tagja foglalja el a helyét. Mikor ennek ellenére is biztattak, hogy vállaljam, megmondtam, hogy én tudományos pályára készülök, semmi kedvem sincs adminisztrációs munkára. Akkor Kodály av-

val zárta le a beszélgetést, hogy „majd később valami mást" kell nekem kapni. Zathu még felajánlotta, hogy bármikor rendelkezésemre áll az igazgatói páholy hangversenyek alkalmával.

Ezt egyetlenegyszer vettem igénybe, akkor is éppen a még idehaza levő Szakolczay Riegler ült benne. Meglátva engem fölkelt és kiment. Én sem ültem be többször. Zathureczkyvel sem találkoztam többé egy éjszakai találkozáson kívül. Akkor ő is társasággal jött szembe, én is Bereczky Zsezsét kísértem haza, aki rá akart gyújtani. A szembejövő Zathu udvariasan felkattintotta öngyújtóját, és tüzet adott neki. Annak fényénél mindketten láttuk egymást, de úgy tettünk, mintha nem ismernénk meg a másikat a sötétben.

DOHNÁNYI

Még egy emléket kell felidéznem a Zathureczky-üggyel kapcsolatban. Az egyik fő vád az volt ellene, hogy megjelent a Szálasi-fogadáson, amelyre be voltak rendelve a kulturális élet vezető állású emberei. Ő ugyan elbújt a fényképezés elől, de Dohnányi nem tudta megtenni ugyanezt, s a bizottságban sok szó esett ezzel kapcsolatban Dohnányiról is. Én úgyszólván minden ülés után fölmentem Kodályékhoz „beszámolni", s a Dohnányi ellen felhozott vádakat is elmondtam. Eközben a magam enyhe fenntartásait is éreztettem Dohnányival szemben – természetesen közéleti és művészetpolitikai szerepével összefüggésben. Hű, de kikaptam Emma asszonytól! „Hát ki tudott úgy Beethovent játszani! *Mikor az uram térdig lejárta a lábát, hogy levegye Dohnányit a háborús bűnösök listájáról,* akkor maga így beszél róla!" Így tudtam meg, hogy Kodály igenis közbenjárt Dohnányi érdekében, pedig azóta megjelent az a levél, amit Dohnányi írt neki, kérve „igazolását" a nemzetközi zeneéletben elterjedt igaztalan vádakkal szemben. Amire Kodály nem válaszolt. Szerintem meg se kapta, amit az akkori ÁVH-s időkben nagyon könnyű elképzelni. Egyszerűen nem engedte tovább a Belügy. Mert hogyne tette volna meg azt nemzetközi vonatkozásban, amit a sokkal nehezebb itthoni légkörben megtett! Nyilvánvaló képtelenség.

BARTÓK

Ugyanilyen képtelenség, amit már napjainkban – a 86-os évben – hallottam: hogy nem védte Bartókot. Mindenki ismeri akkoriban megjelent írásait – három is van – Bartókról. De ezt már megszokták, és újabb nem került elő. Az ismertekre pedig azt mondják, azok előbbiek meg későbbiek, vagyis hogy a legrosszabb időkben nem tett az ellen semmit, hogy Bartók szinte ki volt tiltva a zeneéletből. Tenni nem lehetett, az igaz, de szólni ellene igen. Elkezdtem nyomozni, minthogy akkoriban én minden hivatalos eseménytől távol éltem. De *Széll Jenő,* aki kezdetben bukaresti nagykövetünk volt, és magas pozíciójának megfelelő helye volt a párt soraiban, emlékszik egy beszédére, amit az Operában mondott el Bartók halálának valamelyik évfordulóján, talán 1950-ben. Azzal kezdte, hogy „Ez az a ház, ahol nem szabad Bartók műveit előadni" – és folytatta hasonló kemény modorban. Széll Jenő szerint a pártfunkcionáriusok meg voltak dermedve, élükön az ott ülő Révaival. Tehát igenis védte Bartókot azokon a megnyilatkozásokon kívül is, amit ismerünk, s amit szintén nem lehet letagadni. Éppen Bartókot ne védte volna, amikor annyi

mindenkit segített menteni, védeni, vagy ha mást nem lehetett, anyagilag támogatni.

S itt megint eszembe jut, ami akkor is állandóan eszemben volt: az a terve, amit akkor árult el nekem, amikor meg akartam nyerni annak a bizonyos „ellenállási csoportnak": hogy „egy ember nem vehet mindent a vállára", s hogy bizonyos szerzői tervei megvalósítására ki akart menni Svájcba, mihelyt vége lesz a háborúnak. Hát nem ment ki! Itt maradt, és bizony, vállára vette az ország baját és százak és százak védelmét.

Kéziratos följegyzéseinek hatalmas tömegét rendezve minduntalan olyan megnyilatkozásokra bukkanok, hogy „évek óta nincs nyugalmam, nem tudok az alkotáshoz szükséges nyugalomra szert tenni", mert másokért kellett küzdeni; saját följegyzése szerint „nincs nyugtom, míg annyian szenvednek!"

Az igazoló eljárások még tovább folytak alacsonyabb szintű intézmények dolgozóival, de ezt már nem volt kedvem tovább csinálni. *Járdányi Pali* vette át tőlem a stafétabotot. Csak akkor léptem ismét színre, amikor Ádám Jenő fellebbezési ügyét kellett intézni, minthogy az még az „én feladatom" volt előzőleg. Akkor már jóban voltunk Major Ervinnel, s nyugodtan lebeszéltem lényegtelen vádjairól, így utólag Ádám Jenő is igazolódott.

MÁTRAI

Még egyszer kellett – akaratom ellenére – részt venni igazoló eljárásban. Mátrai kért, sőt szinte kényszerített, hogy mint szakszervezeti megbízott vegyek részt az Egyetemi Könyvtár volt főigazgatójának, *Pasteiner*nek igazolásán, és közöljem azokat az adatokat, amelyek őt

az igazgatóságra alkalmatlanná teszik: bizonyos kulturális anyagot engedett kiszállítani Németországba. Ez az igazolás azért volt Mátrainak fontos, mert őt bízták meg ideiglenesen a könyvtár vezetésével, s csak úgy lehetett véglegesen igazgató, ha Pasteinert nem igazolják. Györffy Gyurkának köszönhette ezt a megbízást, aki sógorának, Farkas Ferencnek ajánlta ezt a megoldást, aki viszont akkor a Budapesti Nemzeti Bizottság titkára volt, egyúttal a Parasztpártnak is főtitkára.

Nem szívesen vállaltam ezt a megbízatást, bár nagyon rossz véleményem volt Pasteinerről mint emberről is és mint igazgatóról is, de politikai vonatkozásban az említett tényen kívül nem lehetett rá panasz. Igaz, *Hóman Bálint* jó barátja volt, de a hivatalon belül senkit sem befolyásolt politikában, sőt a nyíltan német- és náciellenes Mátrait és engem sem ért ezért semmi hátrány. Még akkor sem, mikor eltűntem a „színről", és nem jártam be többé a könyvtárba; semmit sem tett ellenem. Én tehát mindezt elmondtam a terhelő adatok mellett, s szavazni úgysem kellett, ráhagytam a bizottságra a döntést. Emlékezetem szerint abban már nem is voltam jelen.

Mindenesetre Mátrai megmaradt a könyvtár főigazgatójának, s minthogy ezt a Parasztpártnak köszönhette, nekem is minden előnyt megadott hivatali munkámban. Olyan „beosztásom" volt kezdetben, hogy úgyszólván csak a magam kutatásait kellett végeznem. Később pedig, akkor már elégséges orosztudásom alapján az orosz könyvek feldolgozásának feladatát kaptam.

A Parasztpártban nyáron már nem végeztem semmi munkát, kapcsolatom is tulajdonképpen megszűnt mind a III. kerületi szervezettel, mind a központtal. De az első választásig lelkileg még tagja és híve voltam.

Volt a könyvtárban egy altiszt, aki korábban szobafes-

tő és mázoló volt, s mint ilyen eljutott Hamburgig, ahol óceánjáró luxusgőzösöket festett ki. Tehát elsőrangú szakember lehetett. A háborús években állt be a könyvtárba altisztnek. Ő tudva, hogy én a Parasztpártot szervezem, egyszer föltette nekem a kérdést: igaz-e, hogy a Parasztpárt a Kompárt „előszobája" álnéven. Ő ugyanis egy nagy munkásszervezkedés egyik résztvevője – talán egyik vezetője – volt, akik nem akartak a Rákosi vezette kompárttal együttműködni, de a szocdemekkel sem, és egy ideig azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy a Parasztpártra fognak szavazni. Viszont nagyon sok jel mutatott arra, amit ő kérdezett. Sokfelé, vidéken is, a kommunista pártmunkások segítettek vagy egyenesen ők szervezték meg a Parasztpártot.

Én hevesen tiltakoztam a vád ellen, biztos voltam Kovács Imre, Illyés, Veres Péter és Farkas Ferenc politikai vonalában, sőt még Erdeiről sem tettem föl az ellenkezőjét. Egyedül Darvasról gyanítottam, ami később beigazolódott, hogy titkos kommunista párttag volt. De másoknak jobb volt a tájékozottságuk, s végül ez a munkáscsoport, amelynek nagyságáról persze nincs pontos tudomásom, de akkor úgy tudtam, hogy igen jelentős, a kisgazdákra adta le szavazatát. A Parasztpárt megsemmisítő vereséget szenvedett, alig 7%-át kapta meg a szavazatoknak, s csak a „koalíció" tartotta továbbra is a politikai porondon. Ezzel aztán végleg leírtam a politikai tevékenységet a magam életéből.

De csak a közvetlen politikai szereplést. Az irodalmon keresztüli áttételét még ezután kóstoltam meg. Mikor bekerültem a Válasz körébe.

Úgy kezdődött, hogy *Grandpierre Emmici* hívott fel és felkért egy ismertetésre. *Domanovszky György* népművészeti könyvét kellett megbírálni a Válaszban. Csak úgy vállaltam, ha „általános keretben" tárgyalhatom. Ami alatt azt értettem, hogy a népművészettel foglalkozó irodalom egészére kitérhetek. Pontosabban, hogy Ortutay pár évvel azelőtt nagy botrányt kavart kétkötetes népművészetét is tárgyalhatom.

Akkor ugyanis már tudtam, hogy Ortutay a Néprajzi Társaság és a Múzeum küldöttsége előtt nagy kirohanást intézett *Fél Edit* ellen, aki egyik kritikusa volt szerencsétlen könyvének. Most, politikai helyzete magaslatáról megkezdte a visszatorlást. Én meg ezért akartam neki odaütni. Domanovszky könyvéből csak bizonyos hiányokra lehetett kifogásként rámutatni, Ortutayéban viszont már a teljes felelőtlenséggel összecsapott munkára, amelynek csak hibafelsorolása, méghozzá egyedül az erdélyi kötetből vagy nyolc folyóiratoldalt tett ki petit szedéssel. Harmadiknak még odavettem *Lükő Gábor*t is, inkább csak hogy ne lógjon ki a lóláb olyan nyilvánvalóan, miért keverem bele Ortutayt. (Lükőnek vannak követhetetlen képzelőerővel megálmodott elképzelései is, de szakértelme kétségbevonhatatlan, s kiváló eredményei is vannak.)

A folyóirat-szám még kefelevonatban volt, amikor figyelmeztettek, hogy Ortutay lesz *Keresztury* után kultuszminiszter, nem akarom-e visszavonni a cikket. Természetesen nem akartam és természetesen Ortutay kijelentette, megint egy néprajzi küldöttség előtt, hogy nem fog késlekedni a visszavágással. Ami később meg is történt. Először kinevezésemet hiúsította meg a Kelet-európai (egykor Teleki) Intézetben, amelynek paraszt-

párti vezetősége fel egészen az igazgatóig engem akart odavenni, azután Grandpierre Emmici hívott a Rádióba a falurádió vezetésére, amit persze szintén leállított, végül egy egyetemi könyvtári rendkívüli előlépésemet is – nem tudom, milyen jogkör alapján – szintén lefújta. Így ezúttal Döbrögi uram verte vissza háromszor Ludas Matyin az elszenvedett sérelmet.

Viszont ezzel a cikkemmel már „munkatársa" lettem a Válasznak, s ez nekem mindent megért. Meghívtak egy munkatársi-szerkesztőségi ülésre, ahol először is megismerkedtem *Sárköziné Mártá*val, a „lap tulajdonosával" és tulajdonképpeni szerkesztőjével. Megismerkedtem személyesen Kodolányival, akit addig csak könyvei alapján és a Márciusi Front egyik rendezvényén a pódiumról ismertem. Ő szólított meg, és kezdett valamiről beszélgetést velem. Aztán kezdődött egy nagy vita Erdei és Farkas Ferenc között a lap irányáról. Erdei azt erősítgette, hogy a lapnak a népi-forradalmi irányt kell folytatnia, amit a harmincas években a Márciusi Front lapjaként kezdett. Farkas Feri viszont a „minden értéket" támogató vonalat szegezte szembe. Erdeié elvileg helyes volt, Farkas Ferencé azonban akkor gyakorlatilag helyesebb. Mert akkor már nagyon is látszott, hogy Erdeié egyszerűen a kommunista párt egyoldalú irodalompolitikáját jelentette volna, Farkasé viszont az egyetlen publikációs lehetőséget adta volna meg azoknak, akiket a „vonal" igyekezett kiszorítani az irodalmi életből (és a nem irodalmiból is, legalábbis az életlehetőségekből).

Én örömmel üdvözöltem a rég nem látott Erdeit, mellé is ültem, csak akkor ijedtem meg, amikor kiderült, hogy ő most itt központi szerepet játszik. El is akartam ülni mellőle, onnan „középről", nehogy valami szereplési viszketegség szerepében tűnjek fel. De Erdei nem

engedett, s oldala mellől hallgattam végig a vitát. Mikor Farkas Feri elkezdte az ő elképzelése ellen mondani a magáét, Erdei ajkáról egy kis halk nevetés nyikkant meg; nekem azt jelezte, hogy „tudtam előre, hogy ez fog következni". Már akkor megkezdődött az a kötélhúzás köztük, ami végül is Farkas Ferenc bukásával végződött.

De nem a Válasznál. Márta ugyanis azt csinálta, amit akart, s ő éppen ezt a kitagadott értékeket összegyűjtő folyóiratot akarta és csinálta is, amíg lehetett. 1946–48 között ez volt az egyetlen irodalmi folyóirat, amelybe nemcsak írtam, hanem amelybe odatartozónak is éreztem magam. Ami közösség volt számomra, amelyben otthon éreztem magam, s ahol minden találkozás szellemi és emberi élményt jelentett. Lelke és emberi központja Sárköziné volt, a felejthetetlen Márta. Félelmes nyelvű „szellemi központ" volt, kegyetlen szellemességgel tudott gúnyolni, néha még azt is, amit maga is szentnek tartott. Jelenlétében éreztük, csak okosnak szabad lenni, s az indokolt lelkesedésnek is csak okosan szabad kifejezést adni. Ha elérzékenyülést akart valaki ráerőltetni, azt kérlelhetetlenül visszaverte.

Az érzelem, a lelkesedés mélyebben, belülről mozgatta. Abban, ahogy örökségét ráköltötte a lapra, abban, ahogy élvezte maga körül azt a szellemi környezetet, amelyben útkereső fiatal költőktől *Ferenczy Béni*ig és *Bibó István*ig, *Sarkadi*tól *Pilinszky*ig olyan sokféle szellemi és emberi érték és magatartás sorakozott egymás mellé.

Egyik kedvelt helye volt a Fillér utca legmagasabb pontjára kiülő vendéglő terasza, ahol a budai hegyek körpanorámájában tárgyaltuk meg irodalmi, politikai és emberi problémáinkat.

Egy ilyen „szerkesztőségi beszélgetés" után kettesben

mentünk haza a Fillér utcán lefelé, amikor egyszer csak azt mondja nekem Márta: „Itt nekem egy pillanatra be kell mennem ebbe a házba", és elmagyarázta, hogy nála van egy fiatal költő honoráriuma, amit a Válasz következő számában megjelenő verséért fog kapni. Be akarja vinni neki személyesen, hogy mielőbb meglegyen neki az öröme, hiszen „első honoráriuma".

Én az út közepén vártam, amíg becsöngetett a villa szuterénjében levő házmesterlakásba, ahová néhány lépcsőn kellett lemenni. A kinyíló ajtón át kiömlő lámpafényben megjelent a fiatalember, akinek Márta néhány szóval közölte a jó hírt, és átadta azt a bizonyos összeget.

Messziről hallgattam a párbeszédet, a fiatal költő hálálkodó meglepetését és Márta magától értetődő természetességét, amivel igyekezett az ügyet minél egyszerűbben lebonyolítani.

Tudtam, hogy a világ egyetlen folyóirat-szerkesztőjét látom magam előtt, aki saját kezűleg siet a szerzőhöz a honoráriummal, hogy minél előbb szerezzen neki örömöt – mert magának is öröm a fiatal költők útnak indítása. És mellesleg azt is tudja, mit jelentett maga a pénz, a honorárium anyagi része – akkor is, de talán mindig – egy házmesterlakásban lakó kezdő költő számára.

Visszajött hozzám, és továbbindultunk. Tudtam, hogy nagyon érzelmesnek nem szabad mutatkoznom. Azért csak annyit mondtam neki: „Most tulajdonképpen meg kellene csókolnom téged ezért".

S miért nem teszed? volt a rövid válasz.

Erre megfogtam az arcát, és megcsókoltam mind a két oldalán.

De ez a Márta-féle szerkesztésmód nemcsak Erdeinek nem volt ínyére. Egyszer Devecseri Gábor állított meg az utcán azzal, hogy „Molnár Márta *Molnár Ferenc* pénzén fertőzi a magyar irodalmat". Ugyan kivel fertőzte? Gondolom Illyés Gyulával, Veres Péterrel, *Vas István*nal talán nem. De bizonyára már *Németh László*val, Kodolányival, *Szabó Lőrinc*cel igen. Németh László akkor még nagyon gyanakodva mérlegelt valaki volt, Szabó Lőrinc pedig egyenesen rendőri felügyelet alatt állott. Magam is találkoztam vele egyszer a II. kerületi rendőrségen. További fertőzések: *Weöres Sándor*, Pilinszky János, Sarkadi Imre, *Lakatos István*, *Domokos Mátyás*. És ha az irodalmat kitágítjuk a közélet és a művészetek felé, akkor még további fertőzések jönnek számításba: Bibó István, Ferenczy Béni – aki akkoriban vesztette el főiskolai tanárságát, mert nem volt hajlandó elmenni a szovjet festők kiállítására, mint mondta, nehogy „röhögjön". Mire Révai rögtön kitagadta a művészeti életből.

Csak azt nem tudom, mikor Devecseri még följárt Babitshoz, akkor is fertőzésnek nyilvánította volna Babitsnak Szabó Lőrinccel való barátságát?

Ez a sok fertőző egyéniség valóban összejárt, mint egy szoros baráti kör. Még közös kirándulásokat is rendeztünk, jóval azután is, hogy a Választ megszüntették. És éppen a „fertőzők" jártak oda Mártához. A nem-fertőzők, Illyés, Veres Péter, Vas István nem nagyon járt be, csak leadta írásait. De a többiek (a beteg Kodolányin kívül) összejártak egészen Bibóig és Ferenczy Béniig.

Sőt mi is eljártunk, Vargyas testvérek, a fertőző Ferenczy Bénihez, még műtermébe is. Ahol is megcsodáltuk a készülő Petőfi-szobrot – szintén fertőző alkotást.

Amint Béni forgatta előttünk a forgatható talapzaton álló alakot, különösen érvényesült a nyakán felhajló inggallérja által leírt hullámvonal.

Később nyilván én is fertőzőnek minősültem, amikor megírtam *„Zene és közösség"* című cikkemet a zsdanovi párthatározat ellen. Mikor ezt bevittem Mártának, azzal tette le olvasás után: „Ilyen zenei cikkre vártam mindig." Illyés kérdésére, hogy nem lesz-e baj belőle, „Ebből aztán nem" felelte, mert igyekeztem benne úgy körüljárni a kérdést, mintha csupa helyeslés volna bennem a határozat iránt, hogy elmondhassam azt a 25%-ot, ami kritika volt és ellenvélemény. De azért Márta mégis elolvastatta Bibó Pistával is, aki azzal hozta vissza: „Ti naivak vagytok, ha azt hiszitek, hogy a marxisták engednek így belebeszélni a dolgaikba". S két mondatot kihúzott, és azt a részt egy kicsit átkalapáltuk. A végén nevetve mondtam Pistának, hogy elteszem az eredeti kéziratot, mire ő szintén nevetve válaszolta, hogy „megmutasd, mit kényszerített rád az az erőszakos Bibó István". Egy darabig valóban őriztem is, aztán mégis eldobtam. Végül is így is megkaptam azt a kitüntetést érte, hogy *Horváth Márton,* a Szabad Nép szerkesztője tisztelt meg „kritikájával". Mikor ugyanis megszüntették a Választ, nem adtak papírt hozzá, utólag elparentálta a „Lobogónk Petőfi"-ben, hogy megindokolja a megszüntetést. „A Választ dühödt szovjetellenesség jellemezte" – volt az egyik fővád, s erre három példát hozott föl: Illyés egy versét, egy Makarenkó-ismertetést és legdöntőbb érvül az én Zsdanov-ellenes cikkemet.

Most, mikor ezt írom, mosolyognom kell azon, hogy értik az akkori dolgokat a mai fiatalok. Mikor a *„Keleti hagyomány – nyugati kultúra"* könyvemben ezt a tanulmányomat is közre akartam adni, a Szépirodalmi Kiadó

egyik fiatal belső szerkesztője, *Szepes Erika* azt javasolta, hagyják ki ezt a válogatásból, mert nem lesz jó most Vargyasnak, hogy akkor így mentegette a zsdanovi párthatározatot. *Domokos Matyi* magyarázta meg neki, mennyire veszélyes vállalkozás volt akkoriban ez a „mentegetés". Akkori főnököm, Mátrai be is gyulladt, mikor olvasta Horváth Márton írását. Láttam, hogy ha egyáltalán meg akarok maradni állásomban, tennem kell valamit „megnyugtatására". Azt mondtam hát füle hallatára, hogy „bolond ez a Horváth Márton, hogy a moszkvai magyar nagykövetség alkalmazottjának testvéréről azt állítja, hogy dühödten szovjetellenes". Ez a hivatkozás egy időre mentesített Mátrai további „félelmeitől", ami különben bizonyára aktív módon is megnyilatkozott volna. Hallatlanul gyáva volt ugyanis. Ha egy új villanyra járó órát pillantott meg a falon, rögtön azt hitte, lehallgató készülék van mögötte. Szobájában csak suttogva volt szabad beszélni nem teljesen „lojális" dolgokról, később egyáltalán sehogy. Majd szegény Bibó Pista itta meg a levét ennek a magatartásnak.

* * *

Közben Mártának is gyökeresen megváltoztak az életkörülményei. A Nyúl utcai ház ráment a „Válaszra", s ő egy kis szoba-konyhás házikóba szorult a 81-es villamos végállomása közelében, a hegyoldalban, egy másik ház fölött. Idejárt akkor és gyűlt össze néha egy irodalmi és közéleti „elit": Illyés, Németh László, Bibó és hasonlók. De Mártának létfenntartásához dolgoznia kellett egy műstoppolónál egy szuterénhelyiségben, ahol persze többször meglátogattuk. Mikor Kati menyasszonyom, majd feleségem lett, többször vittünk neki oda feketekávét termoszban, ha meglátogattuk. Így fes-

tett Devecserinek másik állítása, a „Molnár Ferenc pénzén", amiből ők akkor és még sokáig semmit sem láttak. Az örökség akkor, a „hidegháború", „Vasfüggöny" idején nem jöhetett be senkinek Amerikából.

Mindenesetre ő is azok között van, akik nekem ma is élnek, s akikhez néha úgy fordulok gondolatban, mintha éppen az élőnek mondanék el valamit. És szegényebb volna az életem, ha nem lett volna benne ő, és amit neki köszönhetek; akiknek barátságát, ismeretségét neki köszönhetem.

CORONA

45 után, amint a politika rövid vonzásából visszatértem a tudományba, újra bővült az a kör, amelyben addig mozogtam. Vargha Lacitól hallottam, hogy megy egy előadásra, amit a római régészet nagy hírű professzora, *Alföldy András* szervez maga körül főleg régészekből és a régészettel érintkező tudományok képviselőiből: művészettörténészekből, nyelvészekből, néprajzosokból, antropológusokból. Ilyen társaságra vágytam mindig, s kértem Lacit, járjon közbe, hogy én is részt vehessek ezeken az előadásokon és vitákon. Meg is tette, s a legközelebbi előadáson már én is megjelentem.

Csakhogy akkor még ismeretlen valaki voltam, s a befogadást ki kellett érdemelni. Kértek tőlem is előadást. Ez nem volt számomra túl nagy feladat, amit ne lehetett volna teljesítenem, mert a kör kimondott célja volt „még nem kész", de már problémájában többékevésbé kialakult elképzelések megtárgyalása, problémafölvetések és hasonló, nem teljesen kidolgozott előadások megvitatása. Nekem már voltak összehasonlító elképzeléseim a néphit magyar és belső-ázsiai elemei

között. Ezzel álltam elő. *Nagy Tibor*nak, a provinciális régészet kitűnő képviselőjének egy avar tárgyú előadása után szerepeltem, 1945. május 16-án. Magam is meglepődtem, mennyire érdekelte a téma Alföldyt. Hozzászólásában ugyan ki akarta tapogatni felkészültségemet, s kis ravaszsággal az általam idézett finn *Harvá*nak korábbi, svéd nevén megjelent könyveit emlegette (*Holmberg*ként). De én a könyvtárban már jól ismertem a szerző mindkét nevén megjelent munkáit, és tudtam, hogy ugyanarról van szó. Alföldyt magát is érdekelték már korábban is az általam Harvától idézett szibériai adatok, csak nem ismerte azokat a ritka és eldugott magyar töredékeket, főleg Kálmány Lajos írásaiból, amiket párhuzamba lehetett állítani velük. Így aztán nemcsak „befogadott", hanem különös érdeklődését is elnyertem. A körnek, mely „Corona" néven szerepelt, hamarosan saját folyóirata is lett, „Antiquitas Hungarica", amelynek első számában ez az én kis közlésem is megjelent a teremtésmondákról, a pünkösdi királyválasztás szokásáról és a földet tartó cethalak népi elképzeléséről. Ezeket az akkor kivonatosan előadott eredményeket beépítettem későbbi nagy tanulmányomba, amit *„Honfoglalás-előtti keleti elemek a magyar folklórban"* címmel 1977-ben adtam közre, majd 1984-ben másodszor, válogatott tanulmányaim kötetében.

Még kétszer szerepeltem a Corona-ban, és még egy tanulmányom jelent meg az „Antiquitas ..."-ban, ami végül is három szám után megszűnt Alföldy disszidálása után.

Előbb azonban még hívott maga mellé, minthogy ő lett volna a Vidéki múzeumok felügyelőségének igazgatója. Kérdeztem, mi lenne a dolgom, mire azt felelte: „néprajz". De akik ismerték, főleg Nagy Tibor, figyelmeztettek, hogy irgalmatlanul kihasználja a maga mellé

vett embereket saját munkái számára, s hogy nyilván témáinak néprajzi vonatkozásaiba kellene magam beledolgozni a legvégső kis adatok megszerzéséig. Így aztán nem fogadtam el meghívását. Hamarosan ki is ment Svájcba, majd tovább Amerikába, ahol befejezte életét.

Ez a Corona kitűnő volt arra, hogy kitágítsa ismereteimet egy sor érintkező tudomány területén, és hogy megismerjem, sőt barátságot kössek a nagyjából velem egykorú társadalomtudományi kutatókkal, akik közt különösen megszerettem és haláláig jó barátságban voltam *Csemegi Jóskával*, az építésztörténésszel. Vele, a korai magyar művészettörténet keleti elemeinek kutatójával családi összejárásig fejlődött a barátság, és állandóvá vált eredményeink, sőt sejtéseink megbeszélése. Igen emlékezetes az a kirándulásunk, amit Györffy Gyurkával hármasban tettünk a Pilis előterében levő Holdvilág-árokban, ahol Györffy a Kurszánok temetkezési helyét sejtette, akik az Árpáddal együtt uralkodó szakrális királynak, *Kurszán*nak voltak leszármazottai. Ott egy alapos ásatást még egyszer meg kell terveznie a magyar tudománynak.

Később én vittem ebbe a körbe Mezey Lászlót, aki az Egyetemi Könyvtárban lett hamarosan munkatársból jó barátom. Ő egy kitűnő előadással teljesen lehengerelte a Corona tagjait. Ővele is rendszeres összejárásig fejlődő barátság alakult ki, s tőle a középkori magyar művelődés eredményeiről és problémáiról hallottam távlatokat nyitó dolgokat.

Pontosan akkor szűnt meg ez a Corona, amikor az a másik kör fogadott magába, amelyhez még több érzelmi szál fűzött és fűz máig: a Válasz köre.

Nagyon kellett is ez a baráti kör, mert a viszonyok egyre romlottak: egyre beljebb haladtunk a diktatúrába. Ha nem is a proletárdiktatúrába, annál inkább a személyi diktatúrába. Ez egyre nehezebbé tette olyan főnök alatt az életet, mint Mátrai. Ezt mindenkinél jobban érezte Bibó Pista, aki még egy korábbi helyzetjelentésemre emlékezve oda akart kerülni, amikor sorra kitették akadémiai tagságából, a Kelet-európai Intézet igazgatóságából, és helyet kellett keresnie. Én ugyan figyelmeztettem, hogy most már egészen más a helyzet, de ő azt hitte, részemről ez a „félelem jele", hogy olyan „ellenségnek nyilvánított" személy ne kerüljön közénk, mint ő. (Ezt később maga vallotta be nekem.) Tehát mégis odakérte magát. Azt hiszem, százszor megbánta a későbbiek folyamán. Én hamarosan – 1952-ben – nagy asztalcsapkodás és összeveszés után otthagytam a könyvtárt és átkerültem a Néprajzi Múzeumba, így fütyülhettem Mátraira. De Pista ott maradt. Mátrai képes volt kiülni reggel nyolckor a ruhatárba, hogy megfigyelje, hány perccel később érkezik Bibó. Pista pedig, mint nyárspolgár családapa, hosszas telefonüzeneteket váltott gyermekeivel, hogy mit intézzenek és hogyan, ezért Mátrai kegyetlenül elbánt vele. Különben is megtette azt, hogy fönt, a könyvtár fölötti igazgatói lakásban odaült a telefon elé, hogy lássa a számtáblán, mikor valaki tárcsázik, s mikor az elkezdett beszélgetni, hirtelen fölvette a kagylót és belehallgatott – esetleg beleszólt – a beszélgetésbe. Így bizony, Bibó Pistának pokol lett az élete azon a helyen, ahol ő értelmiségi környezetben, emberi meghúzódást remélt.

Mátrai színeváltozásán le lehetett mérni az új rendszer „fölényét" a korábbiakkal szemben. Mátrai még

„bátornak" számított a nyilas időkben; ha nem is fizikailag, de legalábbis egy általános magatartás értelmében, s a közélettel szemben vállalt kiállásban. S íme, aki szembe tudott állni egy már sok tekintetben hatalommal rendelkező, majd az utolsó hónapokban ténylegesen hatalmon levő rendszer fenyegetésével, az egyszerre belegörnyedt egy rettegő, korábbi önmagát megtagadó engedelmességbe. „Este lefekszem emlékeimmel, S reggel felébredek Leninnel". Ahogy urbánus társa, *Bóka László* írta. Vagy talán csak az volt a különbség, hogy az előző fenyegetés elmúlása csak idő kérdése volt, míg ez örökké tartónak látszott?

Mindenesetre nem ő volt az egyetlen, aki változott. A szint váltások korát éltük akkor.

Az első meglepetés a Parasztpárton belül, sőt a Válasz körében ért bennünket. Márkus Pista belépett a Kommunista Pártba. Pedig ő volt az, aki a Parasztpárt két szélső szárnya közt igyekezett megtartani a középutat, és közvetíteni a szélsők között. Márta meg is kérdezte tőle: „Pista, tudja maga, hogy miért lépett be?" Mire azt a jellemző feleletet kapta: „Maga az egyetlen, aki okosan kérdez." Persze tudjuk, miért tette. „Cherchez la femme" ... Egy vörös hajú fanatikus lány hatására.

De talán volt valami más is, Pista ingadozó lelki egyensúlya. Amiről megint jellemző dolgot mondott el szintén Mártának. Hogy nagyon jellegzetes zsidó külseje miatt állandó félelemben élt annyira, hogy este az utcán kerülte a lámpákat, ha valaki szembejött vele, mert attól tartott, kap egy pofont. Ilyen szorongásokkal persze nem lehet valaki kiegyensúlyozott ember, még kevésbé politikus. Pedig csak félig volt zsidó, anyja, *Hörömpő Erzsébet* tősgyökeres nagykőrösi polgárcsaládból származott.

Aztán *Nagy Tamás* mellé került Pista valami tanszéki

állásba, s mikor egyszer, megritkult találkozásaink egyikén nem tudtam, ki az a Nagy Tamás, elnéző mosollyal mondta, hogy „nagyon lemaradtál, Lajos". Valóban, lemaradtam, s így már csak hallomásból tudtam meg lebukásának történetét. Hogy mi volt a valódi ok, nem tudom. De olyan vádak szerepeltek benne, hogy hivatali írógépet ellopott – vagyis hazavitt a lakására – és hasonlók. Ennyit tudtam. Azt is hallottam, hogy a tárgyaláson felelősségre vonta az ügyészt, mert enyhe volt a vád. S akkor hozzátoldta vallomásához, hogy kifosztott telefonfülkéket, ami biztosan nem volt igaz, és még sok hasonlót. Ezzel a tudathasadásos lojalitással sikerült is néhány év börtönt kivívni magának.

Jóval később, mikor már Bibó Pista is börtönben ült, de ő már kiszabadult, az utcán találkoztunk. Arra kért, vegyük rá valahogy Bibó Pistát, ne élezze ki olyan határozottan álláspontját a kihallgatásokon, mert azért kap egyre súlyosabb zárkákat. Mikor ezt elmondtam Mártának, iszonyú haragra gyulladt, és kitört Pista ellen, hogy csak ne beszéljen Bibóra, inkább törődjék a saját gyáva magatartásával. S mintha még valami súlyosabbra is célzott volna. Bibót nem lehetett érinteni előtte, ő volt az az egyetlen valaki, akit még véletlenül sem vett a szájára tréfából vagy ironizálva. Szent és sérthetetlen volt.

Márkus Pistánál nagyobb fájdalom volt számomra Erdei színeváltozása. Amiben viszont nemcsak Erdei gyöngesége lehetett az ok, ami érdekes módon a nagyon férfias külsejű és föllépésű férfiaknál gyakoribb, mint a nyárspolgár életű intellektuális típusoknál, amilyen például Bibó, hanem Joci nagy Révai-flörtjének is. Mindenesetre mint miniszter és a Parasztpárt balra tolója egyre távolodott azoktól az elvektől, amiket hirdetett, sőt azoktól a tudományos eredményektől is, amiket ő

mutatott ki, például a tanyakérdésben. Vállalta azt a tanyapolitikát, aminek ellenkezőjét hirdette 1945 előtt könyveiben. És mindenekelőtt részvételével támogatta azt a Rákosi-rendszert, amiről az ő eszével tudnia kellett, milyen romlásba viszi az országot.

Még 1948-ban kaptam ugyan tőle dedikált könyvet „régi vitáinkra" hivatkozva, de már többé nem találkoztam vele. Csak egyszer, később, a Vígszínház egyik előadásának szünetében. Amikor is kilépve az előtérbe pár lépéssel magam előtt pillantottam meg, s mögötte Jocit. Megtorpantam, majd köszönés nélkül hátat fordítottam, s visszamentem a folyosóra. Ezt nem lehetett észre nem venni.

Még később, 1956. október 23-án, amikor az Országház lépcsőjén álltam, s a tömeg követelte *Nagy Imrét*, de ő nem jött, hanem kijött helyette az erkélyre Erdei, a tömeg pfujolni kezdett, „Nem kell, nem kell!" kiáltozta, és tovább követelte Nagy Imrét. Nem is engedték megszólalni. Akkor sajnáltam is, de keserű elégtételt is éreztem, s mondogattam magamban: „ezt megérdemelted!".

Kisebb ívet futott meg egykori iskola- és cserkésztársam, Dezséry László, de a színváltozások nála is bekövetkeztek, ha nem is a szivárvány színeiben.

Amikor mint teológiai hallgató meghívatott Sopronba népdalról előadni, majd a társai által szervezett falukutató kiszállásban részt venni Jobaházán, ahol én népdalt gyűjtöttem, akkor már mint zeneakadémista, még csak a buzgó evangélikus hit választott el kissé egymástól. Nem az evangélikusság, bár én katolikus voltam, hanem akkor már inkább a „hit" és a „buzgalom"; annál inkább, mert Lacinál nem éreztem ezeket meggyőzőnek. Mikor a „Fiatalok Országútján" című folyóiratot létrehozták néhány fiatal kollégájával, akkor sem annyira a kifejezés vágya és a közéleti elkötelezettség sugallata hajtotta, mint inkább a szereplési vágy. Bizony, még nekem kellett kissé visszatartani a jobboldali elhajlásoktól. Mindenesetre az én írásaim voltak ott a „leghaladóbbak".

Aztán a közeledő front hatása alatt már az „ellenállási mozgalom" ama bizonyos önmentő csoportjáig is eljutott. De még mindig az egyház lojális tagjaként. Még valamikor a koalíció éveiben is kifakadt egyszer Boldizsár Iván ellen, aki akkor a „Független Magyarország"-ot szerkesztette, hogy milyen irányt ad a lapnak. Túl baloldalinak, szovjetbarátnak tartotta, amit akkor én nem így láttam, s még védtem Iványt ellene. Addig tehát ő mindig többé-kevésbé jobbra állt tőlem. Nem sokáig.

Hosszabb ideig nem találkoztunk. Egyszer csak nyomtatott röpiratot hoz a posta: Dezséry László politikai vádjait és kirohanását egyháza vezetősége, főleg püspöke ellen. Bizonyára nem előzetes megbeszélések nélkül a Párttal.

Az a püspök – *Ordas*, korábban *Wolff* – egykor számára is nagy tekintély volt. Mikor Alpár Sanyi tréfásan úgy emlegette Lacit mint leendő püspököt, ő komolyan elgondolkozott, mérlegelte a lehetőségeket, s kijelentette, hogy nem valószínű, mert nagyon komoly jelöltek vannak, mint például Wolff, akit nagy tisztelettel emlegetett. Most azonban már nem.

A támadás után Ordas és az egyház gazdasági vezetője börtönbe került, Lacika pedig a püspöki székbe. Sőt öccse, *Pipu* meg vele együtt az egyház gazdasági vezetőjének székébe. Később kiderült, hogy az egyház vagyonából sok átfolyt Pipu és bátyja zsebébe. Mindezt még akkor hallottam, amikor püspök volt, mert jöttek hozzám egykori evangélikus teológusok, akik beszámoltak a „csudadolgokról".

Közben, már püspök korában kétségbeesett levelet kaptam egyik könyvtári kolléganőmtől, akit férjével együtt kitelepítettek valahova vidékre, hogy vegyem rá barátomat, a püspököt, járjon közbe értük, és szabadítsa ki nehéz helyzetükből. Akkor én már nem kívántam beszélni vele, de egy levelet azért írtam, és ajánlva adtam föl neki. Valami előrelátásból vagy gyanakvásból el is tettem a feladóvevényt és állandóan tárcámban tartottam. *Zábrák Juliska* apja is miniszteri tanácsos volt ugyanott, ahol Laci apja, ugyancsak evangélikus, s valahányszor Laci találkozott kolléganőmmel a könyvtárban, mély kézcsókokkal üdvözölte. Most azonban válaszra sem méltatta levelemet. Amit persze megírtam a szegény asszonynak.

Nem tudom, mennyi idő múlva véletlenül találkoztunk az utcán. Köszönését fanyalogva fogadtam, és azonnal előadtam Juliska dolgát. Tagadta, hogy megkapta volna levelemet, mire előhúztam tárcámból a feladóvevényt. „Akkor" – mondta – „bizonyára nem adták át titkárai". Nemigen hittem, minthogy azokat még teológus korukból jól ismertem, s ők is tudták, milyen viszonyban voltunk egymással.

Jött azonban 1956. Amikor is ki lehetett mondani, ami addig tilos volt. S Pipu ennek következtében jobbnak látta disszidálni Bécsbe, bár ott először internálták rossz híre miatt. S Lacit sem kívánta az új berendezkedés a püspöki székben látni ilyen botrányok után. Így lett újságíró. (Megjegyzem, érettségi után sokáig ingadozott, hogy újságíró legyen-e, vagy teológus. Végül az utóbbit választotta, minthogy apja életében az evangélikus ügyek intézője volt a minisztériumban, s így ezen a pályán könnyebbnek mutatkozott a karrier).

Hosszú ideig állandó előadója volt a Rádiónak, ahol sorozatai mentek. Míg egyszer egy újságcikk rá nem

olvasta, hogy szocialista erkölcsi prédikációi az egykori katolikus páter, *Tóth Tihamér* könyveiből, a *Tiszta Férfiúság* és a *Jellemes Ifjú* részleteiből vannak összeollózva, méghozzá nem is nagyon átírva. Akkor a Rádióból is el kellett tűnnie.

Valamikor a hatvanas évek végén, mikor már a Népzenekutató Csoportban dolgoztam még Kodály életében, s az Akadémiához közeli Deák téri tejvendéglőbe jártam ebédelni, a talponálló asztalánál egyszer csak szembejön velem Laci. Elnéztem másfelé, hiába állt ő velem szemben egy könyöknyire jobbra, s úgy ettük meg mindketten „ebédünket", mint aki nem is látja a másikat.

Egyszer aztán elmentem az évenként tartott osztálytalálkozóra, ahol Laci általában nem mert megjelenni, de akkor először, mégis eljött. Elkapott, és arra a Deák téri talponállóra hivatkozva kérdezte, hogy lehet, hogy egykori jó barátok így elnéznek egymás mellett. Azt feleltem, ahhoz, hogy ezt megmagyarázzam, egy hosszú kibeszélésre volna szükség. Amit ő vállalt is volna.

Ismét évekkel később fölhívott a Zenetudományi Intézetben, hogy Kis János altábornagyról akar könyvet írni, mondjam el mindazt, amit tudok. Boldizsár Iványhoz utasítottam, aki első kézből tud adni adatokat, mert ami keveset én tudtam, mind tőle hallottam. Ekkor mellesleg utalt a „kibeszélésre" is. Nemsokára két hétre be kellett feküdnöm az Orvostovábbképző idegosztályára egy különleges vizsgálat kedvéért, s ott meglátogatott. A másik ágyon eszméletlenül feküdt egy öreg tudós, nyugodtan beszélhettünk. Kérte, mondjam el, mi az, ami szembeállít vele.

Fölnéztem a plafonra, vagy magam elé, s mondtam mindazt, amit itt leírtam. Ő csak néha, nem is nagy meggyőződéssel próbált egyet-mást közbevetni védel-

mére, de inkább csöndben hallgatta vádbeszédemet. Azután elment.

Talán egy fél év telt el, Soma felhívott, hogy Laci halálán van, s felesége üzeni, azonnal menjünk el, ha még életben kívánunk találkozni vele. Nagy szükségét nem éreztem a találkozásnak, de Soma hívására elmentem. Ágyban fekve, alva találtuk. Alig lehetett már felébreszteni. Akkor odaültem hozzá, s hogy valamit mondjak, azt kezdtem el, hogy ha tudtam volna, milyen állapotban van, nem került volna sor arra a legutóbbi beszélgetésre. Mire ő alig hallhatóan tördelte a választ: „Na-gyon jó ... volt ... az ... a ... be-szél-ge-tés".

A kereszténység ilyenkor megbocsátást ír elő. Megbocsátani nem tudtam neki sok bűnét. Feleségét is csalta, sőt volt, hogy ököllel ütötte is a fejét. De akkor mégis megsajnáltam. Legalább halála közeledtére megszólalt lelkiismerete.

Így múlt el *dezseri Bielek Aladár* és *pécsújfalusi Péchy Klára* fiának, az utolsó dzsentrinek élete, akit közelről ismerhettem. Mennyit nevettünk Somával, amikor elvette *Lányi Jutkát*, Sári húgom évfolyamtársát, akinek szintén mindkét szülője nemesi előnévvel rendelkezett, s ki is adtak egy esküvői meghívót, ahol az akkor már „néhai" apa is, de halálában is dzsentri, „dezseri", másik három társával együtt teljes nemesi előnevét felsorolva adja tudtunkra gyermekei házasságát. Különösen Jutka „káposztafalvi" előneve hatott ránk humorosan. Ez a dzsentri-sznobság már akkor is a visszahozhatatlan múlt volt, ma már csak teljesen elfelejtett múlt. Maradjon is az örökre.

Hanem Soma? Nála színváltozás nem volt, annál tragikusabb színhelyváltozás. Még talán 1949-ben, de nem sokkal a Pálffy-Österreicher-ügy után került el Recskre.

Ő ugyanis nem tartotta azt, amit én, hogy amit tettünk, nem érdemes arra, hogy emlegessük. Igyekezett kivenni a részét mindabból, ami egy „ellenállónak" akkoriban járt. Igaz, ő többet is tett, és nagyobbat is kockáztatott. Tehát ki is futotta magát, őrnagyságig vitte a partizánoknál. Sőt iskolatársunkkal, Pálffy-Österreicherrel is kapcsolatba került, aki rajta keresztül még utánam is érdeklődött. Saját lebukását Soma annak tulajdonította, hogy visszautasított egy megbízást ügyészi munkára valami politikai perben. Szerintem azonban már ezt a megbízást is azért adták, hogy lássák, elkülöníti-e magát a már lebukottaktól, főleg a „Nagyöszitől", ahogy cserkészként neveztük öccsétől, a „Kisöszitől" megkülönböztetve.

Maga a recski internálás nem lett volna tragikus. Csak egyszer, munka közben, amint kötélen lógott a sziklafal mellett, amit fejtenie kellett, nekilódult a sziklának, s bal oldalán eltört a dereka. Később, kiszabadulása után vízipólós barátai – az egykori főiskolai világbajnok vízilabdásnak – hoztak Amerikából olyan fémcsövet, amit beültettek az oldalába, s avval kissé sántikálva bár, de aránylag könnyen járt. Csak a nyolcvanas évek elején kezdett az a fémbetét kárt okozni: elgennyesedett a helye, vagy elrákosodott. Soma mindenesetre az utóbbit tudta vagy sejtette, s kiugrott a második emeletről a Császár fürdő ablakából.

Ő is megkapta tehát a megérdemelt hálát, amiért segített kiszabadulni néhány ellenállót és kommunistát.

Akkor már az ilyen kis ember körül is, mint én, robbantak a becsapódások. 1949. december 22-én, négynapos nászutunkról hazaérve anyám már az ajtónyitáskor avval fogadott: *Kovács Jóskát* négy évre elítélték. Hideg zuhanyként ért a hír a négynapos kikapcsolódás után.

Jóska a Vetőmagkiviteli Vállalatnál dolgozott, s mint hithű marxista, illetve a felszabadulás után hithű párt-

tag kihívta maga ellen néhány ravasz kereskedő ellenszenvét. Főnöke szerint, akit ismertünk, s aki hamarosan disszidált Dániába, néha valóban keményen képviselte buzgalmában a párt álláspontját. Ezek a ravasz emberek azonban följebb tudtak nyúlni az akkori politikai lehetőségekben, s eljárást indíttattak ellene kisebb téves intézkedések miatt, amit természetesen szabotázsnak állítottak be. A magasabb pártösszeköttetés győzött. Jóskát, a polgári becsületesség mintaképét és a szocializmust szilárd erkölcsi alapnak valló párttagot saját rendszere börtönbe vetette. Mikor meghallotta az ítéletet, valami vinnyogó, kiáltásszerű sóhajjal ájultan dőlt a padlóra.

Kiszabadulása után a francia mellé, amit hatévi párizsi tartózkodása alatt tanult meg, még három nyelvet megtanult: oroszul, németül és angolul, s mint az IBUSZ alkalmazottja dolgozta le hátralévő életét. Még sikerült kitanítania és útra bocsátani fiát és lányát, s minden politikából kiábrándulva, csak a magánlétezésre és egyéni kötelességeire összpontosította életét. Míg annak is eleget téve, aránylag fiatalon eltávozott az élők sorából.

Rokonságomban is robbant a bomba. Unokatestvéremnek férjét, egy alezredesi rangban átvett gazdasági tisztet is elvitték – az akkori szokás szerint az utcáról –, hogy egy darabig a család azt se tudja, mi történt vele. A bizonytalanság és rettegés volt a szilárd alapja Rákosiék rendszerének. Az ok az elvitelre semmivel sem volt több, mint megvallott naiv katolikussága. A feleség avval tudta családját fenntartani, hogy azonnal elvált tőle, de 14 és 12 éves fiainak így is éjjel havat kellett lapátolni, nappal szénhordást vállalni – az iskola mellett! –, hogy valahogy fenntartsák magukat. Mégis mindkettőből ember lett, mérnök, sőt ma többet keresnek, mint én.

Apjuk azonban kiszabadulása után valami vállalat udvarát seperte, sajnos, a munkások gúnyos megjegyzései közepette.

Ezek a lebukások a *Rajk*-per és társainak korszakát hozták hozzánk testközelbe. És még egy esemény „testközelben". Kató révén még 1945-ben megismerkedtem *Pentsy Jenőné*vel, a Külügyminisztérium fordítóirodájának vezetőjével, egy orosz emigráns asszonnyal, akitől később angolt tanultam egy évig, majd szintén egy évig oroszt, végül néhány hónapig franciául. Férje szintén „átvett" katonatiszt volt. Kitűnően képzett technikai szakember, híradós őrnagyként szolgált az orosz fronton. S megint milyen kicsiny ez a magyar világ: főnöke volt Bachner-Pataky Ernő barátomnak az Egyetemi Körből. Jenőtől tudtam meg, hogy Ernő rendszeres rádiókapcsolatot tartott fenn a szovjet hadsereggel, amiről ő pontosan tudott mindig, de természetesen nem tett ellene semmit, minthogy hasonló volt a véleménye a háborúról. Ezért maradt is meg egy darabig alezredesként az új hadseregben, de végül mégiscsak „megtisztították" tőle is.

Csak aztán hagyták volna békében! De, sajnos, az ÁVH őt is elvitte pár napra, kissé megverték, s azzal engedték haza, hogy megígérte, „dolgozik" nekik. Amit csak azért ígért meg, hogy feleségével együtt lehessenek öngyilkosok. El is hozta nekem a négykötetes *Tolkovüj Szlovart*, amit Klári rám akart hagyni. Aztán mégiscsak visszaadtam a szótárt: mert ő, a feleség volt az, aki nem tudta elhatározni magát az öngyilkosságra. Így Jenőnek tovább kellett mennie időnkint „megbeszélésekre" különböző eszpresszókba, ahol megkapta azoknak az egykori tiszttársainak nevét, akikkel „beszélnie" kellett. Akiket ő előzőleg fölhívott, hogy ekkor és ekkor ne legyenek otthon. Persze, megbízói sem fogadták el,

hogy sosem tudott semmit elintézni, azért a *Tolkovüj Szlovar* még egyszer elkerült hozzám. De megint visszakerült, mert akkor meg a férfi omlott össze a végső elhatározás előtt. Így folyt ez a huzavona még egy darabig tovább, végül az ÁVH belátta, hogy ettől az embertől nem várhat semmit, és lassan lekoptak róla. Akkor aztán a Technikai Kiadó lektoraként dolgozhatott haláláig, mint négy nyelvet beszélő, kitűnő szakember, és művelt, rokonszenves civil „dolgozó". És családunk barátja feleségével együtt.

Így alulról-kívülről nézve világunkat, az nekem egészen másnak látszott, mint P. Zsuzsáéknak vagy Iványak „belülről". Zsuzsáékkal lassan már alig volt kapcsolatunk. Egyik utolsó találkozásunk alkalmával – még valamivel a Rajk-per előtt – lelkesen emlegették Rajkot, milyen szeretetre méltó, mennyire rajonganak érte a párttagok és munkatársai. Később már nem is szerettem politikai életben szereplő ismerőseimmel beszélni, mert akkor már mindenki olyan volt – ahogy akkor megfogalmaztam –, hogy a házaspárok éjfélkor, lámpaoltás után sem mertek mást egymás fülébe súgni, mint ami hivatalosan kötelező volt. A barátság csak a forradalom után újult fel köztünk, s azóta tart máig.

Ivánnal némileg másképp voltunk. Velük is fokozatosan ellanyhult kapcsolatunk, amikor a „Független Magyarország" még egy folyóirat címében sem élhetett tovább, de azért időnként találkoztunk. Még 56 novemberében is eljött egyszer hozzánk, és a további lehetőségeket kezdte megbeszélni velem. Akkor én elég dühös hangulatban fejeztem ki véleményemet minden további közszereplésről. Meg is jegyezte, hogy akárhogy is haragszom, a tényeket tudomásul kell venni.

Mindenesetre akkor kérdezte először, hogy hittem-e a Rajk-ügyet. „Természetesen nem", feleltem. Ő állítólag elhitte. Ezt meg én nem hittem el. Szerintem ő sem hitte, mint ahogy senki sem hihette, csak hinnie *kellett*, s úgy tett, mint aki hisz. Különben próbált volna nem hinni, illetve azt meg is mondani!

De az már nem volt szükséges, hogy Kovács Imrét, miután „kiengedték" az országból, nyilvánosan „leleplezze". Azt a jó barátot, akivel annyit dolgoztak együtt az ellenállásban! Persze követelték tőle, s csak úgy maradhatott a helyén. És sajnos, ő is mindig elvégezte, amit kellett, és maradt is a helyén.

Nem időzöm tovább Iván politikai szereplésénél, eléggé közismert, hiszen a nagy nyilvánosság előtt folyt le. Minthogy családilag is kapcsolatban voltunk vele – feleségén, majd gyermekein keresztül, akik közül egyiknek Sári húgom a keresztanyja –, teljesen sosem szűnt meg köztünk a kapcsolat. Később, a New Hungarian Quarterly szerkesztőjeként is sokszor fölkért és helyet adott cikkeimnek. Csak nem voltunk lelkes bámulói sem visszaemlékezéseinek, se másnemű irodalmi tevékenységének, sőt még fia nagy sikerű színdarabjainak sem. Így aztán odáig ment a fokozatos ellanyhulás, hogy a Szabó Ilonka utcai új lakásunkba már el sem jöttek, tehát az utolsó öt év alatt egyetlen alkalmon kívül nem is találkoztunk. Pedig a legutóbbi időkben, sőt egyáltalán a forradalom utáni időkben semmi olyan nincs az életében, amit el kellene ítélni, hiszen inkább kultúránk nemzetközi „képviseletében" működik, s ezt csak helyeselni tudom. Nem is elítélnivalók miatt vagyunk távol egymástól, inkább stíluskérdések miatt. Ha elítélnivaló már nincs is szereplésében, de ízlésemnek nem tetszők még igen. Különösen ellenállási emlékeinek állandó szellőztetése, s nem kevésbé ahogy bizonyos tényeket oly sokáig elhallgatott – például Soma szerepét. És a mindenütt ott levés sem vonz engem az emberekben,

bármennyire is nélkülözhetetlen az az olyan közszerepléshez, mint az övé (– volt – írom most utólag hozzá halála után).

MÚZEUMBAN

De még menjünk egy kicsit vissza a Rákosi-korszakba. A Néprajzi Múzeumban, a tudományos életbe visszavonulva sem lehetett teljesen mentesnek maradni a „közéleti ártalmaktól". Egyszer levelet kaptam a kerületi pártszervezettől – vagy a minisztériumi főosztálytól? –, melyben „örömmel értesítenek", hogy „kérésemre" fölvettek egy ideológiai továbbképző tanfolyamra. Amit én azonnal hálásan megköszöntem, de egyúttal bejelentettem, hogy nem kértem ezt a megtiszteltetést, és jelenlegi elfoglaltságom mellett nem is tudom vállalni.

Ezért még csak néhány megrovó mondatot kaptam *Fülep Ferenc*től, akkori főosztályvezetőnktől, amikor kijött a Múzeumba vezetőségi értekezletet tartani. Vele ugyanis korábban, előző beosztása idején sokszor alkottunk közös frontot Ortutayval szemben. Már nagyobb botrányt jelentett később a *Bakos*-könyv ügye. Akkor már egyetemi docens voltam Ortutay tanszékén.

Hogy jutottam oda? Mert tudtam néhány terhelő adatot Tutus balladakönyvéről, nemcsak hibákról, hanem súlyosan lejáratók hanyagságairól is. Egyszer egy közös ismerősünk kérdésére említettem is ezeket, aki viszont továbbadta Tutusnak – aki akkor éppen bukófélben volt a minisztérségből. Ilyenkor pedig nem szeretik az emberek az ilyen titkok ismerőit „ellenfélnek" tudni. Jobbnak látta inkább kibékülni velem. Vagyis bevett az Akadémiai Néprajzi Bizottságba, ahol is első alkalommal megmutatta nekem a „véletlenül" nála levő balladakönyvében kijavított jegyzeteit.

Később táncosnak készülő egyetemi hallgatói kérésére népzenei órákat tarthattam a tanszéken, mint megbízott óraadó, végül odáig fejlődött „kapcsolatunk", hogy kineveztetett docensnek tanszékére.

Igaz, semmilyen valóságos néprajzi tárgyat nem adhattam elő – azokat mind ő vagy *Linda* és *Katona Imre* tartotta –, de legalább népzenét, saját kutatásaimat és néhány kötelező nyelvi órát tarthattam.

Jött azonban mindjárt a baj. A néprajzosok kifogásolták, hogy a közösen végzett 1948-as kutatás összefoglalását Linda úgy írta meg, hogy a könyv meg sem említette az előző közös gyűjtéseket, sem azoknak első, kéziratos összefoglalásait, amelyek már elkészültek a végső összefoglalás számára.

Ortutay rám lőcsölte az ügy kivizsgálását, számítva rá, hogy ebben a helyzetben nem fogom az ő környezetét elmarasztalni, néprajzos társaim előtt pedig van annyi tekintélyem, hogy elfogadják döntésemet.

Csakhogy, sajnos, meg kellett állapítanom, hogy Linda valóban mulasztást követett el, tehát javasoltam, tegyen egy írásbeli nyilatkozatot, amelyben ezt elismeri és sajnálatát fejezi ki érte.

Ez a döntés aztán végleg elrontotta a köztünk levő viszonyt.

Amit már előzőleg ritmuskönyvem nagy sikere sem tudott túlságosan előmozdítani. Ugyanis közben éppen az ő el nem készült könyve helyére beajánlott verstani könyvem megjelent és nagy föltűnést keltett. Az Akadémia II. Osztálya rendezett is róla egy vitaülést, amire megtelt a díszterem. Igaz, az egyik hozzászóló Németh László volt, s ez legalább annyira vonzotta a hallgatókat, mint a könyv. Végül is a vita nagy sikerem lett, magam is életem legjobb formájában tudtam részt venni a vitá-

ban rögtönzött válaszommal, így egy darabig a siker fénye ragyogott rám.

Ám nemsokára következett a Bakos-könyv botránya.

EGY KÖNYV SORSA

Bakos József felvidéki tanító volt, aki a szlovákiai magyarok körében és a visszacsatolás idején gyűjtött gyermekjátékait és gyermekdalait adta ki egy kötetben *„Mátyusföldi gyermekjátékok"* címmel. Ortutay volt a könyv szerkesztője, s mikor mint minden akadémiai kiadványt, ezt is megküldték *Rusznyák*nak, az Akadémia elnökének, amint kinyitja, az első szöveg, amire ráesett tekintete, az volt: „Zsidó, zsinegre való. Minek mondja a magyarnak, mi van eladó." Vagyis a csúfolók részénél találta kinyitni, s éppen egy házalót csúfoló szöveget kellett megpillantania. Kitört a botrány. A könyvet be akarták zúzni, szerkesztője és két lektora ellen – egyike én voltam, másika *Manga János* – vizsgálatot indítottak. A vizsgálóbizottság elnöke Lukács György lett, másik tagja Mátrai László, aki akkor lett az ügyben illetékes II. Osztály főtitkára, és az öreg *Moravcsik Gyula* bácsi, „hogy hárman legyenek". Természetesen nem akarták, hogy egyedül a zsidócsúfoló miatt legyen a botrány, ezért az is vádponttá lett, hogy „határon túli magyarságtól" való anyagot adunk ki, valamint itt-ott a bibliográfiában is kifogásoltak egy-két művet.

Én könnyen kivonhattam volna magam az egész dologból. Hivatalosan nem kértek föl ugyanis lektornak, hanem csak egy előzetes véleményt kért tőlem Tutus, hogy a Népzene Tára I. (Gyermekjátékok) kötete mellett van-e értelme ezt az anyagot is kiadni. Erre én egy félbeszakított papírlapon, tintával írt véleményt adtam

be, hogy mit ad még hozzá a nagy kiadványhoz ez a kézirat, s javasoltam kiadását; a szerzőnek pedig egy hosszú listán kisebb-nagyobb javítandókra hívtam föl a figyelmét. Vagyis túlmentem feladatomon, de innen maradtam egy igazi lektoráláson. Később Ortutay társalgás közben jelezte, hogy megy a kiadás az én „lektori jelentésem" alapján. „Én lektor?" csodálkoztam, aztán tudomásul vettem, hogy ezt a kis írásomat adták be lektori jelentésnek. Vállat vontam rá. Ha ezt akkor így előadom, biztosan kivonhattam volna magam minden következmény alól. Annál is inkább, mert kiderült, hogy elsősorban Ortutay ellen megy a dolog. Ő ugyanis megkért, hogy mozgósítsam Kodályt az ügyben. Fel is hívtam, vállalta is, majd visszahívott, és elmondta tapasztalatait: hogy úgy látja, Ortutay ellen megy a dolog. Mert Rusznyák kifakadt neki Tutus ellen, hogy egy miniszterviselt politikus hogy tud ilyen politikai hibát elkövetni! Tudniillik Ortutay még minisztersége idején nem teljesítette Rusznyák valami kérését, aki azóta dühös rá. Tehát biztosan könnyű lett volna kibújnom a felelősség alól. Bizonyára örültek volna is neki.

Csakhogy itt olyan vádak merültek föl, ami ellen tiltakozni akartam. Vállaltam hát a lektorságot és az ügyben való részvételt.

Időközben az Akadémiai Kiadó is jelentkezett egy kedves levéllel, hogy fizessem vissza a lektori díjat. Amire azt válaszoltam, hogy egyelőre kivizsgálás folyik, amíg annak eredménye nem ismeretes, várjanak ezzel a „behajtással".

A kihallgatáson külön beszéltek Tutussal, Mangával és velem. Manga valószínűleg arra hivatkozott, hogy az én véleményem ismeretében már nem nézte végig olyan alaposan, mint kellett volna, s ismerve egyéb magatartását, valószínűleg „megbánást tanúsított", ezért vele ké-

sőbb nem is foglalkoztak. Én Lukács Györggyel szemben sem titkoltam ellenszenvemet az ilyesféle vádakkal szemben, amit ő fagyosan vett tudomásul.

Aztán kijött a döntés: egy Mátrai-fogalmazvány az Osztályközleményekben. Még jobban felháborodtam. Tutus is akart velem és Mangával együtt válaszolni rá, de én nem akartam valami óvatos-langyos közös írásban szerepelni, mert itt az egész néprajz és bizonyos magyar kérdések forogtak veszélyben. Azért külön, magam nevében léptem az ügyben, és a következő levelet küldtem az Akadémia elnökének.

Elnök Úr!

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának vezetősége közleményt jelentetett meg az Osztályközleményekben Bakos József gyermekjáték-gyűjteményével kapcsolatban. Ennek a közleménynek egyes kitételeit, hangját és általánosításait vissza kell utasítanom a néprajzkutatók nevében, mielőtt érdemi részével bármilyen vitába is szállanék. Szokatlan osztályozást enged meg magának az Osztályvezetőség, amikor „fejlettebb, igényesebb tudományok"-ról beszél az egész tudományággal kapcsolatban; „politikai süketség", „rossz pozitivizmus", „alacsony eszmei színvonal", „még féltudománynak sem nevezhető" és hasonló kifejezéseket használ; ez a fogalmazás méltatlan az Akadémiához és a néprajz tudományához egyaránt.

Annál feltűnőbb ez az éles és általánosító ítélkezés, mert súlyos tájékozatlanság és tudománytalan megnyilatkozások kíséretében jelentkezik.

„Adatfetisizmus", „mindenáron való adatközlés"-nek minősíti a máshol is élő adatoknak konkrét lelőhelyről származó „lelet"-ként való közlését. Van-e fogalma a közlemény írójának arról, hogy mi a jelentősége egy néprajzi adatnak, és miért rögzítjük meg származási körülményeit? Azt hiszi, hogy a néprajz adatai általában egyetlenek, máshol meg nem találhatók? Hogy csak az egyszeri, a máshol ismeretlen adat jellemző egy vidékre? És csak azt kell közölni? Azt hiszi, hogy a Kisfaludy Társaság nagy hírű népköltési gyűjteményében nem ismétlődnek egyes szövegek a különböző kötetekben, vagy hogy az általa is példaképnek tartott Bartók és Kodály *„Erdélyi Magyarság"* gyűjteményében minden darab csak Erdélyben található, és nincs benne egy sem, amely ne volna országszerte ismert? De halmozhatnánk a néprajzi példákat, ha nem látnánk a közleményben a néprajz iránti értetlenséget és ellenszenvet; ezért inkább nyelvészeti példával próbálom megértetni magunkat: *Csüry Bálint Szamosháti szótárát* is elmarasztalja talán „mindenáron való adatközlés"-ben, a benne szereplő, sőt nagy részét kitevő *közszók* miatt? Aki ilyen nagyfokú tudatlanságról tesz bizonyságot, az illetéktelen arra, hogy más tudományszak kérdéseihez hozzászóljon.

Bartók és a bukaresti Akadémia példájában hanyagságból származó tárgyi tévedés és tájékozatlanság mellett eszmei zűrzavar jelentkezik. Bartók *bihari* (és nem *máramarosi*) gyűjteményét nem a „Román Akadémiával *adatta* ki", hanem elfogadta a bukaresti ajánlatot, miután hiába próbálta megnyerni a magyar hivatalos fórumokat a kiadásra. (Máramarosi kiadványát Münchenben jelentette meg, a *Sammelbände für vergleichende Musikforschung* 4. kötetében, Kolinda-gyűjteményét pedig

Bécsben, saját költségén.) Fontosabb azonban az, hogy ha „kimagasló példának" számít, hogy az 1913-ban Magyarországon élő bihari románok zenéjét a bukaresti román Akadémia adta ki, akkor ebből logikusan következik – és nem „politikai süketség" –, hogy az 1953-ban Csehszlovákiában élő magyarok játékait a budapesti Magyar Tudományos Akadémia adja ki.

Ideológiai és tudománypolitikai zűrzavar nyilatkozik meg abban, hogy kifogásolják a folklorizálódott óvodai játékok közlését több száz éves népballadák ősi töredékei mellett. Eddig az Akadémia és minden hivatalos fórum azt nevezte narodnyikizmusnak, ha csak a néphagyomány ősi elemeivel foglalkoztunk gyűjtőmunkában vagy tanulmányban, és nem vizsgáltuk a városi eredetű elemek befogadásának és az új születésének folyamatát. Most pedig, amikor már általánossá válik munkánkban ez a szempont, akkor az Akadémia „rossz pozitivizmus"-nak bélyegzi, és az „elméleti állásfoglalás elkerülésének káros következményét" látja benne.

Az „elvi következtetések levonása nélkül való anyagközlést", az anyag „egyszerű összegyűjtését" még féltudománynak sem minősíti a közlemény, még pozitivizmusnak sem fogadja el, és egész néprajzi frontunk súlyos tünetét látja benne. Itt az anyagpublikációra, anyaggyűjtésre nem utalt filozófusok szakmai elzárkózottsága és értetlensége nyilvánul meg azokkal a tudományágakkal szemben, amelyek anyagközlés nélkül nem tudnak dolgozni. Történelem, irodalomtörténet, nyelvészet, régészet és néprajz egyaránt komoly, tudományos munkának tartja – természetesen nem a legmagasabb rendű tudományos megnyilatkozásnak – a megbízható anyagközlést annak ellenére, hogy „csak" levéltári „összeíró munka" eredménye, vagy ásatás, vagy parasztoktól való kérdezgetés és feljegyzés útján gyűlt össze. Vajon a II. Osztály egy másik kiadványa, a *Zsigmond-kori Okmánytár* is alacsony eszmei színvonalú, még féltudománynak sem minősülő munka, mert elvi és ideológiai állásfoglalás nélkül közli egyszerűen anyagát? És Bartók, Kodály gyűjtőmunkája, amellyel a magyar népzene anyagát tárta fel kulturális életünk számára, nem minősül tudományos teljesítménynek? Kiadványuk, az *„Erdélyi Magyarság"*, vagy a bihari román gyűjtemény alacsony eszmei színvonalú kiadvány, mert néhány leíró jellegű bevezető mondat és jelmagyarázat kíséretében, elvi következtetések levonása nélkül adták közre? Ugyanígy Györffy, Visky népművészeti anyagközlései, melyek kísérő szöveg nélküli képtáblák? Igaz, ők „tudtak mit kezdeni az anyaggal" – *tanulmányaikban*, de azok mellett egyszerű gyűjteményeket is adtak közre. A mai néprajztudomány elvi, ideológiai és politikai fejlettségét nem lehet elmarasztalni azért, mert egy anyagpublikációban nem vonnak le elvi következtetéseket. Mért nem mérik le ezt pl. a Tiszaigarról szóló munkán, melynek kiadását a szokásosnál jóval nagyobb számú lektorai eddig mind politikai szükségnek nyilvánították, az Akadémia azonban mai napig halogatta megjelenését ismeretlen okokból?

Feltűnő, hogy a közlemény ilyen gyengén megalapozott általános-elvi természetű vádakkal helyettesíti a vizsgálat folyamán felmerült konkrét kifogásokat, melyek közül egyeseket nem is említ,

csak homályosan utal rájuk. Nem érezte az Osztályvezetőség elég súlyosnak azt a tényállást, hogy egy átlagos színvonalú, normális anyagközlésben néhány momentumot politikai szempontból kifogás tárgyává tettek? Ezek a kifogások a következők: 1. Határon túli anyagot publikál. 2. A falu-, foglalkozás-, nemzetiség- és névcsúfolók közt szerepel egy házalózsidó-csúfoló is, mégpedig olyan parasztcsúfolóval együtt, amely szinte szó szerint azonos vele, továbbá két él nélküli szlovákcsúfoló. 3. A háromíves bibliográfiában néhány kifogásolt mű fordul elő (de a „stb.", „egyéb" kifejezések használata itt is megtévesztő). Tehát nem a néprajz elvi kérdéseiről van szó, nem elmaradottságról, hanem lektorálási kérdésről. Erre nézve, mint a kötet egyik lektora, a következőket óhajtom leszögezni.

A lektori megbízatás a szakmai és ideológiai szempontot írja elő, a változó természetű politikai követelmények mérlegelését nem; de ezt a lektorok nagy része megfelelő direktívák híján nem is vállalhatja, márpedig ilyeneket az Akadémia ezideig sosem adott. (Meg kell itt jegyeznem, hogy ha adott volna, akkor az 1. pontra vonatkozó álláspontjának ismeretében nem is vállaltam volna el a lektori megbízatást, különösen amióta az Osztályvezetőség aggályokat fejezett ki a Kálmány-hagyaték egy részével kapcsolatban is, melynek származási helye ma határon túli terület, de a gyűjtés idején, 1918 előtt Magyarországhoz tartozott.) Ugyanakkor köztudomású, és a lektorok előtt is ismeretes, hogy a végső „imprimatúrá"-t az osztályvezetőségek adják meg minden kiadványra, bizonyára nem formális okokból, hanem hogy ezzel biztosítsák a szükséges politikai szempontok érvényesítését. Ehhez járul még, hogy a szóban forgó kiadvány címe és tartalma 2 éven keresztül ismeretes volt és jóváhagyást nyert az Osztályvezetőség és a Könyvkiadó Bizottság előtt; ez a körülmény a lektoroknak közvetve direktívául szolgált az 1. pontra nézve.

A 2. pontra nézve is csak *példák* álltak a lektorok rendelkezésére a hiányzó direktívák helyett. Ez a példa az akkor frissen megjelent *Népzene Tára* I. kötete volt, mely szintén tartalmaz több, hasonló csúfolót, néhányat éppen Bakos József gyűjtéséből. S itt nem áll meg a fegyelmi bizottság érvelése, melyet a vizsgálaton hangoztatott, hogy Kodály Zoltánnak olyan is szabad, ami másnak nem szabad. Először azért nem, mert a lektorok nem tudhatták, hogy az Akadémia csak Kodályra való tekintetből hagyta meg a kérdéses szövegeket a kötetben, hiszen nem figyelmeztetett erre senkit sem. Másodszor azért nem, mert ez nem is felel meg a tényeknek: Kodály kiadványaiból is éppen úgy kihúzzák a nemkívánatos részeket, mint másból, ha *észreveszik*. Az Arany-népdalgyűjteményből már a korrektúrák után húztak ki részeket, tehát a lektorálás után, de az osztályvezetőségi *imprimatúra előtt*. Ha tehát a *Népzene Tára*ban bennemaradtak a kérdéses szövegek, előzetes és utólagos megjegyzés nélkül, akkor ezt joggal állásfoglalásnak gondolhattuk az ilyen szövegekre nézve. Így az Akadémia eljárása *megtévesztette a lektorokat*, s most utólag felelősségre vonja őket érte, és éppen az az Osztályvezetőség, amelyet magát is mulasztás terheli az ellenőrzés elmulasztásáért, vagy pedig következetlenségért.

Mindezek alapján az Osztályvezetőség javaslatait méltánytalannak tartom, a közleményt pedig az egész néprajztudomány elleni kártevésnek, mely annál súlyosabb, minthogy egy egész tudományszakot érint a tudományos közvélemény nagy nyilvánossága előtt. Ezért szükségesnek tartom, hogy levelemet a társadalmi tudományok egyes intézményeinek és neves képviselőinek is megküldjem másolatban, hogy legalább egy szűkebb nyilvánosság előtt ellensúlyozzam a közlemény káros hatását.

Budapest, 1953. augusztus 15.

Tisztelettel

(Vargyas Lajos) a zenei tudományok kandidátusa, egyetemi docens, a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályának vezetője.

A levelet Rusznyákon kívül elküldtem a II. és I. Osztály vezetőségének, Kodálynak, *Tamás Lajos*nak, az Eötvös Loránd Egyetem rektorának, valamint Bókának, a bölcsészkari dékánnak, Kardos Tibor egyetemi tanárnak, *Sulán Béla*nak, a Felsőoktatási Minisztérium főosztályvezetőjének, Paisnak, mint a Nyelvtudományi Bizottság elnökének, Fülep Ferencnek, mint a Régészeti Bizottság elnökének, Moravcsik Gyula egyetemi tanárnak, aki a harmadik tagja volt a fegyelmi bizottságnak, és a Történettudományi Intézet elnökségének.

Vajda László néprajzos kollégám találkozott *Németh Gyulá*val, aki akkor a Nyelvtudományi Intézet igazgatója volt. Azonnal szóba hozta levelemet, amit Vajda persze helyeselt. „De az a hang, de az a hang!" méltatlankodott Németh Gyula széttárva két karját.

Néhány évvel előbb ő vizsgáztatta feleségemet, akkor még menyasszonyomat, s mikor megtudta, ki a vőlegény, azzal gratulált neki: „Őt nemcsak mint tudóst becsülöm, hanem mint embert is." Most, úgy látszik, ennek már vége volt.

Azt a „hangot" szándékosan fentem ki élesre. És szándékosan különítettem magam el Ortutaytól és Mangától. Én a magam módján és magam nevében akartam kiállni, nem Tutusért, nem is magamért, hanem a néprajzért és a tudományos élet tisztességéért. Tudtam, hogy ha valami óvatos-langyosat írok, egyszerűen félretolják. Azt akartam, hogy foglalkozzanak vele, ahhoz pedig botrány kellett.

A botrány meg is lett. Jöttek a hírek mindenfelől, hiszen 14 másolatban küldtem szét levelemet. Azt is beszélték, hogy megfosztanak kandidátusságomtól. Erre van is szabály: aki politikai vétséget követ el, attól meg kell vonni. Ismerek is olyasvalakit, akitől doktorátusát vonták meg bírói elítélése után. Igaz, később rehabilitálták, s visszakapta „nagydoktori" fokozatát.

Több mint egy hónap múlva megkaptam az elnök IX. hó 24-én kelt válaszát. Ezt is ideírom teljes terjedelmében.

A *„Mátyusföldi gyermekjátékok"* c. könyvvel kapcsolatban hozott határozatok ellen f. é. augusztus 15-én kelt felszólaló levelét megkaptam.

Ami a határozatok konkrét okát és kiindulását képező tényeket, vagyis a fenti könyv szerkesztése és lektorálása körüli mulasztásokat illeti, ezekre nézve levele nem szolgáltat olyan adatokat, amelyekből az következnék, hogy ezek a hibák nem történtek meg. A könyv olyan szövegeket tartalmaz, melyeknek megjelentetése nem fedi Akadémiánk célkitűzéseit, nem alkalmas a népek közti jó viszony ápolására. Ezek a szövegek a szerző, a

szerkesztő és a lektorok mulasztása következtében kerülhettek a kötetbe. Mivel pedig e hibák jó nevű és részben magas képesítésű néprajzkutatóktól származtak, ez a körülmény nem csupán alapot ad bizonyos fokú általánosítások levonására, de egyenest kötelességünkké is teszi a hibák okainak felderítését. E nélkül a határozat csupán fegyelmi diktátum lenne, de nem szolgálná a néprajztudomány fejlesztését.

Ami levelének azt a közlését illeti, hogy a határozat általánosabb jellegű következtetéseit méltánytalannak tartja: ezt a határozattal szemben való bírálatnak tekintem s szükségesnek tartom a kérdés gondos megvitatását. Ez a kérdés, néprajztudományunk állásának kérdése, túlmutat a határozat keretein s vizsgálata az osztályvezetőség és a Néprajzi Állandó Bizottság feladata.

A Néprajzi Állandó Bizottság novemberben fog beszámolni a néprajztudomány általános helyzetéről és problémáiról és a beszámolónak a II. Osztály Vezetőségével való megvitatása során fog tisztázódni a határozatban gyakorolt bírálat helyes vagy helytelen volta.

A vélemények és ellenvélemények szabad kifejtésének ez a természetes útja Akadémiánkban, ez a termékeny módja annak, hogy a tudományok egészét szemmel tartó vezetés és az egy-egy szakmát képviselő kutatók alkotó módon együttműködjenek. Nyomatékosan hangsúlyozni kívánom azonban, hogy minden ilyen vita csak akkor és csak annyiban szolgálhatja a tudomány fejlődését, ha Akadémiánk döntő elvi célkitűzéseivel a szakma képviselői is eleve és őszinte módon egyetértenek. Szükségesnek tartom ezt hangsúlyozni azért,

mert levelének a lektori munka mibenlétére és az akadémiai osztály irányító feladatára vonatkozó megállapításai azt mutatják, mintha nem csupán a konkrét határozatokkal nem értene egyet, hanem külön véleményen volna Akadémiánk általános elvi célkitűzéseinek kérdésében, tudomány és politika viszonyának kérdésében is. Azt írja ugyanis, hogy „A lektori megbízatás a szakmai és ideológiai szempontot írja elő, a változó természetű politikai követelmények mérlegelését nem": ez arra vall, hogy az ideológiai bírálatot és a politikai szempontok mérlegelését különálló feladatnak tekinti. Ez az álláspont ellenkezik Akadémiánk alapszabályba rögzített célkitűzéseivel. Ezért hangsúlyozom, hogy arról lehet és kell vitatkozni, hogy valamely vezetőségi határozat szolgálta-e és jól szolgálta-e az Akadémia elvi célkitűzéseit, de hogy ezek a célkitűzések mások lehetnének a vezetés és mások a lektorok számára: erre nézve az Akadémián belül nem lehetséges vita.

Rusznyák István,
a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

Vagyis a botránynak nagyobb volt a füstje, mint a lángja. Az, hogy az Akadémia vezetősége ilyen mérsékelten fogadta éles hangú tiltakozásomat, egyrészt annak is tulajdonítható, hogy érezték a saját felelősségüket és túlzásaikat. Másrészt talán maga az a meglepő tény is hathatott, hogy ilyen „szembeszegülés" egyáltalán megeshet. Amiből viszont talán arra következtethetünk, hogy ha máshol mások is megkockáztatták volna a kritikát, az ellenvéleményt, akkor talán másképp is alakulhatott volna egy és más még abban a korszakban is; ha

nem is a politikában, de talán a kulturális életben igen, vagy legalább a tudományban.

S ha most gondolunk vissza a „változó politikai szempontok" körüli vitánkra, éppen abban a bizonyos kifogásolt, határon túli magyar kérdésekben azóta a hivatalos álláspont is oda „változott", ahol akkor én állottam. Vagyis hosszabb idő távlatában mégiscsak igaz, hogy a politikai szempontok „változóak".

Pedig akkor még egyszer vissza kellett térnem erre a problémára. A következő levelet írtam Révai Józsefnek, aki akkor népművelési miniszter volt.

Miniszter Úr!

A Tudományos Akadémia II. Osztálya visszavonta a könyvárusi forgalomból Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok* c. könyvét, s a szerzőt, szerkesztőt és lektorokat – köztük magamat is – kihallgatásra idézte Lukács György, Mátrai László és Moravcsik Gyula elé. A könyv elleni eljárás fő oka ugyan egy zsidócsúfoló mondóka volt, mely különféle egyéb csúfolók közt szerepelt a szövegben, azonban Lukács György és Mátrai László talán még nagyobb nyomatékkal kifogásolta, hogy a kötet határon túli, csehszlovákiai magyarság anyagát közli, ami szerintük politikai szempontból meg nem engedhető.

A vizsgálat óta a II. Osztály vezetősége egy lépéssel továbbment ebben a vonatkozásban. A Néprajzi Állandó Bizottság által benyújtott 1954. évi könyvkiadási tervre válaszolva felhívta figyelmünket arra, hogy a Kálmány-hagyaték tervezett 2. kötete is tartalmaz Torontál megyei anyagot. Kálmány Lajos 1918-ig gyűjtött, eszerint a határon túli magyarságra vonatkozó tilalom kiterjed a múltra is, amikor a magyarságnak ez a része a magyar állam határain belül élt.

Ez a kérdés olyan nagy jelentőségű mind tudományos életünk szempontjából, mind népi kultúránk felhasználása tekintetében – ahová ez a felfogás tovább terjedhet és érintheti a széki muzsikán, széki táncokon kezdve akár a Székely Fonót is –, hogy szükségesnek érzem kultúránk legfőbb irányítójához fordulni, aki biztosabban tudja megítélni a valóban fennálló politikai követelményeket, mint akár mi, etnográfusok, akár az Akadémia II. Osztályának vezetősége. Kérem Miniszter Urat, közölje velem és a néprajzi kutatókkal, hogy valóban fennáll-e ilyen tilalom, s ha igen, meddig terjed időben, s vonatkozik-e az összmagyarsággal foglalkozó művekre is, vagy csak területi monográfiákra.

Budapest, 1953. június 17.

Tisztelettel

s megint kiírtam összes „címemet".

Az év július 2. napján keltezve megkaptam a rövid választ.

Igen tisztelt Uram!

Az Akadémia autonóm szerv, ennélfogva a kiadásában megjelenő könyvek megítélése semmilyen szempontból nem tartozik az én hatáskörömbe.

Tisztelettel

és aláírás

Van tehát egy „kézírásos névjegyem" a nagy „négy" egyikétől. Levele megérkezése utáni napon olvashattam

az újságban, hogy lemondott – leváltották – a miniszterségről. Ez lehetett egyik utolsó miniszteri „fogalmazása". Nincs szerencsém a politikusokkal! Különben el tudom képzelni azt a megvető-gúnyos mosolyt, ami ajkán járhatott, amikor az „urazást" lediktálta. Persze az én címzésemet és megszólításomat vette át, nyilván paródiának is. De hát Istenem! Révait csak nem nevezem elvtársamnak!

Mikor az osztályvezetőség Fogarasi elnökletével megtárgyalta a Néprajzi Bizottság évi jelentését, még az elnöki levélnél is langyosabb hangnem uralkodott, az én levelemről nem is esett szó, még a Bakos-könyv ügyéről is elég kevés. Egyedül *Spira György*, a történész kötött bele a néprajzba, aki mint valami meghívott szakértő vehetett részt az ülésen. Ő az akkor szokásos módon támadott: szőrszálhasogató elemzésekkel „hozott felszínre" hajszálvékony hibákat, s azok alapján jött a bunkóval, és súlyos vádakat hangoztatott, amelyek után jöttek a súlyos elmarasztalások. Tutus persze mindenre a politikai életben megtanult módon reagált, vagy egyáltalán nem reagált. Vajda László is csak mellékes kérdésekkel foglalkozott, s láthatólag Fogarasi tetszését akarta megnyerni, aki állítólag kedvelte. Én aztán megköszöntem Spirának „finom elemzéseit", amelyekkel olyan hibákra hívta föl figyelmünket, amelyeket magunk észre sem vettünk. „Csak az elemzések finomságával nem volt arányban a következtetések súlyossága." Nem is vették azokat figyelembe a továbbiak során.

Ezzel a Bakos-könyv ügye végleg lezárult.

De a könyvet azért mégiscsak bezúzták.

És azért én is kaptam egyet a fejemre.

Tutus nem felejtette el Linda 1948-as működésével kapcsolatos „ítéletemet", bár a nyilvánosság előtt semmit sem tett ellene. Annál inkább a hátam mögött. Volt

Egyetemi Könyvtár-beli kollégáim adtak hírt róla, hogy többször jártak Mátrainál, aki akkor osztálytitkár volt, s ezt azzal magyarázták, hogy a Bakos-ügyben tárgyalnak vele. De akkor tudtam *Salamon Ágnes*től, aki ott Fogarasi és *Fehér Klára* alatt intézte az ügyeket, hogy Tutus és Linda rendszeresen jár a fenti két pártnagysághoz a plágiumügyben, és azt terjesztik, hogy én azért üldözöm Lindát, mert ő az egyetlen zsidó és párttag a Néprajzi Bizottságban. Ezt persze mindkét személyiség első szóra el is hitte. Jellemző, hogy ugyanezt olyan egyéniség, mint Salamon Ágnes, egy percig sem hitte, azért árulta el nekem ezt az „államtitkot". Mert ha hitte volna, neki is szembe kellett volna fordulnia velem.

Tehát míg én a Bakos-könyv ügyében teljes mellszélességben kiálltam Tutus mellett, magamra vontam a hivatalos körök haragját, ő nem átallotta ezzel párhuzamosan megfúrni engem a másik ügyben.

Végül lejött az osztályvezetőség döntése, amelyben megállapítják, hogy az általam javasolt határozat a néprajzban fennálló, sajnálatos személyi ellentétek következménye, s mint ilyent hatályon kívül helyezték. Vagyis engem bélyegeztek meg.

Nem volt kedvem tiltakozni, újabb harcot kezdeni. Tehát megjegyzés nélkül hagytam a közlést, amit Tutus látható elégtétellel olvasott a képembe.

Ma már mindketten a föld alatt vannak. Fogarasi haláláról később az Akadémia azt terjesztette, hogy agylágyulásban halt meg. Pedig a valóság az volt, hogy halála közeledtére rabbit hívatott, gyertyát gyújtatott, és megtért ősei hitére.

Kicsit előrefutottam az időben. Mert a tudományos élet kérdései mindig fontosabbak voltak nekem, mint a mindennapi élet anyagi problémái. Például, hogy lakásunkat lakhatóvá is kellett tenni.

Minthogy Kató húgom Bolgár Eleknek köszönhetően kikerült a moszkvai magyar követségre – igaz, nem követségi állásba, mégis messze az itthoni jövedelmünk fölötti keresettel –, kezdte hazaküldeni a pénzt, hogy rendbe hozhassuk a lakást.

Akkor már megvolt az új szilárd pénz, a forint, életünk is nagyjából helyrerázódott. Csemegi Jóska, az építész-történész mérnök jó barátom volt. Ő ajánlott embereket, akikkel helyreállítottuk a hatalmas, 167 négyzetméteres lakást. Sőt még a végén maradt egy kis pénz arra is, hogy képet vegyek a hatalmas lakás falaira. Elmentem árverésre, és akkor hihetetlen olcsón lehetett aránylag jó képeket venni. Mindent kikiáltási áron.

De bútor, az bizony kevés volt az óriási lakáshoz. Alpárné Margit ajánlotta, hogy a ház egyik Nyugatra menekült családjának a pincében tárolt bútorát igényeljük ki „kölcsön", természetesen azzal a feltétellel, hogy ha hazajönnek, visszaadjuk. S megadtuk az új címet a házmesternőnek. Ezzel meg is voltunk sokáig. Épp egy kis fiatal társaság volt nálunk lemezt hallgatni, mikor csöngettek, és az ajtóban megjelenő férfi bemutatkozott: *Filippini* vagyok – a bútorok tulajdonosa. Megmutattam mindenét, s néhány nap múlva el is vitték. Kezdhettük újra a berendezkedést. De az még egy ideig eltartott. Inkább nagy virágokkal, filodendronokkal töltöttük ki a hatalmas méretű, 5,5 × 7,5 méter nagy szobát, János bácsi egykori dolgozószobáját.

Közben megházasodtam. 1949. december 17-én volt

az esküvőnk, de ahhoz még valami kellett. Nekem rendes fekete cipő. Hogy azt megvehessem, két héttel előbb megkötöttük a polgári házasságot, hogy megkaphassam a szakszervezeti segélyt, amiből cipőt tudok venni az esküvőmre.

Csak ezt nem tudták *Kati* szülei. Azt hitték, azért csináltuk így, hogy megkezdhessük a házaséletet az egyházi esküvő előtt. Ami anyósom számára, lévén apósom református pap, megengedhetetlen valami volt. Tehát a polgári esküvő délutánján megjelent apósom, hogy hazavigye feleségemet éjszakára. Ebbe úgy egyeztem bele, hogy mondtam Katinak: holnap reggel visszajössz, vagy 17-én mehetsz apáddal egyedül az esküvőre. Haza is jött, mert szülei is megelégedtek a szimbolikus tüntetéssel.

Esküvőnket „nászúttal" is meg akartam ünnepelni. Ami abból állt, hogy négy napra kivettem egy szobát a margitszigeti Nagyszállóban. Amihez Ernő bácsitól, keresztapámtól kaptam pénzt kölcsön, amit majd csak májusban tudtam visszafizetni. Sőt csak akkor tudtunk esküvői képet is csináltatni, amikor Kati már öthónapos állapotos volt, de szerencsére ez nem látszott meg rajta. S az esküvői ruhát, kalapot is kölcsön kapta a fényképezésre.

Mikor aztán a szintén kölcsönkapott, kihúzható dupla rekamiét vissza kellett adnunk, csináltattunk egy újat magunknak. Ennek is meglett a maga emlékezete életünkben. Az ismerős által ajánlott, disszidálni szándékozó asztalos olyan művet készített, amelynek minden este külön haditett volt a megvetése. Az ágyneműtartó alsó részt ugyanis egy felnyitható keret födte, amelyet textilsávokból háló fedett. Efölé jött a három nagy kárpitcsoda, három nagy külön részből álló fekvő rész. Ezeket le kellett esténként szedni, felnyitni a keretet,

kiszedni az alsó részből az ágyneműt, aztán mindent visszarakni. Igen ám, csak a harmadik napon már szétesett a keret, ami alig valahogy volt összeragasztva, mert az asztalos „utánam az özönvíz" alapon csak az átvételig kívánta, hogy működjön. Meg kellett szögezni, de az is mindig megtágult a mindennapi kinyitáskor. Kalapáccsal kellett összeveregetni. Erre mondtam, hogy „kelet-európai tudós ágyat vet", ami akkori életünk egyik jelmondatává vált.

Azokból az időkből van még egy másik jellemző emlékem is. Egy délután sétáltunk az utcán, hogy egy kicsit levegőzzünk. Ahogy ilyenkor lenni szokott, feleségem nem tudott úgy elmenni egy üzlet előtt, hogy be ne nézzen, vagy be ne menjen. Egy nagyon szegényes élelmiszerüzlet volt akkor a Keleti Károly utcai sarkon, de azért bementünk. Szinte semmi érdemlegeset nem láttunk benne, végül is fél kiló lencsét vett Kati, s mikor kiléptünk az utcára, elégedetten sóhajtott föl: „Mégis vettem valamit!"

Gyermekeinket is ennek megfelelően tartottuk. S ők egyáltalán nem érezték ennek alacsony színvonalát. Sőt minthogy később Kati a Statisztikai Hivatalban dolgozott, annak turistaszakosztályával sokat jártunk kirándulni, sőt autóbusztúrával az ország távoli részeire is eljutottunk. Így ők úgy érezték, hogy mi „gazdagok vagyunk". Annak ellenére érezték így, hogy velünk szemben orvos lakott, akinek gyerekeivel nemcsak együtt jártak iskolába, hanem együtt játszottak is, s akiknek persze sokkal több jutott, mint nekik. De ők ezt az összehasonlítást nem tették meg soha. Sőt volt, ami az ő szerény életükben „kosztolásukban" még különös értéket jelentett. Például a sóskafőzelék. Amit imádtak.

Egyszer egy sóskavacsora után maradt egy adag, amit annak ígért Kati, aki másnap leghamarabb jön haza az

iskolából. A többi eszik velünk a szemben levő Statisztikai Hivatal éttermében. Minthogy *Zozó*nak egy órával kevesebbje volt aznap, ő volt a sóska várományosa. Ennek megfelelően magabiztosan játszott is társaival az iskola lépcsőházában, amikor megpillantja *Gábor*t, akinek elmaradt egy órája és megy le a lépcsőn. „Jaj a sóska!" ordította el magát, és hanyatt-homlok vágtatott bátyja után, aki persze nevetve rohant haza, nagyobb is lévén, meg előnye is volt – a biztos zsákmányért.

Én csak azt hallottam, hogy berobbannak az ajtón, és nagy zaj, veszekedés, sírás hallatszik. Hát bizony, Gáboré lett a sóska, Zoltánnak át kellett mennie könnyes arccal anyjához a Statiba, ahol is elpanaszolta a történteket. Kolléganői irigyelték is Katit, hogy gyerekei ilyen nagy dolognak tartják ezt a nyomorúságos kis olcsó ennivalót.

ANYAGI CSÚCS

De nehogy az olvasó túlságosan is megsajnáljon, vagy megunja ennek az életszínvonalnak hosszas ecsetelését, sietek bejelenteni, hogy nemsokára eljutottam életem anyagi csúcspontjára. Az 1952. év hozta meg azt nekem. (Tehát még a sóska előtt!) Amikor is megkaptam a kandidátusságot addigi munkáimra, másfél állásom volt – a teljes az egyetemen, ami akkor még kiemelten magas fizetéssel járt –, és akkor jelent meg a Kodály–Vargyas, aminek teljes honoráriumát megkaptam Kodálytól. Ráadásnak még *„A Magyar Vers Ritmusa"* is megjelent, ami annak a felénél is kevesebbet jelentett, de mégiscsak nagy pénz volt.

Ekkor szereltettünk gázbojlert a fürdőszobánkba, ahol addig még – és az egész lakásban – nem volt meleg-

víz-szolgáltatás. Ekkor szereztünk új bútorokat a lakásba, új zongorát (egy használt Ehrbart, s eladtuk a régi bécsit potom áron). Ekkor kapott Kati új piros ruhát, amit egy belvárosi szalonban csináltatott, s amiben valóban nagy feltűnést keltett mindenütt, ahol csak megjelent. Különösen az Akadémiai Üdülőben Mátraházán, ahová akkor először kaptunk beutalást. S ahol akkoriban még olyan nagyságok is csak előszezonban kaptak beutalót, mint *Frigyessy* professzor, a híres nőgyógyász és felesége, a hajdan dúsgazdag dáma, Haggenmacher lány. Aki kalapban ült az ebédlőasztalhoz.

Kati körülrajongott központja lett ennek a társaságnak. Ha valamit nem tudtak neki azonnal kínálni – például cigarettát –, másnap reggel ott volt az éjszakára kitett cipőjében. (Akkor még kitisztították a kirakott cipőket!) Azóta mondogatom, hogy az Akadémiai Üdülőben bemutatkozáskor Kati a „Vargyas Lajos felesége". Már a második naptól kezdve én voltam a (szép) „Vargyasné férje".

Kati szépsége nemcsak a tudós környezetet kápráztatta el. Kapott később egy még elfogulatlanabb körből is elismerést. Gábor fiam akkor már olyan 14 éves forma volt, mikor elmentünk egy májusi délután hangversenyre vagy színházba. Kati szépen megfésülve, rózsaszín, térdig érő könnyű ruhában adta ki a ház előtt játszó Gábornak utolsó utasításait. Társai szótlanul hallgatták mellette.

Mikor este hazajöttünk, a három gyerek még szokása ellenére ébren várt. És Gábor ellelkendezte, hogy mikor elmentünk, társai azt mondták, hogy „állati csinos anyukád van!" Ez nem hagyta őket aludni, ezt kellett nekünk is elmondani még elalvás előtt.

Az a bizonyos anyagi csúcs avval is járt, hogy még mecénás is lehettem. Márta, Sárköziné figyelmeztetett,

akinek elmondtam anyagi fellendülésemet, hogy Pilinszky igen nagy nyomorúságban él két nagynénjével, neki lehetne karácsonyra juttatni valamit a pénzből. Mire meg is kértem Pilinszkyt, írja le nekem azt a néhány versét, amit legtöbbre tart, azt megveszem, s nekem is lesz Pilinszky-kéziratom, neki is tudok így valamit segíteni. Le is írt hét verset egy kockás számtanfüzetbe, ceruzával, csak az elején és végén a dedikálást írta tintával. A versek közt van a Harbach és az Apokrif, amiket máig legjobban szeretek versei közül. Már nem emlékszem, 500 vagy 5000 forintot adtam érte. Mindenesetre 1953 karácsonyát evvel könnyebbé tettem számára.

Bibó Pistának is ajánlottam, hogy amennyi pénzre szüksége van, tőlem megkaphatja. De ő ezt a nyáron tett ajánlatot akkor nem vette igénybe. Csak karácsony előtt jött, hogy mégis kellene nagyobb összeg. Csakhogy akkorra már elköltődött a nagyja, s csak egy kisebb összeget, 900 Ft-ot tudtam neki adni. Én örökbe gondoltam, ő kölcsönbe kérte, de sejtvén, hogy nem tudja megadni, három családi könyvét adta érte. „Zálogba?" Az egyik volt *Árva Bethlen Kata emlékirata,* a másik a *Páriz–Pápay szótár,* és ha jól emlékszem, harmadikként egy *Károli-biblia,* amibe bele voltak írva az 1700-as évek végétől a család újszülötteinek nevei. Ezeket aztán Pista halála után visszaadtam fiának.

Így hát az a csúcs még környezetemen is tudott segíteni egy kicsit.

Részben idetartozik az is, hogy ekkor vettem szobrokat Ferenczy Bénitől. Ez ugyan elsősorban saját örömünkre történt, de Béninek sem jött rosszul akkor, hogy ki volt tiltva mindenből a miatt a megjegyzése miatt a szovjet képkiállítással kapcsolatban. Katónak akartam viszonozni, hogy a lakás helyreállítását neki köszönhet-

tük. Megrendeltem tehát neki Bénitől a *Karitász* ülő női szobrát, magunknak pedig egy kisfiú-szobrot, aki széttárt karjával lép a világba, pontosan úgy, mint az akkor két-három éves Péter. (Akitől kérdeztük is később, ki ez a fiú, mire ő ahelyett, amit vártunk, hogy „én" vagy „Péter", azt felelte: „Vargyas-szobor".) Mindkettőt maga Béni cizellálta, s ennyiben különbek, mint a második öntésből valók, amelyek kiállításokon szerepeltek.

A csúcs nem tartott soká. 1954-ben kidobtak az Egyetemről, és visszasüllyedtünk a korábbi szegénységbe. Csak ez nehezebb volt azután, hogy mást is átéltünk.

Tehát el kellett küldenünk „*Böbőt*", a közben felfogadott cselédet. Le kellett mondanunk a gyermekorvost, aki már *Péter* születésétől kezdve járt hozzánk, és csodálatos örökség folytán éppen egykori gyermekorvosom, *Heim Pál* veje volt, *Görgényi-Göttche Oszkár*. De óriási különbség volt még így is a volt és az új helyzetünk közt: ugyanis második gyermekünk születése után Kati lemondott állásáról – hiszen akkor voltam én a csúcson –, és most ott álltunk egy fizetéssel, ami nagyon alacsony volt, és három gyerekkel. Ezt bizony nem lehetett így elviselni.

Kati először többféle próbálkozás után a szomszéd orvos feleségének kendőfestésébe szállt be kontúrozni. Ez egy rossz-szagú anyaggal való keretrajzolást jelentett, ami után tudott barátnője hozzáfogni a minta festéséhez. Tehát hajtotta Katit. Ami nem mindig ment simán, gyakran éjszakákon át dolgozott, hogy aztán egy félnapi lélegzetvétele legyen.

Később bekerült a Statisztikába Márta környezetének egyik tagja, *Ferge Zsuzsa* révén. S minthogy a gyerekek az Ady Endre utcai 12 osztályos iskolába jártak,

ebédelni a Statisztikába járhattunk mindnyájan, s ott kezdődött a turistacsoporttal azóta is tartó kapcsolatunk.

Ezt a mélypontot is kibírtuk, s később lassan kimásztunk belőle. Mikor Kodály odavett a Népzenekutató Csoportba, kikötötte, hogy ami pénzük csak van a személyi rovaton, mind oda kell adni nekem. Így a Múzeumban lassanként 2000-néhányszáz forintra emelkedő fizetésem egyszerre háromezer fölé emelkedett, vagyis, ha jól emlékszem, egyszerre 800 Ft-tal kaptam többet havonta. Ami azt jelentette, hogy megint gondok nélkül élhettünk egy darabig.

KÜLFÖLDI UTAK

Igaz, csak gondok nélkül, de nem könnyen, még kevésbé jól. Ezt a különbséget lemérhettük Kati izraeli útján. Ahová Kodály a saját devizakeretéből küldött ki engem (és *Sárosi Bálint*ot) konferenciára.

Ha én kiutazom, Kati is szeretett volna eljönni. De ez már csak magánalapon volt lehetséges. Devizánk pedig nem volt. Katónak egy francia barátnője vette meg Párizsban Kató ott levő várandóságából a hajójegyet Pireusból Haifába és vissza. Csakhogy ez akkor már csak olyan időpontban volt, amikor már csak olyan hajóra kapott jegyet, ami három nappal a konferencia megkezdése után ért Haifába, és három nappal a befejezés után indult vissza. Három napot tehát Katinak egy statisztikai kolléganője disszidált rokonainál kellett eltöltenie, Pireusig pedig vonattal kellett utaznia, amit viszont meg lehetett venni forintban.

Az utazás 10 nappal a skopjei földrengés után történt, ami maga is nem kis kockázat volt. Még nagyobb

kockázat volt, hogy összesen 10 dollárral a zsebében utazott, azt is különös kegyként adták neki Izraelre való tekintettel az akkor még mindenkinek járó öt dollár helyett.

Még szerencse, hogy a földrengési övezet miatt olyan késéssel érkezett a vonat Athénbe, hogy este helyett hajnali ötkor volt ott, így nem kellett az éjszakát valahol eltöltenie. És amint a pályaudvar előtt álldogált a téren, odajött hozzá valaki – kiderült, hogy egy idegenforgalmi tisztviselő –, s az segített neki eljutni Pireusba, a hajóállomásra. Ott azután már minden nagyszerű volt, a hajón pompás étvággyal „fogyasztott", hogy a görög pincér megveregette a vállát: „Brávo madame". A háromnapos úton meglátta Ciprust és Rodoszt is – az utóbbin ki is szálltak, és tett egy kis körutat, amennyire még futotta a néhány dollárból.

Csak mikor a hajóút végén mindenki bedobta a kosárba a maga borravalóját, s neki már nem volt mit, külföldi beszélgetőtársnői pedig méltatlankodva figyelmeztették, hogy anélkül ne menjen ki a hajóból, úgy oldotta meg a kínos helyzetet, hogy bedobott egy 20 forintost, amit úgysem ismert senki, s nem tudhatták, mennyit (nem) ér.

Ezután jött még a kaland. A hajóállomáson hosszasan kiáltozta be a hangosbeszélő, hogy „lady Vargiasz" jelentkezzék, majd elvitették tévedésből Herzliába, a legelőkelőbb szállodába, ahová viszont a konferencia résztvevői nem is szándékoztak eljutni. Akkor már a konferenciának vége volt, s a résztvevők egy háromnapos körúton voltak az ország megtekintésére. Végül hosszas telefonok után kiderült, hogy hová kell vinni szegényt. Közben Herzliában néhány magyarul tudó izraeli, aki segíteni próbált neki, biztatta, hogy ne búsuljon, lesz itt férfi, aki elvállalja. Végül elvitték az országnak egy olyan

pontjára, ahová nemsokára mi is megérkeztünk, s a viszontlátással vége szakadt a viszontagságoknak.

Közben az volt az izgalom, hogy találjuk meg a barátnő rokonait, akiknél ott marad három napra. De az is sikerült. A konferencia egyik napján, ebédnél előttem állt sorba az a férfi, aki kérdezte a körülállóktól, hol van Vargyas. Ő volt a barátnő kinn élő testvére, akivel megbeszéltük, hogy jutok el hozzájuk Katival.

Csak ahhoz is még pénz kellett. Márpedig az a másik barátunk rokona, akihez küldtek, hogy ad kölcsön, megtagadta a segítséget. Szerencsére egyik nyugatnémet kollégám adott kölcsön annyi márkát, amennyi mindenre elég volt. Így baj nélkül elvittem Katit Bersevába, megismerkedtem az egész családdal. Az ajtón feliratos szalaggal fogadták a budapesti vendéget, és igazán mindent megtettek, hogy az a néhány nap Katinak jól teljék. Én azonnal visszautaztam a fővárosba, ahonnan repülővel hazatértem. Katit pedig vendéglátói elvitték Haifába, ahonnét a már ismert úton hazajött napokkal utánam. Közben az egyik nyugatnémet zenetudós kollégám vele volt Athénben egy fél napig, s bár 38 °C-os láza volt, elkalauzolta az Akropoliszra, majd a pályaudvarig.

Még hazafelé, a görög vonaton is kijutott neki egy kis kaland. Számos katona utazott velük, eltorlaszolták a folyosót. S mikor ki kellett mennie, az egyik belemarkolt a fenekébe. Mire ő tigrisként fordult vissza, és öklével a katona arcát fenyegetve visított valamit magyarul. Ekkor egy valamivel rendesebb társa leintette a katonát, s Kati mehetett tovább.

Így zajlott le egy kiküldött kelet-európai kutató feleségének utazása 1963-ban a Földközi-tengeren és a Közel-Keleten.

De hát fiatal volt, s még így is élmény volt ez az út, ha később ismerőseinek ellelkendezte, hogy utazott sé-

tahajón a ragyogó mediterrán ég alatt; hogy látta Ciprust, Rodoszt, hajókázott a Genezáret taván, végigautóbuszozott a bibliai történetek tájain, látott kibucot, Tel-Avivban hangversenyt hallgatott a 3000 főt befogadó hatalmas, modern koncertházban, látta, ha egy pillantásra is, Athént. Mi ehhez képest mindaz az izgalom és kellemetlenség, ami vele járt! Végtére is nem vagyunk angol lordok és ladyk, mi csak így látunk világot.

Az a világ később, a forradalom után így is nagyon kitágult nekünk, magyaroknak a két háború közti lehetőségekhez képest. Amikor is még a nálunk valamivel magasabb szinten élő ismerőseink is legföljebb Bécsig vagy Ausztria más vidékeire jutottak el, ritkán Olaszországba egy társasutazással vagy Finnországba. S ha csak a magam utazásait veszem számításba: egy hónap Freiburg im Breisgauban nyugatnémet ösztöndíjjal, konferenciák Koppenhágában, Jeruzsálemben, Gottwaldovban (a régi Zlinben). Magánúton feleségemmel Kelet-Berlinben, még a „fal" előtt, amikor is naponta átmentünk Nyugat-Berlinbe, amitől Kati hajnali három óráig nem tudott elaludni a kirakatokban látottakat emésztve; majd konferenciák Hollandiában, ami után végigjártuk Hollandia és Belgium nevezetes városait és művészeti látnivalóit.

Itt azért egy kis kitérőt kell tennem. Mert nemcsak mi, magyarok vagyunk nemzet-centrikusak. Mások is azok. A genti székesegyházban megnéztük *Van Eyck* híres szárnyasoltárát, ahová kivilágítás és nyilak a falakon irányítottak; majd nem nagy lelkesedéssel egy óriási *Rubens*-képet – húskirakatot –, amit szinte csak egyedüli látnivalóként hirdetett ott minden felirat és számos reflektor. Közben, ahogy elhaladtunk egy sötét, megvilágítatlan fal mellett, egy csodaszép *Krisztus*-fejet láttunk a sötétben. Meg is bámultuk, bár semmi felirat nem

árulta el, kitől van, és semmiféle nyíl nem hívta fel rá a figyelmet. Aztán kimentünk a templom elé, ahol Kati kezdte forgatni a színes levelezőlapok tartóját. Egyszerre csak felkiált: „itt van a Krisztus!" „Na ki csinálta", fordultam oda én is, aki a padon ültem, háttal neki. Ő lassan, tagolva – és jelentős mosollyal – mondta ki: *Leonardo da Vinci*.

De Németalföld után végigjárhattuk a finnországi finnugor konferencia után Turkut és Helsinkit is, onnan Stockholmot, Koppenhágát, Hamburgot és Münchent – mindenütt barátok fogadtak. Két sokat emlegetett emlékünk egy december eleji prágai tíz nap, ahol nemcsak nagyon jól éreztük magunkat, de nem győztünk betelni a gyönyörű várossal, és a rendkívül kedves, figyelmes és segítőkész prágaiakkal. A másik pedig egy csodaszép spanyol–portugál út végig Andalúzián, végezve a világ egyik legszebb fekvésű városával, Lisszabonnal. De más körülmények közt járhatta végig a Balkánt Kati is velem együtt, amikor Dubrovnikban töltöttünk két hetet, majd onnan végighajózva-végiglátogatva a dalmát tengerpartot fölmentünk Fiuméig és Zágrábig. Végül a legnagyobb: elvihettem Katit Amerikába, amikor – két saját konferenciai utazásom után – egy nyári szemeszterre meghívást kaptam Lindától Bloomingtonba, s két és fél hónapot töltöttünk kinn, meglátogatva ezúttal a Niagarát is, majd a nálunk is járt amerikai költőt, *Snodgrass*t. Ő vitt azután be New Yorkba, ahol is négy nap alatt minden érdekességet megnéztünk. És meglátogattuk a Metropolitan Múzeumban azt a kutatót, akivel a szibériai hősénekek témáján keresztül már levelezésben voltunk.

Eljutottunk Katival Riminibe is egy IBUSZ-nyaralásra, amikor bekukkantottunk Velencébe, Firenzébe, Assisibe és Perugiába.

Én még hozzáadhatom, hogy hová jutottam el egyedül: kétszer Amerikába, a Harvardon, majd New York, Los Angeles, Berkeley (ott egy vasárnap átrándultam a világnak egy másik legszebb városába, San Franciscóba), végül Seattle állomásokkal. És Ausztráliában Sidney, majd az ellentét kedvéért Mongólia, Ulánbatorral és egy kis kirándulással a sivatagba!! És Leningrád és Moszkva után Tbiliszi!

De ha fiaim vagy ismerőseim, rokonaim útjait veszem tekintetbe: Vietnamtól Irakig és Egyiptomig. Franciaországot már gyerekkorukban megjárták. És akit csak ismerek: Líbiától Iránig munka éveken át, idegenvezető unokahúgunk számítógépes matematikus férjével fél évig Mexikóban. Kitágult a világ a magyarság számára.

Sajnos, a magyarság is kitágult a világban. Sehol a legtávolabbi országban sem volt úgy, hogy ne találkoztunk volna kinn élő vagy ott dolgozó magyarokkal. (Az utóbbi még Ulánbatorban is megvolt.) Sőt egykori tanítványom és kollégám, *Pesovár Ernő* szombathelyi tánccsoportjával sem tudtam itthon találkozni a nagy távolság miatt, így Mongóliára maradt, hogy meglássam műsorukat. Amikor az első 10 napon még csak szóba sem álltak velem mongol partnereim, az volt a szórakozásom, hogy az ott vendégeskedő tánccsoportnak programjait csináltam végig, s végre műsorukat is megtekinthettem a nagy színházban. Ott már nem voltak távol.

* * *

Életem végén tehát már bizonyos sikereim is voltak. De csak az utolsó években. A hatvanas évekig Kati izraeli útjának körülményei és kalandjai voltak jellemzők anyagi viszonyainkra. Vagyis életem sem sikeresnek nem

volt nevezhető, sem anyagiakban kiegyensúlyozottnak. Kérdés, lehetett volna-e másképp. Vagyis ügyetlenség volt-e ez, vagy nem is vágytam másféle életre? Legalábbis arra nem, hogy megtegyem mindazt érte, ami nélkül nem szokott sikerülni? Mert azt mindenképpen vállalom, hogy semmi olyat nem is lettem volna hajlandó megtenni, ami a közfelfogás szerint az érvényesüléshez kell.

ÜGYETLENSÉGEIM

De azért kellett lennie ügyetlenségnek is benne. Mert azt emlékezetem nyilvántartja olyan esetben is, amikor elpuskáztam valami olyasmit is, amire vágytam.

Ilyen volt mindjárt az az ijedt válaszom, amit Viskynek adtam, mikor említette a magántanárságomat. Pedig korábban még az volt „kimondott tervem", hogy harmincéves koromra egyetemi tanár leszek. Visky ajánlata idején 29 éves voltam, s megijedtem a felelősségtől.

Viskynél más esetem is volt, amikor valami érthetetlen, de nálam gyakran előforduló passzivitásból „nem védtem meg magamat" egy rossz beállítás ellen. Mikor már rendesen kellett bejárnom az Egyetemi Könyvtárba, és Visky újból gyakornokká akart fölterjeszteni, nem vállaltam. Meg volt bántva, és valami olyat mondott, hogy „Igen, a fizetéstelen állást már nem vállalja". Hallgattam. Nem mondtam el, amit már előbb leírtam, hogy napi négy óra gyaloglást jelentett eddig is a vállalás. Pedig ezt megértette volna, és más színben látott volna. De néma maradtam.

Egész életem ambíciója volt az írókkal személyes kapcsolatban lenni. Különösen azokkal, akiket közéleti sze-

replésre is kényszerített az általuk látott valóság. Ilyen volt számomra elsősorban Illyés, akivel meg is volt a lehetőségem, hogy az időnkint adódó kapcsolatot esetleg jobban kihasználjam. De nemhogy ezt nem tettem, hanem egyszer túlságos szerénységből vissza is utasítottam az ő közeledését. Egy délután ugyanis megszólalt a telefon, ő jelentkezett, és tudván, hogy én akkor már fejem tetejéig belemerültem a ballada-témába, kifejtette, mennyire izgatja őt a betyárballadák kérdése és egyáltalán a betyárok a népköltészetben: hogy mi az oka annak, hogy bűnözők hősei lehettek a népnek. És hogy erről szeretne beszélgetni velem. Én ugyan fölfogtam, hogy ez megtiszteltetés, de ahelyett hogy kapva kaptam volna rajta – hiszen ha arra sétáltam a József-hegyi kilátó felé, mindig tekingettem be az ablakán, hátha meglát és behív –, most megijedtem, hogy tudok-e valami érdemeset mondani neki erről – akkor még nem voltak meg későbbi eredményeim – és elkezdtem szabadkozni, hogy nem biztos, tudok-e újat mondani neki. Próbáltam ajánlani egy-két megjelent cikket erről, de azokat már ismerte. Summa summarum: azzal tettük le a kagylót, hogy nem mentem hozzá. Csak miután letettem, nyilallt belém az ijedelem: most meg is sérthettem Illyést, s hogy éppen azt szalasztottam el, amire mindig vágytam: vele alaposan kibeszélgetni magam.

Azóta találkoztunk még néhányszor; nem is mutatott kedvetlenséget irántam. De többé sosem lettünk olyan viszonyban, ami valamikor elkezdődött, s amit én ostobán megszakítottam.

Pedig mikor *Tristan Tzara* meglátogatta Budapesten, kihozta hozzám a Múzeumba a Népzenei Osztályra, és népzenei gramofonfelvételeket hallgattunk. Akkor már Kardos Laci volt az igazgatónk, aki természetesen bejött a Népzenei Osztályra a nevezetes vendégek tiszteletére,

majd elindult, hogy bort hozzon a számukra. Én felugrottam, bár ő volt a fiatalabb, de mégis igazgató, hogy helyette menjek; de Laci nem engedte, s kiment. Rögtön megszólalt Illyés, s akkor tapasztaltam először galambepéjét: „Hagyd, csak hadd menjen borért. Úgyis kocsmáros volt az apja Újpesten."

Mikor második verstani könyvem megjelent, azt már nem küldtem el neki, minthogy nem jött el a verstani vitára, s gondoltam, vagy nem érdekli, vagy ha igen, nála van az első, amit akkorában megküldtem neki. Viszont Sárköziné Mártának adtam egyet dedikálva. Ő mondta el később, hogy Illyés meglátta nála, rácsapott, hogy ez érdekli, és el is vitte magával.

Erre adtam Mártának egy Illyésnek dedikált példányt, hogy legyen mit elolvasnia, s ha alkalma lesz, cseréljék ki. Úgy tudom, sosem történt meg a csere, s ezek szerint Illyés könyvtárában meg kell lennie a Mártának dedikált kötetemnek.

Mindenesetre két ember volt, akinek nevét meglátva valami írás fölött, azt azonnal elolvastam. Illyés mellett ilyen volt Veres Péter. Bár ővele néha vitatkoztam magamban, de akkor is érdekelt.

Nos, ő is fölhívott egyszer, ritmuskönyvem megjelenése és vitája után. Azzal kezdte, hogy mennyire egyetért könyvem kezdetén azzal, hogy a jambust a magyar nyelvvel ellentétes ritmusnak nevezem. S elmondta, hogy ő sokáig képtelen volt megérezni a ritmust a jambus-versekben: nem is érezte versnek.

Ez bizony nagyon érdekelt, mégsem mondtam azt, hogy „ha ez érdekel, Péter bátyám, én szívesen beszélgetnék Veled ezekről", hanem valami helyeslő pár mondat után a beszélgetés abbamaradt. Péter bácsi később eljött a második verstani vitámra, hozzá is szólt, méghozzá védve engem. De közben valaki kifogásolta egy

kétmondatos meghatározásomat a ritmusról, mire ő is nevetve azt mondta: „Az német!" Ezt rossz néven vettem, és a végső válaszomban erre is kitértem kissé fanyalogva. Ezt meg ő vehette rossz néven, mert ha később találkoztunk, egyszer Nagykanizsán Illyéssel együtt hármasban, ő tüntetőleg nem akart mellettünk jönni, hanem valaki mással hátrább maradt.

De azért mégis adott a véleményemre. Mások mondták el, hogy mikor elolvasta *Csanádi Imre Magyar Valóság Verse*iről írt cikkemet a Kortársban, azonnal nekiállt a két kötetnek, sőt később gratulált is Imrének a szép anyaghoz.

Csak egy íróval nem követtem el semmi ilyen balfogást: Kodolányival. Neki is csak olyan „távolból tisztelője" voltam, mint ahogy Illyésnek írtam az áji monográfia ajánlásában, de ő volt az, aki megszólított. Méghozzá azon az első Válasz-szerkesztőségi ülésen, amelyen először vehettem részt. Nem tudom, kitől tudta, hogy ki vagyok, de odaszólt a nevemen szólítva, és valamit kérdezett. Mindenesetre pár szót váltottunk.

Aztán hosszú ideig nem találkoztunk. Később néprajzos fiával összebarátkoztunk, ami családi összejárásig fejlődött. S mikor Balatonalmádiban az Akadémiai Üdülőben nyaraltunk – amiről a fiatal Jánosék tudtak –, egyszer csak bekanyarodott egy autó az üdülő kertjébe. Kiszállnak a fiatal Kodolányiék, utánuk pedig kikászálódik az akkor már nehezen mozgó öreg. Teljesen odavoltunk. Valahol a környéken jártak, s fiától megtudta, hogy ott nyaralunk. Hajlandó volt beugrani hozzánk.

Hamarosan mi is visszaadtuk a látogatást Akarattyán. Majd odahaza, Pesten is meg-meglátogattuk a már súlyos beteg írót a Beethoven utcában. Mindig nagyon élénk beszélgetést folytattunk, és az öreg János bácsi

néha nagyon őszinte, sőt bizalmas dolgokat is közölt velem.

Egyszer aztán, az Imre könyvéről írt tanulmány megjelenése után megszólalt otthon a telefon. Éppen ebédnél ültünk. János bácsi hívott. „Köszönte" cikkemet, mert „az rémes, amit Imrével csináltak", és szerinte „olyan volt a cikked, mint egy májusi eső". Csak hápogtam, és persze nagyon jólesett.

Vagyis kaptam néha olyan elismeréseket is, amelyek kárpótoltak a hivatalos méltánylás elmaradásáért. Jobban mondva: ezek mellett amazokat észre sem vettem.

Csak ne lettem volna éppen velük szemben olyan ostoba!

Németh Lászlóval ritmus-vitám után még egyszer találkoztam Bibóéknál. Akkor kérdezgetett a ritmusvita további sorsa felől. De később nem volt vele személyes kapcsolatom.

S ha most arra gondolok, hogy Kodályt is kétszer visszautasítottam, csak csodálni lehet, hogy vele is nem romlott el végleg a dolgom. Bár kétségtelen, hogy vele is lehettem volna sokkal szorosabb kapcsolatban, különösen egy-egy rövidebb-hosszabb időközben. S ha még azoktól is távol tartottam magam, akiket tiszteltem, s akiknek véleményére adtam, csoda-e, ha még inkább elromlott viszonyom azokkal, akiket semmire se becsültem?

KIDOBNAK AZ EGYETEMRŐL

Ilyen volt Ortutay. S én újabb „bűnt" követtem el a nagy Tutus ellen. Elvállaltam egy balladakönyv írását Csanádi Imrével.

Úgy történt, hogy egyszer bejön hozzám Kardos Laci

vezetésével Csanádi Imre, akit addig még sem személyesen, sem hírből nem ismertem. Arra akartak rávenni, hogy csináljunk együtt egy balladaválogatást. Tudtam, hogy ez nem volna ínyére „főnökömnek", különösen amint meghallottam az előzményeket. Imre ugyanis a Szépirodalmi Kiadó lektoraként szerkesztője lett annak a balladaválogatásnak, amit Ortutay adott be a kiadónak, de amit ő nem tartott megfelelőnek. Nyilván mint költőnek korábban is volt valami fogalma a balladaanyagról, véleménye is alakult ki róla, s már azért sem találta kielégítőnek a Tutus által beadott válogatást és a hozzá fűzött mondandókat. De magával az anyaggal kapcsolatban külön is elkezdte nézni a kiadványokat, s egyre több hiányt, tökéletlenséget kellett megállapítania. Ezeket mint lektor összefoglalta Ortutaynak, hogy egészítse ki az anyagot, vagyis tegye jobbá a válogatást. Amire a professzor természetesen felháborodott, lévén ő a „szakember", s nem volt hajlandó semmit sem változtatni, amikor pedig a kiadó ragaszkodott hozzá, visszavonta kéziratát.

De addigra már Imre úgy beledolgozta és beleélte magát a témába, hogy nem akarta veszni hagyni a kiadványt. Egyedül viszont maga nem merte csinálni, azért fordult Kardos Lacihoz, aki az egykori Györffy Kollégiumban igazgatója volt, hogy hozza össze velem. Engem ugyanis, mint már írtam, ritmus-vitámon látott, s annak alapján volt bizalma hozzám. Pedig nem is tudta, hogy évek óta készülök egy nagy ballada-munkára. Csakhogy én azt is tudtam, hogy ez szakítást fog jelenteni Ortutayval. Egy darabig húzódoztam is; csak amikor a Fogarasinál tett hátam mögötti aknamunkára gondoltam, vontam meg én is a vállamat: ha ő így bánt velem, mért kell nekem őt méltányolni. És beleegyeztem a közös munkába.

Már javában dolgoztunk együtt, de még nem szóltam semmit róla Tutusnak. Csak valamikor december végén (1953-ban) említettem neki, mire azonnal dühbe gurult, s megfenyegetett, hogy ha 25% egyezés lesz az általa beadott anyaggal, akkor megindítja ellenünk a plágiumpert. Ennyit határoz meg ugyanis nagy bölcsen a szerzői jogi törvény a gyűjteményekkel kapcsolatos plágiumhatárnak.

Ez a fenyegetés jól jött figyelmeztetésnek, mert természetesen vigyáztunk rá, hogy a válogatás alatta maradjon ennek a határnak. Imrénél ugyanis megvolt a jegyzéke azoknak a szövegeknek, amelyeket Ortutay vett föl könyvébe, s így vigyázhattunk, hogy az egyezés ne legyen túlságosan nagy. Ami bizonyos vonatkozásban elkerülhetetlen: vannak olyan egyedi darabok, amelyeket nem lehet kihagyni egyetlen balladaválogatásból sem. Vagy mert annyira tökéletesek, vagy mert egyetlen változatai valamelyik balladának. *Kriza „Júlia szép lány"*-a, *„Kádár Katá"*-ja, *„Barcsai"*-ja nem hiányozhat semmiféle magyar balladás könyvből. De másfelől nem volt nehéz elkerülni az egyezést, annyira villával összehányt anyag volt az övé, s annyira mást és többet akartunk mi.

Válogatásunk messze túlment a publikált anyagon – ami mellesleg nálam már teljesen együtt volt 1944 óta –, hanem bőven merítettünk a Népzenei Osztály, sőt az Ethnológiai Adattár kiadatlan anyagából is. Ebbe különösen Imre ásta bele magát akkoriban, én majd csak a közös könyv – és a forradalom – után fogtam hozzá, hogy földolgozzam teljesen ezt az anyagot.

Így hát az egyezés a Tutuséval 17% volt. Minthogy az ő gyűjtéséből is fölvettünk egy újabb betyárballadát, neki is elküldetett Imre egy tiszteletpéldányt, mint mindenkinek, akitől valamit fölhasználtunk. Egy április vé-

gi pénteken kellett megkapnia a példányt. Vasárnap este fölhívott. Addigra végignézhette, s ellenőrizhette az egyezés %-át. Gratulált a munkához, és ígérte, hogy írni fog róla valahol.

Ez az írás máig nem jelent meg sehol. De a könyvnek mégis volt hatása: szeptemberben eltávolítottak az Egyetemről.

Ugyanis egy általános racionalizálás keretében bizonyos számú állást le kellett adni az egyetemnek. Egyszer Kovács Laci figyelmeztetett, hogy már figyeljek oda egy kicsit, arról tárgyalnak, hogy engem dobnak ki a tanszékről. A hír vegyes érzelmeket támasztott bennem. Egyrészt éreztem a megaláztatást és nem kevésbé az anyagi veszteséget, aminek elébe nézhetünk, másrészt egyúttal valami elernyedést is, hogy már nem is bánom, ha nem kell ebben a lelkileg felemás helyzetben maradnom. Barátaim jelezték, hogy Ortutay szobájában tárgyal Bóka dékánnal és *Dobrovits Aladár*ral. Az utóbbi mint *Dömötör Tekla* férje volt érdekelt a dologban. Tekla ugyanis legutoljára került a tanszékre, nem is volt „rangja" – én docens voltam, s az egyetlen kandidátus, Linda adjunktus, Katona Imre tanársegéd, ő semmi. S abban az évben egyetlen órát sem tartott, mert nem „ért rá". Így ő volt az első számú esélyes a racionalizálásra.

De szóltak mellette „erkölcsi" érvek. Mindenekelőtt az, hogy férje (köznyelven Csala), akinek akkor már két vagy három állása is volt: az Iparművészeti Múzeum főigazgatója, a minisztériumi Múzeumi Főosztály vezetője és egyetemi tanár, egy huncut vasat sem ad feleségének és gyermekeinek eltartására. Tehát ha Teklát teszik ki, nincs miből élnie. Ezt az érvet természetesen éppen Csala képviselte a megbeszélésen. S Tutus is

ezzel magyarázta meg „erkölcsileg" a döntést velem szemben.

Az egyetemen azonban más érvelésre volt szükség. Ezt akkor tudtam meg, amikor behívatott a dékán, s a személyzeti főnök az ő jelenlétében adta át nekem a felmondást, amelyben az állt, hogy az egyetemen levő félállásomat megszüntetik. Ez volt ugyanis az „emberséges módja" a racionalizálásnak, hogy akiknek félállásuk volt az egyetemen, azokét szüntették meg. Csakhogy nekem az egyetemen volt főállásom, s a Múzeumban félállás. Ezt meg is mondtam, amikor visszaadtam az elolvasott felmondólevelet. A személyzeti főnök rámeredt Bókára: „Dékán elvtárs nem ezt mondta nekem". Bóka nyájasan mondta vissza a szemébe: „De igen, ezt mondtam". „De nem" – „De igen." mondogatták egypárszor egymás szemébe nézve. Bóka nyájasan, a titkár ingerülten. Eszembe jutott a *Pál utcai fiúk* jelenete, ahol Koltai és Barabás váltják néhányszor ezt a „De igen", „De nem"-et. Csak itt egyik sem mondta, hogy „no jó, legyen a tiéd az utolsó szó", hanem a személyzeti főnök unta meg végül is a vitát, hozzám fordult és így szólt: „Akkor most menjen haza, Vargyas elvtárs, majd állítunk ki egy másik írást". Persze, ő is tudta, hogy nem kezdhetik elölről azt az intézetek közti kötélhúzást, amelynek alapján eldőlt, melyikből tegyenek ki valakit. Jól tudták ezt az én jó barátaim is, azért állították kész helyzet elé evvel a kis „csalafintasággal" a személyzeti osztály vezetőjét. (Akinek persze elsősorban magának kellett volna tudni a valóságos helyzetről, vagy tájékozódnia róla.) Így lett vége két évig tartó egyetemi pályafutásomnak.

1954-ben tehát újra visszakerültem teljes munkaidőben a Múzeumba.

1956-ban értük volna meg Bartók születésének 75. évfordulóját. Jellemző, hogy megint a Néprajzi Társaság volt az, amely erre gondolt, s meg akarta valamiképpen ünnepelni; ugyanúgy, mint 1942-ben a hatvanéves Kodályt. Vagyis elhatározták 1954 végén, vagy 55 elején – én nem voltam jelen azon az ülésen –, hogy emlékkönyvet adnak ki a népzenekutató Bartókról, s engem bíztak meg a szerkesztéssel. Minthogy nekem akkor még alig volt kapcsolatom külföldi népzenekutatókkal, tudtam, hogy *Lajtha* összeköttetéseire szükség lesz ebben a munkában. Minthogy *Rajeczky* akkor még együtt dolgozott vele, nagyon jóban voltak, én meg mint „utóda" esetleg nem vagyok neki annyira kedves, kértem a Társaságot, legyünk Bénivel ketten szerkesztők. A későbbiek során kiderült ugyan, hogy erre nem is volt szükség, Lajtha Bartókért mindenre hajlandó volt, s velem szemben sem voltak fenntartásai; mikor pedig Bénivel összevesztek – a szerkesztés nagyjából erre az időre esett –, már csak az én kedvemért és velem működött közre az emlékkönyv ügyében. Nemcsak neveket ajánlott, címüket adta meg, hanem írt is nekik, beajánlott bennünket barátainak, ismerőseinek. S voltak is, akik csak az ő ajánlatára fogadták el a meghívást, mert benne bíztak, hogy nem valami nekik nem tetsző „sztálinista" szellemben fog készülni a kötet. (Ilyen volt például *Brăiloiu*.)

Nem volt azonban könnyű a helyzetem idehaza sem. Először is az Akadémia engedélye kellett hozzá, vagyis Fogarasié, minthogy akkor még a II. Osztályhoz tartoztunk, ahol ő volt az elnök. El is mentem hozzá, s tudván, hogy ez az idő a legélesebb Bartók-elhallgatás időszaka volt, magyaráztam, hogy csak Bartók tudományos munkásságáról akarunk megemlékezni. Ez sem volt elég a nagy marxista filozófusnak: bizonygatta nekem, hogy emlékkönyvet az illetők életében szoktak kiadni, egy-egy nevezetes dátum alkalmával. Mintha csak ez a fajta emlékkönyv létezett volna, s haláluk után kiadott soha sehol. De tudtam, hogy ez mind csak kifogás.

Akkor elmentem a Pártközpontba, ahol ilyen kifogást nem tettek, csak határozottan ragaszkodtak hozzá, hogy csak a tudós Bartóknak szóljon az emlékkönyv. Mehettem tovább az I. Osztályhoz, ahová a zenetudomány tartozott, s amelynek elnökségében Kodály és *Szabolcsi Bence* is jelen volt. Itt nem is volt ellentmondás, sőt akkor már befutott az Akadémiára az Akadémiai Kiadó véleménye is, hogy szívesen vállalnák a kiadványt, minthogy fantáziát láttak benne pénzügyi sikerre is. Így valahol elindulhatott a dolog, de a nehézségek még nem szűntek meg teljesen. Szabolcsi ugyanis nem vállalta a részvételt. Ez nem Bartóknak szólt, hanem nekem, mert előzőleg néhány tanulmányát szigorúan megbíráltam az Ethnographiában, amire ugyanott nagyon éles választ tett közzé. (Én ragaszkodtam hozzá, hogy mutassák meg neki kéziratomat, és kérjék föl válaszra, majd mikor a rendkívül személyes hangú választ *Balassa* nem akarta lehozni, én ragaszkodtam közléséhez). Ez a feszültség csak később oldódott föl benne, amikor *Gách Mariann*tól meghallotta, hogy segítettünk annak idején Heltaiékon. Akkor újra visszatért köztünk a korábbi szívélyes viszony. Aminek jele volt az is, hogy én voltam a nála fiatalabb nemzedékből az egyedüli, akit tegezett, pedig még a szinte fiaként kezelt *Bónis*t is magázta.

Kodály természetesen vállalta a részvételt, és vele az egész szerkesztés alatt érintkezésben is voltam. *Bartha Dénes*t kértem föl Bartók tudományos életművének összefoglalására, amit meg is ígért. Csak éppen alig egy

hónappal a lapzárta előtt lemondta. Nyilván nem akart Szabolcsival ellentétbe kerülni, inkább engem hagyott cserben. Mert arról akkor már szó sem lehetett, hogy a magam közleménye mellett és a szerkesztés ezer munkája, levelezése közben még Bartha helyett is én írjam meg sebtében a dolgot. Ezért határoztam úgy, hogy egy rövid jellemzést adunk a kötet elejére latinul mintegy dedikációképpen, minthogy a címet is latinul adtuk meg, hogy egyetemes nemzetközi jellege legyen.

Így is megint belekötöttek Fogarasiék: *Fejér Klára* hívott föl, hogy a cím *„Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra"* (Bartók emlékének *szentelt* tanulmányok) nem lesz jó, mert ez azt jelenti, hogy *szent*. (Főbenjáró bűn!) Csak mikor megmondtam, hogy ezt a címet éppen *Maróth Károly* adta, az általuk egyedül mértékadónak tekintett klasszikus filológus, akkor lett egyszerre minden rendben.

Béninek a mondott feladaton kívül alig volt benne munkája. Érezte is, s kérte, hogy néhány német nyelven beküldött kelet-európai cikket adjak oda neki átstilizálásra. Sőt ezért vállalta egy cikkem németre fordítását is – aminek azonban csak a felét készítette el. Ugyanakkor egyedül intéztem az egész levelezést a felkérésekről, tárgyalásokról nem is szólva. Sőt a nyomdai munkálatokat is olyan mértékben, hogy hetekig benn ültem a nyomdában, ott néztem át a levonatokat, s mindjárt meg is beszéltem a nyomdászokkal, illetve a fölöttesekkel. Ezt ott a nyomdában méltányolták is, sőt még a Kiadóban is. Ezért volt, hogy egy majdnem összeveszéssel végződő Brăiloiu-afférт messzemenően igyekeztek megoldani. Ő ugyanis *Debussy* harmóniáiról írva egyik példájában egy transzponáltan közölt akkordban elfelejtett kiírni egy keresztet egy hang elé. Mikor a hasáblevonatokat megküldtem a kottarajzokkal együtt, nem volt

odahaza, nem küldött javítást, s mikor a tördelt levonatban meglátta, és ki akarta javíttatni, már nem lehetett. Rettentő dühös lett, összeszedett mindent, amit csak kifogásolni tudott a nyomdai megvalósításban, és egy éles hangú levelet írt nekem. Szerencsére a Kiadó vállalta, hogy a kinyomtatás után egy asszony egy külön erre a célra csináltatott pecsétnyomóval benyomja a keresztet utólag minden egyes kötetbe a megfelelő kotta elé. Ezt megírva válaszoltam részletesen Brăiloiu kifogásaira, amit aztán megenyhülve vissza is vont. Így szerencsére nem került sor ellentétre az emigrációban élő nagy román zenetudóssal, Bartók első számú barátjával.

Az emlékkönyvnek nagy nemzetközi sikere lett, második kiadásra is hamarosan sor került, sőt egy harmadikra is, amit az addig négynyelvű kiadvány helyett teljesen angolul adtunk ki. Ez volt még nagy teljesítmény: a német, francia és orosz szövegeket *Dienes Gedeon* fordította le angolra, de úgy, hogy szinte minden sort külön megbeszéltünk. Különösen fontos volt ez *Walter Wiora* egyénien használt német szakkifejezéseinél és választékos stílusánál, valamint *Beljaev* középkori orosz többszólamúságról írt szövegénél. De mind a ketten gratuláltak később a szép és pontos fordításért. (Természetesen minden szerzőnek megküldtük a fordítást nyomdába adás előtt.)

A könyvnek három román munkatársa volt, s egy negyedik a romániai magyar *Jagamas*. Ezt ők akkor nagyon méltányolták. Sőt még előbb, 1954-ben jártam Romániában két hét állami ösztöndíjjal; voltam Bukarestben is, a Folklór Intézetben, ahol melegen méltattam *Tiberiu Alexandru* hangszerkutatásait, majd Erdélyben tettem egy kis körutat, ahol is román kísérőm, *Vicul* egy alkalommal nagyon elegánsan magunkra hagyott, mikor *Nagy Ödön*nel, a néprajzi munkásságú

református lelkésszel kint a kertben, a domboldalon fűre lefekve beszélgettünk. Ő addig sétált a kertben, hogy ne zavarjon bennünket. Ezt nem felejtettem el neki. S mikor vagy 6–7 év múlva ő jött Budapestre, már a Kodály Csoportban voltam, elmondtam kollégáimnak, hogy eszerint bánjanak vele is. Valaki el is mondta ezt Vicul-nak, s nagyon jólesett neki, hogy nem felejtettem el ezt a gesztusát. Mikor aztán arról beszélgettünk, hogy néhány román folklorista hogy támad balladatanulmányaimért, egy régi magyar újságíróviccel érzékeltettem, mint ítélem meg őket. Teljesen tisztában vagyok vele, mondtam, mit kénytelenek az ottaniak megírni az ottani körülmények közt. Csak ahogy az a bizonyos vicc mondja: az újságírónak azt a feneket kell ugyan kinyalnia, amit elébe raknak, de csettintenie nem muszáj hozzá. Márpedig *Fochi* csettint.

Vicul, aki anyanyelvi szinten beszél magyarul, lévén erdélyi, hatalmasat kacagott erre. „Igazi pesti vicc", mondta, „ezt el fogom mondani odahaza."

De ők is viszonozták a mi ellentéteken túllátó magatartásunkat, legalábbis *Tiberiu*, aki Kairóban annak a kis meghívott csoportnak volt főnöke, amelyben két magyar népzenekutató is dolgozott: *Olsvai* és *Borsai Ilona*. S mindketten csak a legnagyobb elismeréssel emlegették emberségét. Én is aztán őt hívattam meg a Kodály-énekverseny egyik külföldi zsűritagjának, s első találkozásunkkor szeretettel öleltük meg egymást a többi magyar zsűritag nem kis csodálkozására. Nekem mindig öröm, ha a szörnyű romániai magyarellenesség fölött találkozhatok olyan románnal, aki méltó arra, hogy baráti kezet szorítsak vele.

Végül is a könyv 1956 decemberében jött ki a nyomdából. Ami akkor nem kis segítséget jelentett anyagilag az akkori nehéz időkben.

Meghalt *Sztálin*, megindult a Sztálin–Rákosi rendszer lazulása. 1956 nyarán már javában folytak a viták a Petőfi-körben. Én nem jártam el egyetlenegyszer sem. Egyrészt hallottam róla állandóan a híreket, másrészt azt is jól tudtam, hogy egy sereg olyan ember vett részt élénken benne, aki a korábbi sztálinizmus lelkes kihasználója volt. Hogy csak a velem közelebbi kapcsolatban levőket említsem: Bér János is egyik fő reformátor volt, másrészt Tutus is igyekezett minden ülésen feltűnő helyen megmutatni jelenlétét.

Természetesen magát a Petőfi-kört és irányát, a korábbi rendszer kritikáját és felszámolását örömmel fogadtam, de minthogy közreműködésem nélkül is ugyanúgy haladt a dolog, mint esetleges közreműködésemmel, nem éreztem szükségét, hogy részt vegyek a vitákon. *Görgei* mondása teljesen áll rám is. Ő a fővezéri megbízás vállalását úgy magyarázta, hogy ha a hídon látom, hogy valaki fuldoklik a vízben, de már ott vannak a csónakkal, akik kimentik, meg sem mozdulok; de ha nincs senki a mentésre, azonnal beugrom a vízbe, és kimentem. Én is csak akkor éreztem szükségét, hogy részt vegyek valamiben, ha arra az én részvételem szükséges volt.

De azért a fejleményeket nagy figyelemmel követtem én is, mint mindenki. Különösen októberben, amikor már érezni lehetett, hogy egyre komolyabbá fejlődik a dolgok „menete".

Akkor már Kardos László volt a Múzeum igazgatója. 23-án délelőtt azt kérdezi tőlem: hol lesztek délután 3-kor? Tudtam, hogy tüntetés készül. Kérdeztem: hát hol legyünk? „A Pálffy téren, a Bem szobor előtt."

Délben hazamentem, s három óra előtt egy jó negyed-

órával ott voltam a téren. Hozzám hasonlóan 10–20 ember lézengett ott láthatólag ugyancsak valamire várva. Ez nem sok, gondoltam, én is féltem akkor, úgy mint 45-ben *Jócsik*, hogy nem lesz-e kudarc az egészből. Hát bizony nem lett!

Nem tudom, mennyit vártunk három óra után, mikor a Bem utca felől végre megérkezett a menet: zárt sorokban rengeteg ember, s egyszerre betöltötte az egész teret. Amihez természetesen gyűltek a látványra mindenfelől az érdeklődők.

A tüntetők lengyel zászlókat hordoztak, és jelszókat kiáltoztak, mint például azt: „El a kezeket Lengyelországról!" Ez annak szólt, hogy a Gomulka vezette lengyel párt „lázadása" ellen már felvonultak azok a szovjet csapatok, amelyeket azután a magyar forradalom magára vont, és a lengyelek megúszták az ellenállást, bár keményen készültek rá.

A hangulat izzó volt. Állandó jelszavak kiáltozása közben kiállt *Bessenyei* és elszavalta a *Szózat*ot. Majd Veres Péter beszélt. Majd énekelni kezdett a tömeg. Közben a Pálffy-laktanya ablakaiban és a tetőkre is kiültek a katonák, és lelkesen hallgatták a „műsort"; ugyanígy a Külügyminisztérium dolgozói a másik oldalon. Akkor a tömeg elkezdett kiáltozni: le a vörös zászlókkal, tegyék ki a nemzeti zászlókat! Néhány katona és néhányan a külügyből azonnal teljesítették is a kívánságot, amit a tömeg nagy éljenzéssel fogadott.

Jó ideig ez is kielégítette a népet, de aztán kezdett ez kevés lenni. Elkezdték kiáltozni: menjünk az Országház elé!

El is indult az emberlavina két irányban: egyik a Lánchíd felé, másik a Margit hídon keresztül. Én még úgy értem oda, hogy helyet tudtam kapni a főbejárati lépcsőkön, de nemsokára betöltötte az egész óriási teret

a tüntető tömeg. És állandóan morajlott, jelszavakat kiáltozott, és követelte Nagy Imrét. Akkor történt Erdei megszégyenülése is, akit nem fogadott el a tömeg Nagy Imre helyett.

Közben besötétedett. S a központ kioltotta a villanyt. Erre ezer és ezer fáklya gyulladt ki újságpapirosokból, és csodálatos módon mindig újabb és újabb papírok voltak kéznél, pótolták a leégetteket. Hosszú ideig lángcsóvákkal volt megvilágítva a hatalmas tér. Lélegzetelállító volt: szép és lelkesítő. (Később jónak is látták újra kigyújtani a villanylámpákat.)

Már majdnem sötét volt, amikor jöttek teherautón fiatal csoportok, és kiáltották, hogy a Rádió előtt az ávósok öldöklik a népet. Kezdetben azt hittem, csak el akarják vonni a tömeget álhírekkel a tüntetéstől. De hogy fogyni kezdett a közönség, én is elrohantam a Rádió elé. Ott már lefolyt az ÁVH támadása, és az „ellentámadás" is, aminek következtében a belügyesek már beszorultak a Rádióba, s onnan dobáltak ki rakétákat, de állandóan hallatszott lövöldözés is. Egy autó égett, roncsok, tűzoltóautó felfordulva az utcán, egy villamos nekiütköztetve egy tanknak, s fiatalok a Múzeum-kertben, az utcán, s a kilőtt vagy kidobott rakétákat dobálták vissza a Rádió ablakába. És üvöltöztek az ávósokra.

A Múzeum-kertben ott találtam *Bodrogi*t (később a Néprajzi Múzeum, majd a Kutató Csoport igazgatóját), aki hallgatva szívta cigarettáját, és figyelte az „eseményeket". Úgy 10 óra tájban azt mondja csöndesen: „A Múzeum utca felől, a túlsó oldalon nagy a lövöldözés. Gyerünk innen, mielőtt bekerítenek!" Ki is mentünk a Múzeum körútra, elbúcsúztunk, s megindultam hazafelé. Természetesen gyalog, mert a közlekedés már leállt. S bár mindenfelől pisztoly- és puskalövések zaja

hallatszott, még mindig nem voltam benne biztos, hogy igazán „forradalom" van-e. Előzőleg az Országháznál már kiáltozták a munkások, hogy „holnap általános sztrájk", és égett bennem a kíváncsiság, valóban lesz-e sztrájk másnap.

11 óra körül érhettem haza. Kati és Kató húgom már megérkezett. Ők később indultak el, s másfelé jártak a városban. A Rákóczi úton a Nemzeti Színházig jutottak el, s ott hallották, hogy ledöntötték a Sztálin-szobrot. De olyan hatalmas tömeg tolongott az utcán, hogy a város egész belső része fel van bolydulva.

Később hallottam meg Mezey Lászlótól, mi történt ott a Rádió környékén, mielőtt én is odaértem volna. Ávósok szuronnyal támadtak a tüntetőkre, és kergették a Múzeum körúton. Őt is kergette egy szuronyos ávós, de csak hátralobogó kabátját tudta elérni és átszúrni. Ezt nem említi *Gyurkó*, sem más „forrás", mindig csak az épületbe beszorult, alig védekező szegény belügyesekről esik szó. Pedig egy másik ismerősömet, a néprajzos *Mándoky*t a Bródy Sándor utcában szorították meg egy házban, ahová szintén azok a „házba beszorult védők" nyomultak be, és lőtték meg. Erről sem szól a „fáma".

Másnap reggel korán felébredtem, és azonnal arra figyeltem, hallok-e villamost járni. Vagyis hogy van-e sztrájk. Semmi közlekedési zajt nem hallottam. Siettem felöltözni, s le az utcára. Ott már tömegek hullámzottak az úttesten is, a járdákon is. Közlekedés persze nem volt. Kirohantam egészen a Margit hídig, ahol három magyar tank állt, fiatalok zászlót lobogtatva ugráltak rajtuk, a katonák pedig a tank mellett álltak, a tető kinyitva. Nagy volt az egyetértés, akárcsak a Pálffy-laktanyánál.

Egyszer csak füttyszó terjedt a Mártírok útjáról egyre

közelebb a Margit híd hídfője felé. És tankrobaj. Az emberek behúzódtak a falak mellé és a kapualjakba. Három orosz tank fordult be a híd felé lezárt sisakkal, előre és oldalt meredő ágyúval és géppuskákkal. Én kinn maradtam a járda szélén, röstelltem elbújni. De azért nem volt jó érzés ott állni, és várni, nem lőnek-e. Nem tették. Eldöcögtek a hídfőnél álló három magyar tank mellett, rá a hídra, és átmentek Pestre. Úgy látszik, csak „felmérték a helyzetet", vagy nem akartak a magyar tankokkal „kikezdeni"? Bár könnyen tehették volna, mert azok nem voltak lövésre kész állapotban, hiszen katonáik kinn álltak a tankok mellett.

Ezután elkezdődött valami kiáltozás, hogy az ávósok ölik a népet fölöttünk a Rózsadomb oldalán. Egy holland diplomáciai kocsi, amelynek utasai az eseményeket látni jöttek oda, ezt hallva – talán sofőrük értett magyarul – teljes sebességgel hajtott föl a Margit utcán. Én is utána mentem gyalog, hogy lássam, mit történik ott. Az utca egyik fordulóján egy csomó összefutott ember állt, és nézte, hogy előttük egy pisztolyos meg egy puskás civil ruhás ávós állt fenyegetve a közeledni akaró – de nem merő – civileket, előttük pedig a földön fekszik egy férfi, akinek lábából folyt a vér. Kérdezem, mi van itt. „Az ávósok lelőtték azt a férfit, mert nem állt meg rögtön a fenyegetésükre", felelték. „Hát miért nem megyünk a segítségére?" kérdezem, azzal megindulok. A tömeg azonnal utánam. Bizony, nem lőttek az ávósok, hanem hátat fordítva azonnal futásnak eredtek fölfelé a szerpentinen. Hiába, mindig kell valami vagy valaki, aki megadja a lökést a tömegnek az elhatározáshoz.

Én is futottam a két ember után, de lemaradtam. Még egy-két követ hajítottam utánuk, de ráhagytam a gyorsabb lábú fiatalokra az üldözést, akik szintén hajigálták őket közben kövekkel. Visszamentem a sebesülthöz.

A combját lőtték keresztül. Másik három emberrel fölemeltük, s levittük a Margit utca és Török utca sarkához. Oda beadtuk a fiút egy orvoshoz, aki tiltakozott, hogy nem ér rá, de nem törődtünk vele, és követeltük, hogy kötözze be. Így lett a kabátom is véres, bár senkit sem öltem meg.

Délután újra kimentem az utcára. Akkor már fegyveres felkelők jártak az utcán, és igazoltatták az autókat. (A fegyvereket először a Pálffy-laktanya katonáitól kapták.) Sőt valamivel följebb el is torlaszolták a Mártírok útját a Mechwart téri keresztezés és a Széna tér közt. Egy felénk jövő autó lassított is, látva a fegyvereseket, majd gyorsan visszafordult és elvágtatott. Valaki ült benne, akinek nem volt rendben a szénája.

Aztán följebb mentem az úton egészen a Széna térig. Ott már égett egy felfordított autó a Vár felé menő följáratnál. Kérdeztem az embereket, mi történt itt. Valaki jött kocsival, megállították, hogy igazoltassák, mire kiugrott a kocsiból, és menekült a Széna tér felé. Ők utána, mire az visszafordulva lövöldözni kezdett a revolveréből. „Na, és mi lett vele?" kérdeztem. „Kifingott". Mindenesetre, ha rémületében is, de ő kezdte a lövöldözést. Pedig tapasztaltam, hogy még ávóst sem bántottak, ha kiderült az ilyen igazoltatásnál. Kár volt menekülnie.

Másnap délelőtt, úgy 10 óra körül, elindultam, hogy megnézzem, mi van Pesten. Sokan mentünk mind a két járdán, többek közt *Nagy Lajos* sógorom is és felesége, Kati unokatestvére. Alig értünk túl a Margitsziget bejáróján, óriási gépfegyverropogás kezdődött. Azt hittük, a hidat lövik, olyan közelről szólt a tüzelés, s mindenki futott vissza valami fedél mögé. Voltak, akik azonnal lefeküdtek a járda mellé. Mi visszafutottunk a szigeti aluljáróba. Ott vártuk ki, míg végre teljesen elhallgattak

a fegyverek. De akkor már nem volt kedvünk továbbmenni, inkább hazament mindenki. Magam is. Kár, mert így nem láttam legalább utólag az Országház téri vérengzés eredményét. Így hát csak később tudtam meg, mi volt az, amire későn értünk: az a tömegmészárlás, amin megint olyan nagyvonalúan átsiklik az események „feldolgozója". Több szemtanú, illetve résztvevő volt néprajzos kollégáim között, akiktől hiteles részleteket hallottam a történtekről.

Békés tüntetők tízezres tömege özönlötte el akkor is a Kossuth teret. A téren álló orosz tankok tisztjeivel, legénységével barátkoztak, akárcsak az előző nap magyar tankosaival a Margit hídnál. Itt is kinn álltak a katonák a tankok mellett, mikor váratlanul elkezdődött a lövöldözés az Országházzal szemben levő épületek tetejéről. Egy nőismerősömet berántotta az orosz őrnagy a tankba a golyók elől, sőt maga viszonozni kezdte a tüzet arrafelé, ahonnan a lövések jöttek.

Ellenkezőt látott *Andrásfalvy Berci*, aki az Akadémia utcai saroknál állt. Az ott álló tank megindult a lövöldözés hallatára az utcából a tér felé, a saroknál lőállást vett, és kezdte lőni a tömeget a Rákóczi-szobor mögött. Ez a tankos előzőleg nem látta, hogy mi történt, tehát a tüntetőket hitte vétkesnek. Ott fröcskölt fel a vér, és bugyogva folyt a síneken.

A leghihetetlenebbet a néprajzos és párttag *Vincze Pista* mondta el – élte át? Őt a lövöldözés elől menekülő tömeg a hullákon és letaposott menekülőkön mint dombon keresztül fölsodorta a Földművelési Minisztérium első emeleti erkélyére, ahová bebukott. Ha ez igaz, és nem valahová lejjebb esett be, akkor ott rengeteg halottnak kellett lenni, még ha talán nem is haltak meg mind a letaposottak. Mások meg azt mondták el, hogy a nép,

amint kiért a lövések tűzköréből, a legközelebbi utcasarokról nézett vissza, hogy mi folyik tovább a téren.

Ilyen magatartásról másfelől is hallottam. *Belényesy Márta* múzeumi kollégám mondta el, aki albertfalvai lakásáról a Móricz Zsigmond körtéren keresztül jöhetett csak be a városba, hogy ott is ugyanígy viselkedett a nép. Hullámzott a téren, míg csak nem jött egy orosz tank. A tömeg nem mozdult, mire a tank elkezdett lőni. A nép menekült a házakba, kapualjakba. A tank továbbment. Akkor előjöttek az emberek, terítgették a holttesteket a Szent Imre-szobor tövére, a sebesülteket pedig vitték ápolni. Megint visszatért a tank, újra lőtt. Mikor elment, újra előjöttek az emberek és csinálták ugyanazt. Harmadszorra is visszajött a tank, de akkor már nem lőtt. Bizonyára elcsodálkozott a lakosság magatartásán.

Ferenczy Béniék a Jászai Mari tér és a Pozsonyi út sarkán levő magas ház legfelső emeletéről nézték, mi történik a téren. Vöröskeresztes mentőautókból lőtték az ávósok a tömeget, majd buszok érkeztek, felrakták és elvitték a halottakat. Ez is megismétlődött aznap.

Én még azon a napon újra elmentem a Széna tér felé. Akkor már nagy barikádok voltak ott, s láttam, amint fiatalok toltak egy vagont a villamossíneken a Déli vasúttól a Moszkva tér felé. A Széna téren már feküdt feldöntve néhány vagon, valóságos erőd volt a tér.

Akkorra Katinak az idegei is felmondták a szolgálatot. Nem bírta, hogy én járom az utcákat, ők hallják a fegyverzajt, Sári állandóan hallgatja a rádióban a bel- és külföldi jelentéseket, s ő otthon három kisfiammal aggódik értem, hogy nem lőnek-e agyon valahol. Különben is már olyanná vált a helyzet, hogy a családok lehurcolkodtak az óvóhelyre. Engedtem tehát, és én is maradtam otthon. Még láttam egyszer az ötödik emeleti ablakból három tankot, amint mentek föl a Bimbó úton, de az

utolsónak hátul égett a „feneke". Valaki benzinpalackot hajított rá. A bennülő még nem tudta, mert még nyugodtan haladt a többiek után.

Egy másik jelenetet is ablakunkból láttam. Akkor még rézsút szemben velünk egy egyemeletes épületben volt a II. kerületi rendőrség. Egyszer teherautó állt meg előtte, és láthatóan civil ruhás ávósok raktak le nagy ládákat, amit a rendőrök hordtak be az épületbe. Egyértelmű volt, hogy lőszer – esetleg fegyver is – volt bennük. A teherautók elmentek, s alig egy félóra múlva újra láttam teherautókat a rendőrség előtt, ahol fiatal emberek – világosan forradalmárok – rakták föl ugyanazokat a ládákat, amiket ugyanazok a rendőrök cipeltek ki nekik. A II. kerületi rendőrkapitányság volt egyike a legelsőknek a rendőrség közül, amely átállt a forradalom oldalára.

De nemcsak innen kaptak fegyvert. Még az első nap, a Pálffy-laktanya rokonszenvjelei alapján a fiatalság hozzájuk fordult fegyverért, mikor a Rádiónál megkezdődött a csata. S ők adtak is. Sőt mentek is szanaszét kivenni részüket a harcból. Én valamelyik „első" napon, amikor még mozogtam az utcán, meg is kérdeztem a kaszárnya kapujában őrt álló honvédet, hogy ők még tartják a fegyelmet? Mire elmondta, hogy mindig vannak néhányan benn is, és tartják a látszatot, a többiek pedig mennek a város különböző pontjaira harcolni.

BIZALOM

Egy másik fegyverszerzésről másik barátom, Mezey Laci számolt be. Öccse vidékről érkezett haza, s óriási körutat tett gyalog a városon keresztül, hogy hazaérjen Budára. A Margit hídon találkozott három folyamőrrel,

akik megszólították: „szakikám, nem akar fegyvert? A Vígszínháznál osztogatnak." Akart, és velük ment a tett helyére. Mikor felszerelték magukat, megkérdezték az alkalmi ismerősök, volt-e katona és milyen fegyvernemnél. Kiderült, hogy ejtőernyős volt. „No, akkor maga nagyobb vagány, akkor mondja, mit tegyünk." Ezzel elismerték följebbvalójuknak, s megalakult egy „csoport". Azokban az időkben ekkora volt a bizalom az emberekben egymás iránt; csak az ávósok lehettek „ellenségek". De azok nem nagyon jártak az utcán.

Ez az öcs aztán éjszaka időnként felhívta barátomat, és helyzetjelentést adott arról, hogy mit csinálnak. Barátom pedig azon nyomban felhívott engem, és leadta a legújabb híreket. A „csoport" a Lánchíd pesti hídfője körül, a Rendőrkapitányság környékén „működött". Ott volt ki ellen működni, bár a belügyesek később, hogy rájuk is lőttek, nemigen mozogtak a szabadban. A helyzetjelentések közül leginkább az maradt meg emlékezetemben, hogy egyszer jelezték, hogy „mennek egy piros ruhás lányt kimenteni", aki a Lánchíd aluljárójából lövöldözött, és akkor még körül volt véve.

Mikor azután már este lenn voltunk az óvóhelyen, egyszer bejött oda egy katonasapkás fiatalember géppisztollyal a vállán, s kérte, menjünk segíteni neki, emberéletekről van szó! Én mentem ki vele, s a szomszéd ház előtt álló autót akarta elindítani, hogy valami „feladatot" megoldhasson. De nem volt kulcs a motorhoz. Amint ott tüsténkedünk, kinyílik a ház földszinti ablaka, és egy férfi kidobja a kocsi kulcsát. Nem tudom, mikor fogunk hasonló jelenetet megérni autótulajdonos részéről. Igaz, nem személykocsi volt, hanem valami dzsipszerű kisebb zárt jármű. Talán nem is tulajdonosa volt az illető, csak sofőrje. De akkor is!

A fiú mégsem tudta elindítani, lemondott róla, s kiséretemben elindult a Keleti Károly utca felé. Ahol is megpillantottunk egy gépágyút a Mechwart tér előtt, a járda mellett. „Ott vannak az oroszok, megtámadom őket", mondta, s valóban le is adott két sorozatot a géppisztolyból. Csakhogy én nem láttam senkit az ágyú mellett, ugyanakkor valami egyáltalán nem katonai jellegű vontató valamihez volt csatolva. De azért óvatosságból, nehogy a hátunkba kerüljenek, odahúzódtam a Fényes Elek utca kereszteződéséhez, ahol föl lehetett jönni a Mártírok útjáról. „Ne hagyjon itt", szólt a fiú, de megnyugtattam, hogy mit akarok.

Pár perc múlva a Buday László utcán jött le vagy három hasonlóan öltözött fiatalember fegyverrel, és odaszóltak, hogy ki lövöldöz itt. Kisült, hogy az én emberem társai, ők szerezték a gépágyút, s nincs a közelben orosz vagy bármilyen ellenség. Ekkor elbúcsúztam a fiútól, és visszamentem kétségbeesett családomhoz, akik persze hallották a géppisztolysorozatot.

Aztán egyszer vége lett a harcnak, s átmenetileg győzött a nép. Ki lehetett menni az utcára. Igaz, egyszer a család a Mártírok útján sétált, s néhány orosz tank közeledett dübörögve. Semmi sem biztos ilyenkor, behúzódtunk az utca sarkán egy ház mögé. Négyéves fiam, Gábor megérezte a „veszedelmet", meg a dübörgő szörnyetegektől is megrémült, és keservesen sírni kezdett.

De azért néhány napig mégiscsak béke volt. Katival most már kettesben végigmentünk a főutakon Pesten. Két nagyon érdekes dologra emlékszem. Az egyik a körúton fán függő akasztott ember volt. A ház előtt álldogáló egyik férfitől megkérdeztük, ki ez, s mi történt vele. Kisült, hogy egy ávós tiszt, aki az egyik közeli házban lakott. Egyik éjszaka hazajött, s családja nem akarta beengedni a kopogtatására. Erre dühében kiirtotta az egész családot. Mire a ház lakói üldözőbe vették,

s néhány méterre a háztól elkapva felakasztották. Ott himbálózott lila arccal nem tudom hányadik napja.

A másik ennél szebb jelenet volt. Benéztünk a Gyorskocsi utcába, hogy lássunk egy „mellékutcát" is, s éppen egy nagy teherautó állt a házak előtt púpozottan megrakva libával. Egy paraszt dobálta szét a környék proletárjainak, akik körülállták, és nagy sietve hordták haza a kincset. A kocsi valahonnan egy dél-dunántúli faluból hozta az ennivalót az éhező pestieknek.

Különös figyelmem volt a falakra frissen irkált szövegekre. Minthogy a magunk környékén, a Keleti Károly utca, Mártírok útja, Széna tér és környékén már ismertem, így most Pest legnagyobb körútját és a környező mellékutcákat nézhettem végig. Kijelenthetem, hogy sehol nem találtam zsidóellenes feliratot, sem irredentát, sőt még szocializmusellenest sem. Annál többször olyat, hogy „Gyárat, bankot nem adunk vissza!" Ellenben százféle változatban „Halál az ÁVH-ra" és „Oroszok, ki az országból!" és hasonlókat.

Ennek a tapasztalatnak alapján mondtam aztán *Halmos Pistá*nak, kollégámnak és egykori tanítványomnak, aki telefonon felhívott, hogy nyugodtan menjen ki az utcára. Ő ugyanis azzal kezdte: „Mit szólsz az eseményekhez?" Előző nap hallottuk a Rádióban a volt hercegprímás nyilatkozatát, azt hittem, ez az „esemény", s kezdtem magyarázni, hogy végül is nem ő dönt, de ő sem mert különösebbet mondani. Pista közbevágott: nem arról akart beszélni, hanem a zsidóellenes kilengésekről. „Miről?" csodálkoztam, s elmondtam előző napi sétánk tapasztalatait. Számos világosan zsidó sétálóval találkoztunk útközben, senkinek semmi baja nem esett, senkinek föl sem tűntek. Biztattam Pistát, akit „telefonáló barátai" ijesztettek ezzel a vészhírrel, hogy menjen ki nyugodtan az utcára, semmi baja sem lesz. Másnap

találkoztunk is valahol Pesten, s mindössze annyit mondott: „Igazad volt. Megtévesztettek".

Különben még ebben az időben, a forradalom „győzelme" idején hallottam, hogy egy felvonuláson a résztvevők mindenféle jelszavakat kiáltoztak, s egyszerre valaki zsidóellenes jelszavakat kezdett kiabálni. A rendezők elkapták, igazoltatták, s kiderült, hogy ávós. Így próbálták lejáratni a forradalmárokat.

Még volt egy nagyszerű jele a nép hangulatának: a betört kirakatok teljesen érintetlenek maradtak. Senki sem vitt el belőlük semmit. Pedig még ékszerüzletek kirakatai is ott álltak üveg nélkül, bárki azt emelhette volna el, amit akart. Két esetről hallottam, hogy elkaptak valakit tolvajláson, s azt „Tolvaj" feliratú táblával nyakában talicskában tolták körül a város utcáin. A közös nagy élmény, a hallatlan lelkesedés valami különös emelkedettséget sugárzott az emberekbe. Ilyen élményben részesülni elég az embernek egy életre.

Ez az erkölcsi emelkedettség a legdöntőbb cáfolat a hivatalos megemlékezésekben emlegetett „bandák", „huligánok" ellen. Ha voltak is a harcolók közt, az élmény őket is fölemelte erre az erkölcsi magasságra, mert ők sem szedték ki az ékszereket a nyitott kirakatokból. Különben magam is szolgálhatok egy adattal. *Pesovár Ferenc*et, néprajzos kollégámat és tanítványomat internálták – teljesen tévedésből vagy rosszindulatból, mert az égvilágon semmit sem csinált a forradalmi napokban. Ő mondta el, hogy volt velük internálva egy utcalány, akit fegyverrel fogtak el, s vallatások alkalmával kegyetlenül megkínoztak, hogy állandóan hallották a sikoltozását. Mikor békén hagyták, kérdezte tőle, hogy miért állt be harcolni. „Mikor az egész magyar ifjúság ott van, nekem is ott a helyem", válaszolta.

S ha már említettük a talicskát és táblát, azt is hallot-

tam, hogy *Darvast* is valami megalázó táblával a nyakában talicskáztatták végig néhány főútvonalon.

Az átmeneti győzelem és fegyvernyugvás idején sokat jártunk a városban, és sok ismerőssel találkoztunk. Győrffy Gyurka azzal fogadott, hogy „Nagyobb jelentőségű ez, mint 1848". Hallottam híreket is, például *I. Tóth Zoltán* esetét. Ő a Történettudományi Kar dékánja volt, párttag, s állítólag közvetíteni akart az egyetemi ifjúság és a párt között. Ezért ment a Pártházba. De a házat védő ávósok forradalmárnak nézték – nagyon fiatalos gyermekarca volt –, és belülről lelőtték. Sokáig valami szégyensírban volt is elkaparva, mint forradalmár. Csak mikor a „200 áldozatról" szóló könyvet állították össze, jöttek rá, hogy jobb lesz őt is bevenni az amúgy is kevés áldozat közé. Akkor emelték ki holttestét, s vitték át a Farkasréti temetőbe díszsírhelyre. Bele is került a 200 közé azzal a másik kettővel, akikről már szóltam. De azokat legalább valóban a lakosság ölte meg, míg I. Tóth Zoltánt az ávósok.

Később Bibó Pistával beszéltem erről kiszabadulása után. Szerinte komoly pártemberek mondták, hogy a 200-ból legfeljebb 80 az igazság.

De legyen mind a 200 igaz. Akkor is a legvértelenebb forradalom volt. Hiszen mindezt a Rádiónál rohamozó ÁVH, az Országház előtti tömegmészárlás, a Jászai Mari téri vérengzés előzte meg és sokfelé a városban szétszórtan történő gyilkolása a lakosságnak. Azok után még a kegyetlenkedést sem lehet teljesen „őrjöngésnek" minősíteni, vagy ha igen, akkor az előzményeit is. S azok nagyobb méretűek voltak! Csak azokról még senki sem készített filmfelvételt.

Hogy mennyire nem volt általános a forradalmárok „vérengzése", bizonyítja, ahogy nálunk „bántak" az ávósokkal. A II. kerületi rendőrség jegyzékbe vette a

környéken lakó belügyeseket. A mi házunkban is volt egy család, ahol a férfi vagy az asszony orvos volt az ÁVH-nál. Hozzá is fölmentek a rendőrök jegyzékbe venni. Mikor ajtót nyitottak nekik, az asszony sápadtan és idegesen szívta cigarettáját. De aztán egész idő alatt semmi bántódásuk nem lett. Később, a forradalom leverése után elköltöztek abból a házból, ahol ezután mindenki tudta róluk ezt a nem éppen dicsőséges szerepet.

A Múzeumban is összeültünk, hogy megalakítsuk a forradalmi bizottságot. Igazgatónk, Kardos Laci, aki a Petőfi körben is vezető szerepet játszott, kis bevezető tájékoztatást adott. Vázolta a helyzetet, ami abban állt, hogy a korábban benn lévő szovjet csapatok vonulnak ki Budapestről, de ugyanakkor a határon újabb csapatok bevonulását jelezték. Nem lehet tudni, azért-e, mert a szovjet vezetők az erő helyzetéből akarnak tárgyalni, vagy ennél több készül. Mindenesetre azzal zárta le tájékoztatását, hogy „polgári forradalom" volt, s most tessék megmondani, mit kíván a dolgozó közösség.

Én ugyan nem értettem egyet avval, hogy polgári forradalom az, ami lezajlott – gondolva a feliratokra s hogy Nagy Imre a körülrajongott vezér, de erre nem tértem ki, csak annyit mondtam: „minthogy a múzeumi dolgozók és a vezetőség közt nincs semmi politikai ellentét, azért nincs szükség semmiféle rendszabályra". Ez elejét vette annak, hogy egyesek, akik az előző igazgató alatt esetleg hátrányt szenvedtek, most esetleg hőzöngjenek. Nem is volt semmi ellentét sem az igazgatóval, sem a párttagokkal szemben.

A két menet közti időben többekkel beszéltünk, akik a „tűz körül" voltak. Így például egy fiatal külügyi tisztviselővel, akit Kató annak idején franciára tanított, s aki sokáig el is járt hozzánk. Ő azokban az időkben benn tartózkodott az Országházban, s mint érdeklődő

fiatalember, általában sok mindenről tudott, ami ott történt vagy hallható volt. Ő mondta el, hogy valamikor a várt második orosz támadás előtt, de még a „szabad" napokban felhívta a vezetőséget a szovjet nagykövetség, hogy valamelyik kommunista vezető: Nagy Imre vagy Kádár János vagy Münnich Ferenc menjen fel hozzájuk. Kádár ment, s nem jött vissza. Közben akkor már arra készültek a politikai vezetők, hogy benn töltik az éjszakát is a Parlamentben, s felesége otthonról hozott ehhez szükséges dolgokat, pizsamát, szappant és hasonlókat. Kereste urát, de nem tudták megmondani, mi van vele. Az asszony sírva kereste férjét, majd sírva várta visszajövetelét. Semmit sem tudott róla, hogy mi történt vele a nagykövetségen. Kádár nem is jött vissza, csak a második támadás után. Akkor mindenki meg volt győződve róla, hogy erőszakkal tartották ott. Hiszen éppen ő volt az, aki az esetleges második támadással kapcsolatban kijelentette, hogy elsőnek fekszik a tankok elé, ha támadnak.

Sokkal később jutott el hozzánk a hír, hogy a bizonyos nagykövetségre indulva Kádár Münnichhel ment a várakozó autó felé, és nagy vitatkozás, sőt veszekedés folyt köztük. Feltehetőleg azon, hogy ki menjen. Végül is Kádár ment – szerencsére. Mert Münnichről Donáth Feri mondta nekem sok év múlva, hogy mindig ő volt nálunk a szovjet érdekek képviselője szinte hivatalos szovjet megbízatásban.

Aztán csak megindult a második támadás, aminek lehetősége ott lebegett a fejünk felett egész idő alatt. Azt természetesen mindjárt tudtam, hogy ez a második támadás olyan erővel fog megindulni, aminek úgysem tudunk ellenállni. És teljesen céltalannak tartottam a további harcot. De nagyon becsültem mindenkit, aki tovább is ellenállt, bár a legtöbbjük szintén tisztában

volt az ellenállás reménytelenségével. (Szerintem nagyon kevesen voltak olyan naivak, akik azért küzdöttek tovább, mert az amerikaiak vagy az ENSZ közbelépésére számítottak.) Igaz, én már akkor hallottam, hogy az amerikaiak megnyugtatták a Szovjetuniót – akkor az a hír járta, hogy párizsi követük útján –: ők nem avatkoznak bele a magyar ügybe. Így hát tehette a Szovjet, amit akart.

De úgy látszik, az a mámoros öröm, ami a kirobbanó forradalmat oly nagyszerű élménnyé avatta, a megszabadulás attól a szörnyű lidércnyomástól, amiben addig éltünk, nem akarta elfogadni, hogy visszasüllyedünk megint a múltba; az nem akarta megadni magát, az hajtotta az embereket az ellenállásra. És a fegyveres küzdelem leverése után is még tovább, a társadalmi ellenállásra.

Mert annak még sokáig nagyszerű példáit tapasztaltuk vagy hallottuk. Ekkor bizonyította be a munkásság, hogy valóban a nemzet legfontosabb része, és hogy az értelmiség élvonalával együtt méltó a vezetésre. A munkástanácsok működése és harca hosszú hónapokon keresztül a forradalom legreménykeltőbb teljesítménye. Egyúttal igazolta számomra azt az elképzelést, amit már 45-ben vallottam: hogy nem a személytelen pártok biztosítják a demokráciát, amelyek két választás közt azt tesznek, amit akarnak, és a választók messziről, minden kapcsolat nélkül nézik, mit váltanak be ígéreteikből. Hanem a kisebb sejtekben, munkahelyen és foglalkozási szövetkezetekben kell a politikai élet legkisebb egységeit kialakítani, onnan küldeni ki „képviselőiket", akiket az egész közösség ismer, figyel, s ha nem tetszik működése, levált. Ilyenek voltak a munkástanácsok, és biztatást nyújtanak egy távoli jövőben kialakítható igazi demokratikus politikai rendszer számára.

És tovább folytak a tüntetések, felvonulások is, ami bizonyítja, hogy széles tömegek álltak ki a forradalom céljaiért, s ezek biztosan nem voltak „bandák". S mikor már veszélyes lett az ilyen megmozdulás, akkor szervezték az asszonytüntetést. Kati is kivonult benne *Borbély Jolán*nal (*Martin* későbbi feleségével) együtt. Én velük párhuzamosan mentem a járdán, hogy veszély esetén segítségére lehessek. De nem lett semmi baj, nőkkel szemben még nem mertek erőszakot alkalmazni, pedig óriási volt a rendőri és (orosz) katonai felkészülés.

Mikor a Kossuth térről mentünk a Balassi Bálint úton hazafelé – akkor már szétoszlott a menet –, láttunk két szovjet tankot, amint elállta az utcát, körülötte pedig fegyveres ávósokat. Ismét ördög bújt belém, s odakiáltottam az ávósoknak: „Miért félnek így az elvtársak, hiszen csak nők vonultak föl az utcán!" El is kezdett ordítani az egyik kétméteres fegyveres főember; odajött hozzám, és minden derékon aluli testrészemre fenyegetést és szitkokat szórt trágár kifejezésekkel gazdagon fűszerezve. A mellette álló fegyveres némán hallgatta. Én is hallgattam, csak néztem a szemébe, s mikor egy pillanatra abbahagyta, megfordultam, és mentem a pár lépéssel odébb várakozó két asszonyhoz. Végül is semmi baj nem történt, bár Joli szemrehányón megjegyezte, hogy el is vihettek volna.

Ez annál valószínűbb, mert a szovjet csapatok megint csak mívelték azt az egykor annyira bevált módszerüket, hogy akit láttak az utcán, elvitték. Így került ki Munkácsra a Múzeum párttitkára is, akit elkaptak, amint mit sem sejtve ment az utcán, még csak nem is valami tüntetés közelében. Kivitték az országból sokadmagával együtt. Az ilyen esetek utáni nagy felzúdulásra és az intézmények közbenjárására végül hazaengedték őket. Tőle tudtuk meg, hogy ugyanott, a munkácsi várban, az

alattuk levő emeleteken olyan orosz katonák voltak elzárva, akik összejátszottak – „átálltak"? – a forradalmárok oldalára. Azokkal sokkal keményebben bántak.

De még januárig bírta a társadalom erővel. Hallottuk, hogy valamelyik budai gyárba kimentek az ávósok, hogy elvigyenek embereket, akik a forradalomban kompromittáltak voltak. A munkások összekapkodtak kalapácsot, kénsavas üvegeket, ami csak kezük ügyébe került, és olyan fenyegetően vették körül a különítményt, még a tetőről is fenyegették őket felülről, hogy menekülni voltak kénytelenek.

Ugyanígy akartak elvinni diákokat a Bartók Béla úti kollégiumból. Mikor az emberek meglátták az utcán az ávósokat, pillanatok alatt több ezres tömeg verődött össze, s fenyegetésükre onnan is kénytelenek voltak visszavonulni. Ilyen ellenállás még januárban is tartott, nem is szólva a sztrájkokról. És minden 23-án, novemberben és decemberben biztosan, talán még januárban is, de erre már nem emlékszem határozottan, égő gyertyák lobogtak este minden ablakban. Akkor a Bimbó út elején laktam, teljesen polgári környezetben, mégis egyetlen ablak sem maradt kivilágítatlanul.

A mi házunkban a második támadáskor *Joós Feri* újságíró megszervezte, hogy a Rózsadomb étterem raktárában felhalmozott élelmiszereket szétosztották a lakók közt szigorúan vezetett lista alapján, nehogy a szovjet katonák esetleg zabráljanak. A második menet végeztével persze keresték a készletet, s az ÁVH elővette Joós Ferit. De mindenki hiány nélkül visszavitte a listára felírt anyagot, s Joós Feri ellen sem tudtak semmit sem kezdeni az ávósok.

Kádár későbbi viselkedéséről közvetlenül a forradalom leverése után szintén elszivárogtak hozzánk hírek (hol egy politikustól, hol egy tolmácsismerőstől). Még 1957 elején autón mentek le Komlóra a bányászokhoz. A hangulat izzó volt, s hazafelé Kádár lelkileg összeroppanva azt mondotta volna: „Lehet, hogy akasztófán fogjuk végezni?"

Máskor meg bolgár küldöttség volt nála. Kádár erősen ittas volt, és a küldöttség hozzá intézett szavaira soha nem válaszolt egy szót sem; mindig a szegény tolmácsnak kellett valami feleletet kiizzadnia. A végén már kétségbeesve mondta neki, hogy „az Istenért, Kádár elvtárs, tessék már mondani valamit nekik, nem beszélhetek mindig én". Mire Kádárból annyi jött ki: „Menjenek az anyjuk p...jába!" Kilátásai tehát sokáig nem látszottak valami rózsásnak.

Összeomlottak olyanok is a győzelemittas lelkesedésre következő lesújtó *ellen*forradalomtól, akiknek ezt nem önvád okozta, hanem a nagy nemzeti csalódás. Első volt Ferenczy Béni, aki infarktust kapott, megnémult és teljes jobb oldala megbénult. Pedig még a két menet közt egyszer nagy vidáman jártuk végig az utcákat a Margit híd pesti hídfőjétől a Szabadság térig. Akkor még a nagy élmény lobogott bennünk. Nem sokkal utána Lajtha kapott infarktust, követte nemsokára Kodály.

Ortutay nem kapott infarktust. De egy darabig még vigyázott, mert nem volt biztos, merre dől el az ország sorsa. 57 márciusában – vagy áprilisában – találkoztam a Széna téren Vajda Lászlóval, aki Németországba készült, és Tutussal ott volt találkája elutazása előtt. Nem nagyon titkolta, hogy nem fog visszajönni. Gyorsan

elköszöntem tőle, hogy ne kelljen találkoznom Ortutayval, és elindultam hazafelé a Mártírok útján. De késő volt: szembejött velem a Főnök. Mielőtt észbe kaptam volna, már megragadta kezemet, és melegen szorongatta. Erre, utólagos mentségül, annyit mondtam: „De ugye, nem vállaltál semmit!" Híre járt ugyanis, hogy a Népfront elnöke lesz, vagy esetleg más szerepet vállal. „Nem, nem, egyszer el kell jönni a megtisztulás idejének", felelte. Aztán mégiscsak vállalt mindent, s néprajzi körökből visszajött, amit erre nézve mondott: „Nem úgy kell politizálni, ahogy Vargyas Lali elképzeli".

Ahogy szilárdult az új uralom, az ávósok is egyre inkább erőszakoskodtak. A belvárosban mindenkit, aki szakállt viselt, összevertek. Ugyanis ismét elterjedt az a módja a nemtetszés-kinyilvánításnak, hogy „addig nem vágom le a szakállam, míg ez tart". Ezt tudván támadták meg a szakállasokat. *Waldapfel Imré*nek állandóan igazolnia kellett, hogy már 56 előtt is szakállt viselt, nehogy őt, a hithű, forradalomellenes párttagot is megverjék.

Érdekes, hogy száz évvel korábban is ez volt a nemzeti tüntetés jele. Arannyal kapcsolatban tudjuk, hogy 1848 után a hatóságok megtiltották a szakállviselést, mert egyesek ezzel akarták kifejezni nemtetszésüket az új renddel szemben. A magyarok azután úgy oldották meg a parancs nem-teljesítését, hogy mielőtt a rendelet megérkezett volna, előre levágták szakállukat, hogy előre nevetségessé tegyék a parancsot.

Nem valószínű ugyan, hogy az 1956-os fiatalok tudtak erről a száz évvel előbbi tüntetési módról. Annál érdekesebb, hogy ilyen ismétlődések jelentkeznek a történelemben. Persze, a körülmények is, sajnos, ismétlődnek.

A politikai élet nálunk mindig behatol a magánélet minden területére. Különösen, ha zajlik. 56 után még sokáig zajlott, ezért a múzeumi életben is nemsokára jelentkezett.

Az az „átszervezés" vagy a két pártvezér és hívei közti kötélhúzás, ami a „Kádár-párt" és „Münnich-párt" közt folyt, nem maradt hatástalan a tudományos életre sem. Az ÁVH-ból kikerült emberek sokszor kaptak felelős megbízatást a kulturális életben. Így lett *Német András* volt ávós őrnagy, majd a politikai ügyészség tagja, a múzeumi főosztály vezetője a Művelődési Minisztériumban. S nekünk közvetlen főnökünk. Minthogy akkori igazgatónk, *Domanovszky Gyurka* csak egészen kivételesen tartózkodott a Múzeumban, sőt sokszor még otthon sem tudtuk elérni, mert nem nyitott ajtót annak, aki hivatalos ügyben ott kereste – így a múzeumi osztályfőnök sem tudott megállapodni vele egy időpontban, amikor meglátogathatná a Múzeumot. Ennek természetesen az lett a vége, hogy a Múzeumra dühödött meg, minthogy Domanovszkynak nem tudott ártani, aki jól be volt épülve a művészeti élet vezetőségébe, s nem volt könnyű vele elbánni. Kereste hát az alkalmat, hogy a Múzeumon keresztül köthessen bele.

Az alkalom nemsokára megjött. *Hegyi Imre* útlevélkérését az Ávó elutasította. Kiderült, hogy „háborús bűnösként" mint Hunyadi-páncélgránátos volt hadifogságban a Szovjetunióban, s onnan kiszabadulva jelentkezett nálunk állásért. Kezdetben csak altiszti státust tudtunk biztosítani neki, majd lassú lépésekben emelkedett beosztása egészen valami segédmuzeológusi állásig. Ez a fölvergődés csak olyan anyagi körülményeket jelentett, hogy egyszer egy elviselt télikabátomat adtam

neki, mert a telet is ballonkabátban vészelte volna át. Mégis az ő múzeumi állását lehetett kijátszani a múzeum vezetősége ellen. Kijött Német András, és nagygyűlést hirdetett, amire berendelte az egész múzeumot az igazgatótól a takarítónőkig.

Domanovszky természetesen nem jött el. Helyettese Bodrogi volt, aki előzőleg abban állapodott meg velünk, osztályvezetőkkel, hogy mi hagyjuk az egészet szó nélkül, ez Domanovszky Gyurka dolga.

Német András nagy kirohanást intézett a Múzeum ellen, hogy egy háborús bűnöst „belopott" dolgozói közé, méghozzá ravaszul, először csak altisztként, hogy ne tűnjék föl a felsőbbségnek, azután fokozatosan előbbre csempészve – és így tovább ebben a modorban.

Kezdetben tartottam magam Bodrogi kéréséhez, bár dühös voltam, de még nem szólaltam föl. Ám szegény *Szőke Jenő*, könyvkötőnk, nem tudva erről a megállapodásról, védelmébe vette Imrét. Néhány nem egészen átgondolt megjegyzésével alkalmat adott Német Andrásnak arra, hogy belékössön. Ezután már nem maradhattam néma. Fel is álltam, igyekeztem „hasznosan", de azért határozottan megcáfolni a főnököt. Azzal kezdtem, hogy mi nem ismerünk Hegyi Imre háborús bűnöst, csak Hegyi Imre rehabilitáltat, akit a Szovjetunió maga rehabilitált – hiszen erővel sorozták be abba a bizonyos Hunyady-páncélgránátos alakulatba –, sőt még a Szovjetunióban végezhette el az egyetemen a néprajz szakot. Idehaza pedig nagyon kis állásba juttathattuk, s ez bizony semmiféle titkos „belopást" nem jelentett, hanem csak azt, hogy nem tudtunk jobbat adni. És így tovább hasonló módon, de nem túl hosszan. Német András persze dühös volt, de nem tudott belekötni abba, amit mondtam – annál dühösebb volt per-

sze, s nem is mondott le a büntetésről. Imre már akkor nem is volt a Múzeumban, hivatalosan eltávolították.

Ezután még fellebbeztünk, s *Avasi Bélával*, a Népzenei Osztály dolgozójával és barátommal, aki akkor párttitkár volt, még harcoltunk érte a minisztériumi és szakszervezeti följebbviteli fórumokon, de hiába: Imrét elbocsátották.

Évek múlva persze visszakerült, sőt még kandidátus is lehetett. De akkor még évekig járta ez a sztálinista-rákosista világ. Hiszen – jól emlékszem – 1960-ban végezték ki azokat a fegyverrel elfogott fiatalkorúakat, 14–15 éveseket – akik akkor, *Biszku* belügyminisztersége alatt érték el nagykorúságukat, és így „felelősségre vonhatókká" váltak. Szegények hiába kiáltoztak a kivégzés előtt, hogy „aljasság, hazaárulók" és hasonlókat, a kivégzést könyörtelenül végrehajtották.

A Német András–contra Múzeum-ügy is még folyt tovább. Sikerült Domanovszkyt végül leváltatni az igazgatóságról, és egy jó mindenkori megbízhatót, *Mangát* tenni ideiglenes igazgatónak. Evvel aztán csinálhatta Német András, amit akart. Például semmissé tenni a szeptemberben kollektívan készített tervet, amit a minisztérium referense kitűnőnek talált. Áprilisban Mangával hevenyészett új tervet készíttettek, amit megint a Múzeum teljes gárdájának jelenlétében mutattak be. Német András elnökölt. Természetesen megint nekem kellett kiállnom, és a teljesen ostoba tervet darabokra szétszednem. Amit még egyetlen hivatali főnök sem szokott megbocsátani, még kevésbé olyan, aki az ÁVH-tól jött.

Ezek után megkezdődött a harc a Múzeum és Német András közt. Szó volt róla – ismét –, hogy leváltanak. De mit tesz Isten, *Szolnoky* osztályvezetőt berendelték a Minisztériumba, ahol valahogy összetalálkozott *Molnár János* miniszterhelyettessel, s alkalma nyílt elpanaszolni a főosztályvezető néhány balfogását. És azzal jött vissza hozzánk, hogy ez a miniszterhelyettes talán megvéd bennünket, mert nagyon megértően hallgatta a panaszkodást.

Nem részletezem, már nem is tudnám a kötélhúzás részleteit. Számomra egy végső jelenet annál világosabban él. Molnár János meglátogatta a Múzeumot Német András társaságában. Fel voltunk készülve rá, hogy engem is „ki fog hallgatni". És vártam, mikor jelennek meg szobámban. De telt-múlt az idő, már öt óra felé járt, amikor letelik a hivatali idő. Akkor telefonáltatott föl, hogy ne menjek haza, még feljönnek hozzám. A várakoztatás csak arra való volt, hogy a „meghallgatandó"-nak legyen ideje „szorongani". Azután bejöttek négyen: Molnár János, Német András, Manga, az árnyékigazgató, és egy volt katonatiszt, aki közvetlenül az „események" után került a Múzeumba, és az igazgatói titkárságon dolgozott. Ez különben nagyon rendesen viselkedett, de az új főnöknek, Német Andrásnak természetesen kezére kellett dolgoznia.

A beszélgetést Molnár vezette, és vagy húsz percig csak mindenféle szakmai kérdésről társalgott velem. Többek közt megkérdezte véleményemet *Szőke Péter* – a későbbi madárhangkutató – akkori egyetlen művéről, amiben a vogul–osztják népzene „fejlődését" kívánta bemutatni kellő kritikában részesítve Bartókot és Kodályt. Jellemző, hogy már akkor olyan pártpropagandát csinált magának, hogy egy pártpolitikus történész is elsőnek ezt vetette föl a beszélgetésben. Én természetesen kemény kritikát mondtam róla. Nos, a beszélgetés sok mindenről folyt látszólag ártatlanul és jelentéktelenül. Tulajdonképpen „körültapogatása" volt magatar-

tásomnak. Egyszer aztán színt vallott, és föltette a kérdést: mi a véleménye a Múzeum vezetéséről?

Nagyot sóhajtottam, „Hát megint kezdjük elölről?". „Igen" – felelte –, „kezdjük elölről". Elkezdtem hát bírálni mindazt, amit addig is bíráltam, főleg azon a bizonyos tervmegbeszélésen. Német András többször közbevágott – ilyenkor Molnár János csitította, hogy „hagyjuk, nagyon érdekes, amit mond" –, de azért végül mégiscsak kettőnk közti vitává alakult át a „kihallgatás". (Manga meg se mert szólalni, s a tiszt sem szólt bele kettőnk vitájába.) Egyszer Német András azzal próbált letorkolni, hogy a tervfegyelemre hivatkozott, ami engem is kötelez. Mire én azzal vágtam vissza, hogy a tervfegyelem a tervkészítőkre is vonatkozik, vagyis ne áprilisban kapjunk tervet a folyó évre. Az ilyen érvelés láthatólag tetszett Molnárnak.

Vagy egy félórát vitatkoztunk, amikor Molnár lezárta a vitát, és felkerekedett. Én az ajtónál azzal enyhítettem odáig kemény kritikai magatartásomat, hogy „amennyiben én is hibáztam, készségesen levonom a következményeit" – de semmi ilyesmiről nem tettek említést.

Ezután vártam kissé, hogy a hivatalos látogatók eltávozzanak, s magam is hazaindultam. A lépcsőházban láttam is, hogy éppen akkor mentek ki a kapun. Ők is megláthattak, mert amikor én kis várakozás után – hogy hadd menjenek el előbb – kimentem a kapun, még állt az autó, és Molnár kinyitva az ajtót kiszólt, hogy merre megyek haza. Ezután beinvitált a kocsiba maga mellé – hátul ült mogorván Német –, és elvittek egy darabig, amíg utunk azonos volt. Beszélgetett munkámról, elmondta, amit úgyis tudtam, hogy ő történész, egyszóval igen barátságos légkörben búcsúztunk el egymástól.

Német András pedig hamarosan megvált a minisztériumtól, és a hadtörténeti levéltárba került. Győzött

Molnár János, aki a bennfentesek véleménye szerint a Kádár-párthoz tartozott, Német pedig a Münnich-párthoz. Így ennek a huzakodásnak is része volt abban, hogy a mi ügyünk túlnőtt közvetlen főnökünk hatáskörén, s nem egyedül az ő rosszindulata döntött benne. Később egyszer láttam is a villamoson, amint ment a Vár felé – ő már előbb észrevehetett, mert mogorván lesütötte a tekintetét –, de úgysem köszöntem volna neki. Molnár Jánossal viszont évek múlva egyszer a Kútvölgyi úti kórházban találkoztam. Ő onnan jött ki, ahová én soromra vártam. Azonnal megismertem, és akartam is köszönni neki, de arcán nyomát sem láttam, hogy megismert volna. Lehet persze, hogy arra várt, én köszönök-e előre. Meg is tettem volna, de mozdulatlan arcát látva nem mertem. Pedig ma is jó emléket őrzök róla akkori szereplése miatt. Sőt még előbb, mint miniszterhelyettes fejtágítót tartott az összes múzeumi dolgozónak, ahol politikai eligazítást is kellett adnia, a forradalomról is kellett szót ejtenie, s az is tartózkodó volt az akkori viszonyok közt. (Például egyszer sem ejtette ki azt, hogy „ellenforradalom".)

Engem ezek a harcok akkor már kissé fárasztottak, s nagy megkönnyebbüléssel vettem Kodály üzenetét, amit Rajeczky hozott meg, hogy *Mathia Károly* halálával megürült egy hely a Népzenekutató Csoportban, jöjjek át oda – ahová 45 óta állandóan illett volna kerülnöm. Így végre néhány éven át nyugodtam dolgozhattam Kodály védőszárnyai alatt.

LEBUKÁSOK

A levert forradalom utáni ellenállás fokozatosan elernyedt. S amilyen arányban csökkent, olyan arányban jelentkezett a megtorlás. Először Nagy Imrét és a vele

együtt elfogott vezetőket ítélték el. Nagy Imrét és másokat halálra, az én egyetlen személyes barátomat, Donáth Ferencet csak sokévi börtönre. De egymás után börtönözték be Bibót, *Széll Jenő*t, Kardos Lászlót. Bibó Pista maga erőltette magára a lefogást: memorandumot írt a szovjet csapatok kivonásának politikai lehetőségéről, s azt eljuttatta a különböző hatalmak nagykövetségeire. A Szovjet Nagykövetség természetesen nem fogadta el az írást, de Pista ajánlva feladta nekik postán. A szovjet csapatok természetesen erre sem vonultak ki az országból, de Pista bevonult a börtönbe.

Széll Jenő egy összejáró politikai beszélgetőtársaságnak köszönhette lebukását, Kardos Laci pedig annak, hogy megtalálták nála – lakásának egy háromszögű sarkában, ami el volt falazva – Nagy Imre nyugatra kijuttatott írásainak másolatait. Állították egyesek, hogy néprajzos szeretője árulta el a rejtekhelyet, minthogy Laci már mással volt kapcsolatban. De ennek ellene mond, hogy kiszabadulása után ugyanavval a nővel is fenntartotta a baráti viszonyt. Nem tudta volna, hogy miért bukott le? Ez nem nagyon valószínű.

Bibó Pistáért sokáig aggódtunk, mert halálos ítéletet akartak kiszabni rá. Hála a külföldi barátok akcióinak, a nemzetközi megmozdulás hatásosnak bizonyult: csak életfogytiglani börtönre ítélték, majd az általános amnesztia során ő is kiszabadult. Mikor egyszer később megkérdeztem, hogy verték-e, azt felelte: „nem lényegesen". Ami azt jelentette, hogy azért csak megmegverték, ha nem is olyan súlyosan, aminek nyoma maradjon. (Már csak a „végleges felszabadulás" idején, a 90-es évek elején hallottam, hogy bizony, súlyosan is verték.) Azt viszont még akkor hallottuk, hogy átvitték Márianosztrára, ahol a súlyosabban büntetendőket tartották.

1956 novemberében és decemberében orosz katonák járták az utcákat éjjel-nappal. A Múzeum vezetősége jónak látta, hogy éjjeli ügyeleteket tartsunk az épületben, hogy legyen ott valaki, ha valami adódik, és intézkedésre lenne szükség.

Ezeken az éjjeli inspekciókon kezdtem neki újra ballada-kutatásaimnak, amit a Csanádi–Vargyas-könyv tett újra aktuálissá: akkor láttam újra magam előtt a még elvégzendő összehasonlító és egyéb kutatásokat teljes szélességükben.

Ezeken az éjjeli inspekciókon halmoztam fel a Múzeum igen gazdag könyvtárából a német, francia népköltészeti kiadványokat, és nekiálltam végigolvasni, kijegyzetelni az anyagot. Ezt aztán nappal is folytattam. Sőt folytattam külföldön is. 57-ben kiutazhattam egy dániai Nemzetközi Népzenei Tanács konferenciára, ahol megismerkedtem a Freiburg im Breisgau-i Deutsches Volksliedarchiv igazgatójával. Ősszel aztán egy hónapig dolgozhattam abban az intézetben német állami ösztöndíjjal az ott felhalmozott anyagon, ami nemcsak a német balladákat jelentette, hanem a hozzájuk összegyűjtött nemzetközi összehasonlító anyagot is. Így ottani munkám igen hasznos volt, s fáradtan, de boldogan érkeztem haza, táskámban cédulák százaival.

EGY KIKÜLDETÉS, ÉS AMI ABBÓL KÖVETKEZIK

Itthon hamar vége lett boldogságomnak. Alig tettem be a lábamat a lakásba, már csengett a telefon, s jelentkezett az addig még személyesen nem ismert *Vikár László*, aki szinte felelősségre vont, hogy miért küld ki engem a minisztérium Kínába és Koreába, mikor Kodály és

Szabolcsi Bence őt ajánlotta erre a kiküldetésre. Csak hápogtam, mert semmiről sem volt semmiféle tudomásom. Feleségem mondta meg, hogy már előzőleg is hívott Vikár, s úgy látszik, tanulmányozta is a menetrendet, hogy mikor érhetek lakásomba, mert azon nyomban rámtelefonált.

Kodály fenn volt Galyán, felhívtam tehát Szabolcsit, hogy miről is van szó tulajdonképpen. De ő csak a maga szokásos módján tért ki kérdésem elől: igaz, hogy ők Vikárt ajánlották, mert ő néhány száz kínai számmal írt dallamot átírt hangjegyekre, de hát ha én akarok menni, természetesen én jövök elsőnek számításba stb. stb. Hiába mondtam, hogy egyáltalán nincs kedvem odamenni, e percben érkeztem meg egyhónapi németországi tartózkodásomról, szeretném kipihenni magam, s az egészről most hallottam először. Végül azt tanácsolta, mondjam el ezt *Fasang Árpád*nak, a zenei főosztály vezetőjének, mert tőle indult ki az egész dolog.

Másnap fölmentem hozzá, akit akkor láttam először életemben. Valóban ő ragaszkodott hozzá, hogy én menjek, annak ellenére, hogy Vikár sűrűn járt fel hozzá és az osztályra kiküldetése érdekében.

Fasang minden erővel igyekezett rábeszélni, hogy vállaljam az utat, vagy legalább egy részét. Így kénytelen-kelletlen elvállaltam, hogy megyek Kínába, Koreába pedig menjen Vikár.

Ezután kaptam Kodálytól azt a levelet, ami azóta megjelent levelei gyűjteményében 831. szám alatt. Ideírom azok kedvéért, akik nem ismerik.

Kedves Vargyas!

Most értesülök, hogy egy előttem ismeretlen hatalom akaratából az általunk kijelölt Vikár helyett maga köteles Chinába menni.

Vikárt azért találta Szabolcsi velem együtt legalkalmasabbnak, mert évek óta foglalkozik a chinai gyűjteményekkel és néhány ezret át is írt már a számsorokból kótába.

Magyarázza meg az ismeretlen hatalomnak, hogy a sokat hangoztatott államérdek ezen az oldalon van, és ne fogadja el a megbízást, ez volna a legbékésebb elintézés.

Amennyire szorgalmaztam, hogy maga menjen Dániába, annyira helytelenítenem, ha most Chinába menne. Ha az áldozat volt a maga részéről, azt hiszem, megérte, ez pedig még nagyobb áldozat lenne és úgy hiszem kiesik mostani munkaterveiből.

Üdvözli
Kodály Z.

Elhűltem. Kodály fogalmazása teljesen más Kodályt mutatott, mint amit eddig ismertem. A következő választ küldtem neki.

Mélyen Tisztelt Tanár Úr!

Levelét Fasang Árpádnak bemutatva lemondtam mindennemű kínai kiküldetésről. Az ő vezetése alatt álló Zenei Főosztály volt ugyanis az a hatalom, mely ez ügyben a döntést hozta. Ez nem lehetett ismeretlen sem Tanár Úrnak, sem Szabolcsinak, mikor Vikárt ott ajánlották, sem magának Vikárnak, aki ebben az ügyben többször is járt a Főosztályon. Egyedül számomra volt ismeretlen, aki hazaérkezésem estéjén, (e hó 8-án) értesültem a kiküldetésről feleségemtől, s máskülönben sem szoktam a minisztériumba feljárni.

Tanár Úr legjobban ismerhet arról, hogy semmi

előnyért senkihez nem szoktam eljárni. Annál kevésbé tettem ezt a kínai úttal kapcsolatban, melynek valóban nem örültem, s melyről e pillanatban könnyen mondok le. Egyedül az indoklás ért váratlanul.

Nem számítottam arra, hogy 16 évi munka után – amit első kiadványom megjelenésétől számítok – „államérdeknek" minősülhet az, ha elém helyeznek egy olyan fiatalembert, aki még az általam nullapontnak vett határt sem érte el. Ez az oka, hogy ezúttal egyáltalán véleményt nyilvánítok ilyen természetű kérdésben.

Nem tettem ezt akkor, amidőn háromévi huzavona után meghiúsult kiküldetésem a Szovjetunióba a rokon népek zenéjének kutatására, amire nyelvtanulással és tudományos publikációkkal készültem 1941 óta Tanár Úr tudtával és helyeslésével; mégis ez évben Vikár utazott ki akadémiai kiküldetésben Leningrádba a Fonogramm-Archívum tanulmányozására. Még kevésbé tettem akkor, amidőn az első IFMC-kongresszusi megbízást Járdányi kapta Stuttgartba. Egyáltalán közömbösen hagyott, hogy 16 évi munka alatt összesen 2 hét romániai és 1 hét dániai kiküldetéshez jutottam, míg Vikár csupán ez évben négy hét leningrádi, 6 hét kínai–koreai és újabb 4 hét zoborvidéki (akadémiai) kiküldetést kapott, mint tőle értesültem.

Nem hagyhat azonban közömbösen az a beállítás, hogy én valami titkos hatalommal szövetkezve keresztezem a szakszerűség követelményeinek érvényesülését. Ennyiben az ügy ilyen elintézése számomra semmiképpen sem békés.

Remélem azonban, hogy mindenki más számára

azzá vált, miután személyem most már nem akadálya az „államérdek" érvényesülésének.

Tisztelettel üdvözli

Vargyas Lajos

Hát bizony kissé keményre sikerült! Mégis Kodály válasza békítő volt. Ideírom ezt is.

Kedves Vargyas!

Nem hittem, hogy ilyen kevés a humorérzéke. Az „államérdeket" idézőjelbe kellett volna tennem. Kombinációja egészen téves. Én itt foszlányos információkkal csak annyit tudtam, hogy hazaérkezve meglepetéssel értesült, hogy Kínába megy, és habozik, hogy elfogadja-e. A min. múzeumi főosztálya (tehát nem úgy tudtam, hogy Fasangra tartozik) ragaszkodik személyéhez. Csak ezért írtam, mert úgy látszott, egyéni elhatározását esetleg hivatalos presszió befolyásolja. Ha azt tudom, ennek az útnak örül, felkészült rá, céljai vannak vele: szót se szóltam volna. Akkor se, ha azt tudom, hogy feleannyit foglalkozott a tárggyal, mint V.

Már most: meglepnek kiküldetési sérelmei. Vikár Szlovákiába saját költségén ment (csere) oda senki se küldte. Leningrádi útja nem kéjutazás volt, de kemény, fáradságos munka. Nem tudom, vállalta volna? Annak idején szerettem volna, ha csoportunkhoz kerül. De úgy látszott, nincs kedve afféle munkához.

A rokon népekhez eddig senkit se eresztettek. Most újság, hogy néhány nyelvész Mongóliába jutott. Szót se hallottam arról, hogy az idei akadémiai „keret"-ben szándéka lett volna kimenni.

Azelőtti ilyen terve vagy kérvénye sem jutott soha elém. Elhiheti, hogy ha engem kérdeznek, rajta lettem volna. Járdányi is szívesen átengedte volna Stuttgartot, ha magának lett volna kedve kimenni. Efféle utak nem tudományos érdemek jutalma, hanem inkább kellemetlen és fárasztó kötelesség. Dániától is ódzkodott!

Ha eddigi kiutazási tervei meghiúsultak, nagyrészt magára vessen. Néma gyermeknek stb. A jövőben, mihelyt célszerű alkalmat lát, akár nyugaton, akár keleten, egy kis energiát ne szánjon a kiküzdésre, rám pedig mindig számíthat.

Ezek után azt hiszem belátja, hogy nekem is volna annyi okom a sértődésre levele miatt, mint magának az enyém miatt. Tehát hajítsuk a szemétbe mind a ketten.

Üdvözli
Kodály Z.

De azért egyikünk se hajította a szemétbe. Mindenesetre Kodály egész emberségének legjellemzőbb vonását árulja el ez a második levél. Gondoljuk meg, hogy egy világhírű művész, egy akkor már hazájában politikai nagyság és – last but not least – 32 évvel idősebb egykori professzora írta ezt egykori tanítványának. Vajon hány kisebb tehetség és tekintély intézte volna el az ügyet ilyen módon?

Persze, az is benne lehetett, hogy valóban érezte, nem volt túl szerencsés első levele sem tartalmában, sem hangjában. Ehhez Vikár helyzetjelentései kellettek, másrészt az én hosszabb „távollétem", sőt visszahúzódásom.

De a lezárás és az azt követő ajánlásai kiküldetésre, amit későbbi szintén közölt levelei jeleznek, az igazi

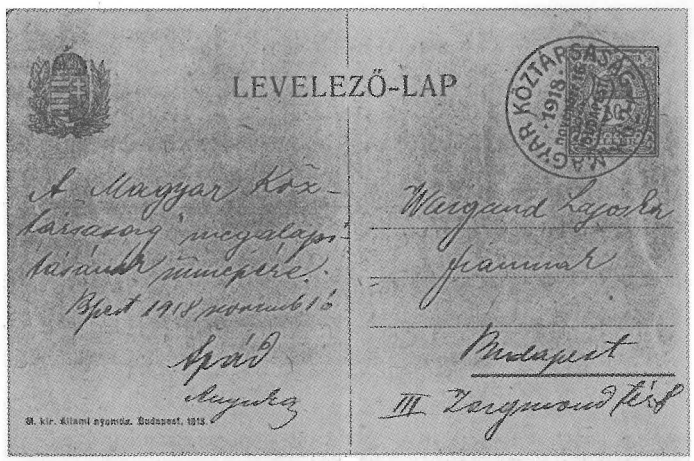
LEVELEZŐ-LAP

Papám levele 1918-ban

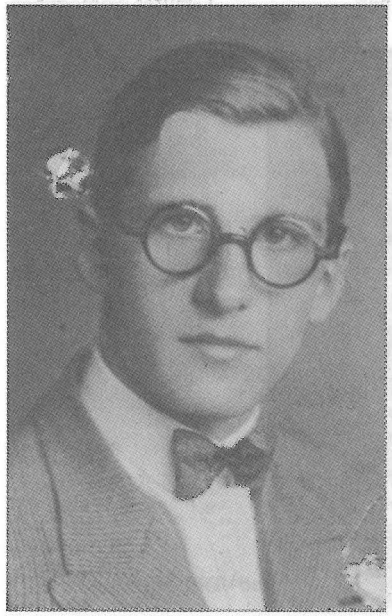
A szerző érettségi-képe

„Szántás" Derstomajon 1939-ben

Gyűjtés Somogyban (balra a szerző)

Alpár Sándor 1940-ben

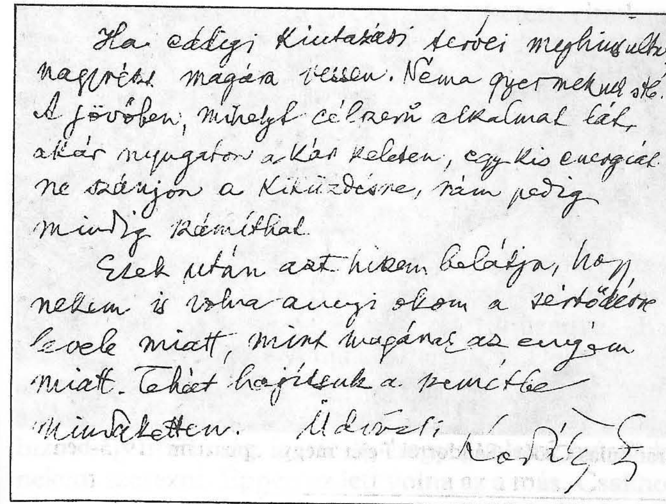

Ha eddigi kiutazási tervei meghiúsultak, nagyrészt magára vessen. Néma gyermeknek stb. A jövőben, mihelyt célszerű alkalmat lát, akár nyugaton, akár keleten, egy kis energiát ne sajnáljon a kiküzdésre, rám pedig mindig számíthat.

Ezek után azt hiszem belátja, hogy nekem is volna annyi okom a sértődésre levele miatt, mint magának az enyém miatt. Tehát hajítsuk a szemétbe mindkettőt. Üdvözli Kodály

Kodály Zoltán említett levele 1957-ben

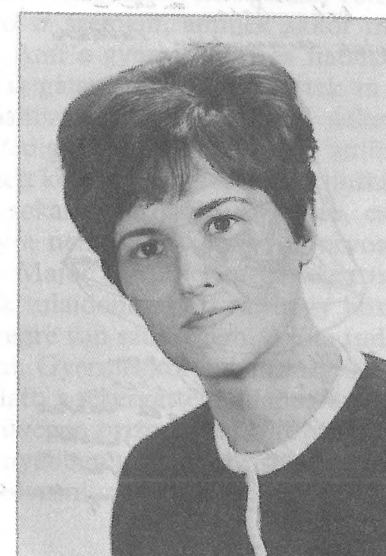

A szerző felesége 1967-ben

Kirándulás Csoóri Sándorral Fejér megye „pusztáin" 1975-ben

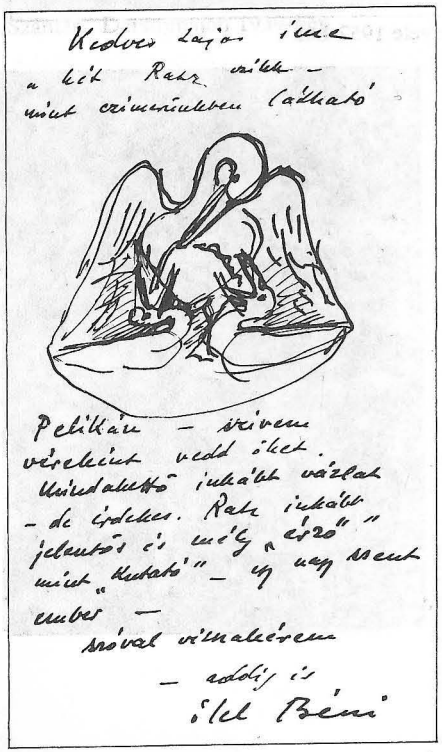

Ferenczy Béni rajzos levele

Kodályt mutatják, akivel egyrészt lehetett vitatkozni, másrészt aki mindenkit partnernak fogadott el, akit annak érdemesnek tartott, s amíg valamiért az ellenkezőjét nem érdemelte ki.

KODÁLYRÓL

Amire hivatkozik, hogy nem akartam a Csoporthoz kerülni, arra vonatkozik, hogy valamikor 49 őszén csakugyan hívtak – Járdányi Palin keresztül üzenve – hogy a *szövegek* kezelésére volna szükség rám. Dehogyisnem akartam én odakerülni! Egy kicsit sértett is, hogy annyian kerültek már oda, s éppen én nem, pedig az igazolóbizottság után még ígérte is, hogy „valami mást" kell nekem szerezni. Éppen ez lett volna az a más. Csakhogy nem a „szövegek kezelése". Amiben nemcsak némi alábecsülést éreztem, hanem valóban nyomós okom volt az el nem fogadására: rossz szemem, aminek akkor még nem volt megoldása. Ami a gyermekkori és fiatalkori olvasásszomjúságnak is gátat emelt. Nem jöttek rá az orvosok, hogy olvasáshoz más szemüveg kell nekem, mint távollátáshoz. Pedig 17 éves koromban, amikor rettenetesen jelentkezett kettőslátásom is, még klinikára is jártam vizsgálatok sokaságára, majd kezelésre, csak erre az egyszerű tényre nem jött rá senki az orvosok közül. Egyszer végre Major Ervinnel meglátogattunk egy fotóüzletet, annak tulajdonosa jött rá, hogy közeli olvasásra más szemüvegre van szükségem. Azóta tudok ismét rendesen olvasni. Gyermekkoromban még ültem az asztalon a lámpa alatt, s tekergettem a lapos üveget, hogy a ferdén tartott üvegen prizmatikus töréssel megnagyított betűket könnyebben tudjam olvasni. Így persze nem lehet sokáig olvasni, nemcsak a kéz fárad el, a

szem is megfájdul. Talán, ha előbb oldódik meg szemüvegem kérdése, nem majdnem 40 éves koromban, olvasottabb és világirodalomban is műveltebb lehettem volna.

De akkor még, 49-ben minden a régiben volt, s nem vonzott különösen, hogy a gyűjtők elmosódó ceruzaírásait böngésszem a *szövegek* tájnyelvi pontossága kedvéért. Hiszen különb népzenei feladatokra is alkalmasnak éreztem magam. És harmadikként házasságom előtt álltam. Márpedig a meghívás nem teljes állásra vonatkozott, csak hivatali idő utáni másodállásra. Egyszóval nem vállaltam.

Kodály nem említi – talán elfelejtette –, hogy volt egy korábbi ajánlata is, amit visszautasítottam. Egyszer kijött hozzám a Múzeumba, hogy vállaljam el Lajtha helyett a zenetudományi tanszakon a lejegyzés-órákat, mert Lajtha valamin megsértődött, vagy összeveszett nem tudom kivel, s lemondott. Ennek persze előtörténete is van. Egy májusi napon valamiért Szabolcsihoz kellett mennem, aki nem volt éppen otthon. Csak mikor hazafelé mentem, találkoztam vele az utcán. Azzal állított meg, hogy nem volna-e kedvem elvállalni a szervezés alatt álló zenetudományi tanszak igazgatóságát. Elbámultam: ismertem ugyan rögtönzéseit, de azért ez mégis túl meglepő volt. Mondtam, hogy mint jöhetek én számításba? „Olyan emberre van szükség, aki egyenlően ért a népzenéhez és a zenetörténethez." „Hát akkor csakis Te jöhetsz számításba", mondtam. „Nem, nem, akkor is Kodály" mondta ő! Ez már végképp furcsa volt. „Hát ha Kodály vállalja, akkor hogy jövök én egyáltalán szóba?" Valahogy kibeszélte magát, s elváltunk. Maga az ötlet természetesen teljesen komolytalan volt, az tisztán állt előttem, de annyit reméltem, hogy ha megalakul az a szak Kodály és Szabolcsi vezetésével, valami szerepet csak kapok benne. De a hírek elhallgattak, s teljesen elfelejtettem az egészet.

Míg a következő októberben valaki be nem mutatta nekem a Zeneakadémián Sárosi Bálintot, mint az új zenetudományi tanszak hallgatóját. Elbámultam: hát az megvalósult? És ki tanít benne? Kisült, hogy a népzenei részt Kodály vezeti, a zenetörténetit Szabolcsi, s Lajtha tartja a népdal-lejegyzési gyakorlatot.

Ezt természetesnek tartottam. Csak azt nem, hogy semmi hírem nem volt a készülő intézményről azóta a felelőtlen felszólítás óta. Vagyis kissé szúrta az orromat maga az eljárás.

Még erősebben esett a latba, hogy ha Lajtha „sértődése" után elvállalom utódlását, az biztos kihívása lett volna „barátságtalan érzelmeinek", amit azért nem kívántam irányomban kiérdemelni, mert kitűnő nemzetközi kapcsolatai révén biztosan úgy eláztatott volna minden külföldi kollégám előtt, mint aki kifúrta őt a Múzeumból is, az Akadémiáról is, hogy valami törtető politikai strébernek látszottam volna.

Sőt volt még egy harmadik okom is: az, hogy ott néhány zeneszerző-növendék is tanult, akik bizonyára többet tudtak bizonyos vonatkozásban, mint én. Nem volt bátorságom őket tanítani.

Gondolom, ezt az érvemet Kodály még arra is érthette, hogy most mutatom ki sértődöttségemet nem sikerült felvételimért, ami pedig egyáltalán nem jutott eszembe. Mindenesetre Kodály különösebb reagálás nélkül vette tudomásul, hogy nem vállalom a dolgot. Bár én utána egy kissé meg voltam szeppenve, hogy nem volt-e ez sértő számára, mikor külön kijött hozzám autón erre a fölkérésre, amit végül is egy telefonhívással is megtehetett volna. De még akkor ezért nem tapasztaltam semmi ellenérzést.

Még egyszer, helyesebben kétszer, de azonos ügyben jött ki hozzám. Egy szerencsétlen hollókői kiszállás utójátékai miatt. Két tanítványom, *Andrásfalvy Bertalan* és *Pesovár Ferenc* hívott oda, hogy a Népművészeti Intézet kiküldte őket az ottani népi együttes megvizsgálására, menjek ki én is velük együtt gyűjteni. De ugyanakkor kiment *Kerényi* és *Kertész* is. Ők már egy napja ott voltak, mikor én megérkeztem. Természetesen a pap vendégei voltak – a fiúk nem, én sem – de a következő reggel odahívtak, ahol már be volt „rendelve" néhány énekes, akiket Kerényi faggatott a maga megszokott módján. „Ez nem jó. Mást." és hasonló modorban. Mellette állt Kertész pizsamában, s egy kis telepes villanyborotvával kaparta az arcát a gyűjtés közvetlenebb hangulata érdekében. Azután természetesen orgonáltak a vasárnapi misén, utána ebéd volt a plébánián.

Igen ám, csak a hollókőiek a bírálóbizottságot várták, amely dönt szereplésükről. Mikor Kerényiék érkeztek, őket hitték annak, de ők rögtön kijelentették, hogy semmi közük az egészhez. A fiúk érkeztek utánuk valóban azért, hogy megnézzék az együttest, de az Intézet szigorúan megtiltotta, hogy ezt bevallják. Az volt az elképzelés, hogy csak azután döntenek, szerepelhetnek-e vagy sem, ha a többi együttest is megbírálták. Így tehát meg kellett nézniük a műsort, de letagadni, hogy ők a kiküldöttek. Végül megérkeztem én, s tőlem azt hallották, hogy én sem az vagyok, akit várnak. Ez persze nagy ingerültséget okozott. A gyűjtés azért folyt két napon át, az együttes táncait is megnéztük „mint nem hivatalosak", s a feszültség egyre fokozódott. Erre mi a fiúkkal el is indultunk haza, mielőtt még megvernének. Kerényiék közben átmentek autóval a szomszéd faluba, ahol már volt villany, hogy fölvegyék annak az asszonynak siratóját, akit Andrásfalvy Berci fedezett föl. (Akkor

még Kertész Gyulának sem volt telepes magnója, akinek pedig ilyen fölszerelése mindig elsőnek volt Magyarországon.) Nos, visszajöttek a faluba, s a feldühödt táncosok megdobálták az autót kővel.

Természetesen ÁVH-s vizsgálat lett belőle. A Népművészeti Intézet, amely legfőbb okozója volt a botránynak sajátos rendelkezésével, felelősségre vonta a két fiút. Nekem kellett *Muharay* kérésére jelentést adnom az ügyről. Abban eléggé elmarasztaltam Kerényi és Kertész viselkedését is, ami megint a Kodály-csoportban okozott nehézséget. Erre jött ki hozzám Kodály a Múzeumba, hogy meghallgassa, mi történt a gyűjtés alatt. Én nagyon kifakadtam Kerényi és Kertész modora ellen; s amikor azt is hallotta Kodály, hogy a fiúk is „nehéz helyzetben" vannak, „őket is védeni kell" akkoriban „hátrányos származásuk" miatt, egészen megenyhült. Néhány nap múlva újra kikocsikázott hozzám, hogy közölje: „Adtam nekik falusi viselkedési illemkódexet".

Még egyszer volt alkalmam tapasztalni Kodálynál, hogy hiába volt Kerényi legstréberebb tanítványa és állandó munkatársa, Kodály tudott vele szemben is független maradni ítéletében. Mikor az 1964. évi IFMC-konferenciát rendeztük Budapesten, Kerényi kapta a feladatot, hogy a magyar népzenekutatás rövid történetét és főleg a Népzenekutató Csoportot ismertesse a külföldiekkel. Mikor megírta, s nekem átadta, pár perc múlva megérkezett Kodály, s én Kerényi jelenlétében azzal adtam át neki, hogy elkészült az első kézirat a konferenciára. Kodály át is vette, s magával vitte haza. Következő héten már hétfőn bejött a Csoportba, amit különben sohasem tett. Hozta a kéziratot, s mondta, hogy meg kell beszélnie Kerényivel, „gyerünk hozzá!" Tehát nekem is vele kellett mennem. Akkor jelenlétem-

ben elmondta Kerényinek, hogy át kell írni, és miért nem jó. Kerényi hallatlanul dühös lett, félrefordulva kibámult az ablakon, s úgy vetette oda a szavakat Kodálynak, mintha ő lett volna Kodály és Kodály Kerényi. De Kodály nem vette tudomásul Kerényi haragját, sem modortalanságát, csak ragaszkodott a kifogásaihoz.

Azután otthagytuk. Én biztos voltam benne, hogy Kerényi engem fog okolni a kudarcért, s mondtam is Kodálynak, hogy most rám fog haragudni. „Ha haragszik, majd megbékül, ha nem békül, majd megkékül" hangzott el Kodály ajkáról a meglepő válasz.

Nem békült meg, s nem is volt hajlandó átírni a kifogásolt részeket. Végül is rám maradt ez a feladat. Nyolc oldalt kellett beleírnom. Ezért Kerényi nem vállalta a szerzőséget – természetesen én sem. Így név nélkül jelent meg; de hátul mint felelős kiadónak az én nevem volt olvasható, azért az én nevemmel idézik, de én sose vettem be munkáim jegyzékébe.

Különben jólesett hallani Kodályt ilyen módon nyilatkozni arról a Kerényiről, akinek lakájszerű magatartását annyiszor láttam hangversenyeken. Amikor biztos volt, hogy Kodály is ott lesz a hallgatóság soraiban, Kerényi mindig egy-két sorral hátrább vett jegyet a mögött a hely mögött, ahová Kodályék rendszeresen szoktak ülni. Mikor Kodályék már elfoglalták helyüket, ő lassú léptekkel előresétált a két széksor között, s odaérve Kodályék sorához, lassan feléjük fordulva mély meghajlással üdvözölte őket. Pontosabban jelezte, hogy ott van és egy percre sem feledkezik meg leróni köteles tisztelet-adóját.

Ezek a jelenetek gyűltek föl bennem, amikor egyszer Kodály szokásos érkezésekor – amikor mindenki felállt a Csoportban csakúgy, mint egykor a professzorok a Magyarságtudományi Intézetben, csak éppen Kerényi

túlzott jótanulós mohósággal pattant föl, akkor megint belém búját az ördög, s ülve maradtam. Nem Kodály ellen tüntettem – Kerényi ellen és néhány másnak szolgai magatartása ellen. Kodály pontosan látta mindezt, bár ennek semmi jele nem látszott rajta. S később sem tapasztaltam, hogy lett volna valami hatása ennek a jelenetnek hozzám való viszonyában.

Máig eltűnődöm, ha arra a hollókői esetre gondolok, miért kellett neki megadni velem szemben azt a figyelmet, hogy kijött hozzám a Múzeumba. Hiszen ha fölhív, hogy menjek be hozzá ekkor és ekkor, mert meg akar beszélni velem valamit, boldogan mentem volna, kitüntetés lett volna számomra. És éppen ő, akiről annyi történet szól, mennyire elhanyagolta az udvarias érintkezés elemi formáit is, például a köszönést.

Bár erről nekem különvéleményem van tapasztalataim alapján. Egyszer például hívatott valami ügyben. Mikor megérkeztem, már nála voltak ketten, egyikük *Rékai* volt a Zeneműkiadótól. Ő a zongoránál ült háttal felém. Odaérve meghajoltam és hallhatóan jó napot kívántam *neki*. Ő szórakozottan játszadozott a billentyűkön valami rögtönzést, láthatólag gondolkozott valamin, s nem fogadta köszönésemet. Erre a két vendéghez fordultam, kezet ráztunk, s megindult a beszélgetés. A megbeszélés végeztével a két másik vendég elment, Kodály kezet fogott velük, de benn maradtunk ketten, mert még volt megbeszélnivalónk. Mikor én is távoztam, Kodály kikísért az előszobába, s a végső búcsúvételnél kezét nyújtotta. Tehát semmi „lekezelés" nem volt abban, hogy akkor nem válaszolt köszönésemre; valami akkor éppen jobban foglalkoztatta, s ahhoz képest jelentéktelen volt, mond-e akkor egy „jó napot"-ot, vagy sem. Hiszen addig már számtalanszor kitüntetett azzal, hogy „közösen gondolkodtunk" bizonyos dolgok-

ról, vagyis biztosított *a bánásmód egyenrangúságával.* Akit felbátorított a vele való érintkezésre, annak tudnia kellett, hogy az ilyen elhanyagolása bizonyos formáknak nem távolságtartás, éppen ellenkezőleg: bizalom. Miután sok hasonló esetből világosan megértettem, hogy mit jelent mindez: a lényegtelennek elhanyagolását, ha a lényegest már úgyis megtettük, ma már sok egyéb ösztönzése mellett ezt is egyik fontos tanításának érzem. Mindig mindenben a lényegre kell tekintenünk, ami pedig lényegtelen, azt hagyjuk figyelmen kívül.

Érdekes, hogy élete végén, második házassága idején érintkezési modora is megváltozott, feloldódott. Akkor már nem fordult elő, hogy válaszolatlanul hagyott volna egy köszönést. Sőt! Sosem felejtek el egy jelenetet. Gottwaldovban volt az IFMC-konferencia, amire feleségem egy-két nappal később érkezett, éppen délben. Az egész gyülekezet az ebédlőben ült, Kodály és *Sárika* egy négyes fülkében *Dal Erik*kel, a dán kutatóval és feleségével. Mikor beléptem Katival, Dálék – még nálam is fiatalabbak – azonnal felálltak, és jöttek Kati elé üdvözletére. Sárika követte őket. És legnagyobb meglepetésemre Kodály is felállt, s a többiek után ő is kezet fogott vele. Ezt egy évtizeddel előbb biztosan meg nem tette volna. (Pedig mikor még mint menyasszonyomat bemutattam neki és *Emma asszony*nak, biztosan nem sokat nézett ki a nagy ember előtt elfogódott fiatal lányból.)

Rossz híre azok miatt a kemény bírálatok vagy kellemetlen megjegyzések miatt volt, amelyekkel különböző nem tetsző magatartásokat vagy személyeket tudott kegyetlenül elintézni. Engem viszont azon az egy levélen kívül sosem bántott. (A zeneszerzés-fölvételit nem tartom „bántásnak"). Bár volt olyan esetem is, amikor megtehette volna: mikor egy zeneakadémiai népdalórán, ahol vendégként voltam jelen, engem szólított ki, hogy egy népdal bizonyos helyén a lehetséges változatokat énekeljem el, s az nem a legjobban sikerült. Egyetlen szót sem szólt, pedig egy másik alkalommal, mikor a Csoportban Sárosi nem jól énekelt le valami kottát, malíciája azonnal beugrott, s emlegette a szükséges szolfézsgyakorlást.

Egyszer, korábban, azért volt valami feszültség köztünk anélkül, hogy az bármiféle megfogalmazást kapott volna; csak éreztem, de az is hamarosan eloszlott. Ez a „Kodály–Vargyas" előzménye volt.

Betegen feküdtem otthon, amikor Major Ervin jött hozzám azzal a hírrel, hogy volt egy zenetudományi megbeszélés, amelyen *Újfalussy,* akkor a minisztérium zenei főosztályának vezetője fölvetette egy új népdalkiadvány szükségét, amely népszerűsítő is, tudományos is lenne, s Járdányi Palit akarták megbízni vele. Erre ő, Major Ervin, bevetette, hogy inkább Vargyast bízzák meg a feladattal, s ezt el is fogadták.

Én kicsit dühös lettem a hírre, s meg is mondtam Ervinnek, hogy nem szeretek népszerűsítő dolgokat csinálni. Kár volt nevemet bedobnia. S a legközelebbi megbeszélésre, amire már meghívtak, el is mentem. De eljött Kodály is, aki szintén nem volt jelen az előző alkalommal. S láthatóan ellenségesen tárgyalta az egész tervet. Kezdetben úgy éreztem, ez a hangulat némileg velem szemben is fennállt, bár egy szó sem hangzott el, ami erre okot adott volna. Csak támadta a tervet, kérdezte, kinek szánjuk, kifogásolta a sok népszerűsítő füzetkét, ami csak új stílust tartalmaz nagy tömegben, s tele van hibával.

Csakhogy én ugyanúgy bíráltam a tervet, nagyrészt hasonló érvekkel. Újfalussy szerint azért van rá szükség, hogy mindazt, ami már többé-kevésbé közkinccsé lett,

összefoglalva adja a közönség kezébe, de egyúttal legyen tanulmány is benne a népdalról, ami szintén foglalja össze a szükséges tudnivalókat. Erre javasoltam, adják ki újra a Bartók-könyvet. Az volt rá a felelet, hogy annál már sokkal többet tudunk. „Akkor adják ki Kodály tanulmányát, *A magyar népzené*t", ajánltam, (ami addig csak a *Magyarság Néprajzá*ban jelent meg két kiadásban és két egyidejű különnyomatban.) De ahhoz nincs dalgyűjtemény. Erre megint csak javasoltam, hogy akkor adjuk ki a Kodály-tanulmányt, és állítsanak össze hozzá egy reprezentatív gyűjteményt. Az ölelje föl mindazt, amit a népdalkiadványok, népdalfeldolgozások közzétettek, amint Újfalussy kívánta. Kodály hozzátette, hogy az újabb gramofon-felvételek anyaga is kerüljön bele, és minél kevesebb legyen az új stílusú dallam, minthogy azt a számtalan „Virágos" kiadvány, a sok népszerűsítő füzet úgyis nagy tömegben tette hozzáférhetővé. Így fokozatosan kialakult a kiadvány terve.

Ekkor fordultam Kodály felé: minthogy a Tanár Úr tanulmányához készül a példatár, Tanár Úr válassza meg, kivel akarja elkészíttetni. Erre már teljesen megenyhülve intett, hogy „nem, nem, csak csinálja maga!" S ez a „csinálás", a *Példatár* összeállítása újra sokszori együttlétet, megbeszélést jelentett, amikor is újból az egykori bizalmas és megértő kapcsolat tért vissza, pontosabban folytatódott.

A feszültség valószínűleg Major Ervinnek volt köszönhető, aki élete végéig szálka volt Kodály szemében, s aki ellen küldött ki – no meg Jemnitz ellen – öt-hat évvel előbb az igazolóbizottságba. S most éppen ő ajánlja Vargyast, az ő emberét!

Tény, hogy az igazolás lezárása után Major egy zeneakadémiai hangversenyen bevitt a tanári páholyba, s azontúl is ő kezdeményezte a barátkozást, ami akkorra

már családi összejárásban folytatódott. Kodály ezt még nekem se tudta simán elfogadni. Valami megkövesedett ellenérzés volt benne Major ellen. Nekem például két különböző alkalommal – évek voltak közben – előhozta, hogy Major nem vette észre egy zeneműben, hogy a bal kézben levő kíséretben volt elrejtve a magyar dallam. Mindezt Major „akribiája" ellen!

Mégis, az Arany János népdalgyűjtemény kiadása előtt rajtam keresztül akarta megnyerni Major segítségét, csak egy kis kerülővel. Odaadta kéziratát, hogy nézzem át, nem találok-e valamit, amivel ki kellene egészíteni. Nagyon meglepett ez a megtiszteltetés, mert nem számítottam magamat – és mások sem – ilyen filológiai kérdések szakértőjének. Néhány dolgot azért tudtam mondani. Kodály azzal fogadta: „Maga mondott eddig legtöbbet. Majort is hiába kértem."

Abban a pillanatban éreztem, hogy az én felkérésem csak ürügy volt, hogy rajtam keresztül Majort lehessen akcióra bírni. Azonnal meg is ígértem, hogy majd beszélek vele. S meg is tettem. Major tiltakozott, hogy Kodály őt nem is kérte, s hogy szívesen segített volna. De azért ő sem jelentkezett. Kodály se kérte, s közvetítésem sikertelen maradt. Major is fafejűen „következetes" volt Kodállyal szemben.

A Kodály–Vargyassal szükségessé vált hosszú együttműködés megint biztosította jó ideig a „harmóniát". Különösen, hogy ez időben jöttem rá azokra az összefüggésekre, amelyeket mint „Ugor réteg a magyar népzenében" ismert meg a közönség. Természetesen mindig beszámoltam mindenről Kodálynak, akit láthatólag nagyon érdekeltek eredményeim. Maga is hozzáfogott keresni példákat hozzá, s amikor én egyiket-másikat vonakodva fogadtam, „de nézze", mondta, „a kadenciák is, a ritmus is idevaló". Vagyis teljesen elfogadta elkép-

zelésemet. Igaz, neki is volt aggálya egyes példáim ellen: „Csak aztán ki ne derüljön, hogy német dallam!" De mindez már az együttgondolkodást jelentette. Sőt végül azzal fordult hozzám: „Talán még ne ide", tudniillik azt hitte, az ő tanulmányába akarom bevétetni, hisz akkor éppen azt és a hozzá tartozó példatárat készítettük közösen. „Külön kellene megjelentetni". Magam is így akartam, tehát nem arra kapcsolt a fülem, hogy „ne ide", hanem arra, hogy „kellene megjelentetnie". Ez a teljes egyetértés és buzdítás a legteljesebb elismerést jelentette, s ezt később egy dedikálása is megerősítette. Mikor a „*Sirató*" kötet megjelent, a Csoport minden tagja kapott egy példányt, s többen megkértük, tegye azt aláírásával számunkra értékesebbé. Nekem azt írta bele aláírása elé: Vargyas Lajosnak, a siratóballada fölfedezésre". Vagyis ezt a két munkámat tartotta említésre legméltóbbnak.

Pedig egyszer már, nagyon régen, pályám kezdetén is kaptam tőle valami kis elismerésfélét, amikor még alig volt mit dicsérnie. 1940-ben egy látogatásom végén kezembe nyomta a „*Magyarság a zenében*" egy példányát. Ránéztem, és félénken megkérdeztem: „Nem tetszik semmit se beleírni?" Tollat fogott, s csak úgy állva, egyik tenyerére fektetve beleírt valamit. Csak az utcán mertem megnézni: „Vargyas Lajosnak – majd egy szót nem tudtam kibetűzni – s aztán: „buzgalmáért". Elszontyolodtam. A buzgalmat nem tartom különleges érdemnek. Otthon aztán sikerült elolvasnom az előtte álló szót is: „továbbkutató". Tehát „továbbkutató buzgalmáért". Annak már örültem. Pedig akkor még alig volt valami „továbbkutatásom". De igazi elismerést mindig csak eredményre adott.

A másik, a „ballada-fölfedezés" még kifejezettebb elismerést kapott. Már első rész-cikkem, a Kőműves

Kelemen eredetéről megjelent tanulmány után odavetette egy találkozáskor: „Magát meg fogják ölni a románok". Tudniillik megfordítottam az addig általános elképzelést, mely szerint mi vettük át tőlük vagy a szerbektől. Utána jelent meg a kutatás legnagyobb és legdöntőbb része, a „*Francia eredetű réteg balladáinkban*".

Valami ügyben nála jártam, s miután letárgyaltuk a dolgot, következett a szokásos hosszú hallgatás, amikor már kezdett gondolkodni az ember, nem kellene-e búcsút venni. Ekkor egyszerre sajátos mosoly jelent meg ajkán, kezével az oldala mellé intett az ott fekvő Ethnographiára, és annyit mondott: „Hát ez a francia réteg valóban szenzációs." Most aztán az én ajkaim szaladtak szét mosolyra. Ilyen dicséretet egész életemben egyszer hallottam tőle: *Jeppesen*nek az első Kodály-emlékkönyvben megjelent tanulmányáról mondta, hogy szenzációs, amelyben olasz frottolákban mutatta ki az egykori népdal-motívumot. És nem hiszem, hogy valaki még hallhatott tőle ilyenfajta elismerést, különösen saját munkájára.

Aztán következtek a további cikkek: a hősének maradványairól a balladában; erről ő már nem szólt, csak Szabolcsi Bence jegyezte meg legközelebbi találkozásunkkor, hogy „Te mindig nagyobb meglepetésekkel duplázol rá felfedezéseidre?" De Kodály végül a négy tanulmányból összeállt doktori disszertációmról mondott végleges dicséretet, mint elnöke a bírálóbizottságnak. Ragaszkodott hozzá, hogy olyan szöveg kerüljön a bizottság véleményébe, mely szerint „Vargyas munkája esemény a magyar tudományos életben."

Teljesen tisztában voltam vele, milyen óriási elismerés van egy ilyen Kodály-nyilatkozatban. Hiszen legendák szóltak róla, mennyire szófukar volt, s azon túl is

még fukarabb a dicséretben. Ha már nem kifogásolt, az már nagy elismerésnek számított.

S mégis! Volt még egy nyilatkozata rólam, amit e mellé az elismerése mellé helyezek magamban, bár egészen másról volt benne szó. Mikor a Csoportba kerültem, egy idő múlva elmondta *Kiss Lajos*, miként fogadta Kodály, amikor elbeszélte neki vejének, Hegyi Imrének kálváriáját a Német András kontra Néprajzi Múzeum kötélhúzásban. Kodály első kérdése az volt: „És Vargyas? Ő ott van, ő nem tett semmit?" Mire Kiss Lajos azonnal előadta felszólalásom történetét meg a további harcokat Német Andrással. Kodály szokása szerint némán maga elé bámulva emésztette a hallottakat. Végül csak annyit mondott: „Azt el is vártam tőle".

Valóban elvárhatta, hogy katonái is megtegyék kötelességüket a maguk helyén, mikor a vezér annyit tesz a legmagasabb szinten másokért. De elvárhatta azért is, mert ha övele szemben lehettem bátor, legyek másokkal szemben is. Végül is, azt hiszem, azért várta el leginkább, mert ismerte korábbi kiállásaimat. Ez az „elvártam tőle" legalább olyan jólesett, mint ballada-tanulmányaim értékelése.

Ezek az erkölcsi segítségek élnek emlékemben a legélénkebben. De azért arról is meg kell emlékezni, menynyi anyagi segítséget kaptunk – kaptam én is – tőle. Legnagyobb volt a Kodály–Vargyas könyv honoráriuma. Az kezdetben nevetségesen csekély lett volna számomra, de az övé sem volt kielégítő. Nem is fogadta el, és kiharcolta, hogy a tankönyveknek járó legmagasabb honoráriumot fizessék, természetesen anélkül a tankönyveknek járó megszorítás nélkül, hogy a további kiadások után nem fizetnek. Ezután az egész honoráriumot – a neki járó nagyobb részt is – teljesen nekem adta. Mikor a telefonban dadogva próbálkoztam tiltakozni,

rövid mondattal zárta le a kérdést: maga dolgozott vele. Az az összeg akkor egyenlő volt egy Kossuth-díjjal.

Kodály máskor is hozott értem anyagi áldozatot. Mikor az IFMC-konferenciára készültünk, előtte Izraelben volt az utolsó hasonló összejövetel. Kodály azt akarta, hogy jelentős küldöttséggel képviseltessük a Csoportot. A minisztérium azonban csak egy embert volt hajlandó kiküldeni, mégpedig a Csoport tudományos titkárát, Vikárt. Akkor Kodály saját devizájából Sárosinak és nekem elintézte a kiküldetést. Pedig ez elég nehéz adminisztrációs feladatot jelentett, de Kodálynak megtették.

Mikor pedig a pesti IFMC-konferencia lezajlott, s csak Vikár, a rendezőség titkára és *Norma*, a Csoport gazdasági vezetője kapott jutalmat az Akadémiától a szervezésért – ők ketten tartották a kapcsolatot feletteseinkkel –, én pedig, a szervezőbizottság elnöke, nem, aki nélkül Vikár egy levelet sem volt hajlandó megfogalmazni, akkor Kodály megint sajátjából adott nekem ugyanolyan összegű jutalmat.

S ha már az én megsegítésemről szót ejtettünk, ejtsünk szót általánosságban is. Karácsonykor a Csoport minden tagja kapott tőle néhány ezer forint segélyt. Ez 20–30 000 Ft-ot jelentett neki karácsonyonként. Én azelőtt sem az Egyetemi Könyvtárban nem kaptam soha segélyt vagy jutalmat, mert mint szakszervezeti vezető én döntöttem a kis pénzről, sem a Néprajzi Múzeumban, ahol szintén alig volt erre keret. Mikor átkerültem a Csoportba, ez a Kodálytól kapott karácsonyi segély volt életemben az első ilyen jellegű különjövedelem.

Közismert, hogy *Vásáry Tamás*nak ő vett Steinway-zongorát. Azt viszont már kevesebben tudják, hogy *Gurka László*nak, a kolozsvári Folklór Intézet dolgozójának magnót ajándékozott, mikor az Budapesten volt, s a kolozsvári intézet dallamanyagáról saját használatára

készült mutatóját átengedte lemásolásra a Csoportnak. Sajnos, ennek szomorú következménye lett. Szegényt azonnal elkapták – valakinek elmondhatta, miért kapta – s kidobták állásából. Terhes feleségével valami fásszínben töltött egy egész telet, ahol a gyermek agyhártyagyulladással születve abnormális lett. Már *Kallós*t nem merték büntetni, amikor ő is magnót kapott Kodálytól, hogy nagyszerű gyűjtéseit folytathassa.

Volt azért olyan anyagi segítsége is, amiért nem lelkesedtem. Még fiatal híveként, valamikor a harmincas évek végén bízott meg avval, hogy rendezzem hatalmas magyarnóta-gyűjteményét. Minden megszerezhető nyomtatott kóta, s kézirat, amit le lehetett másolni, megvolt gyűjteményében, több száz darab. Azt kellett szerzők és évszám szerint rendberakni, és kimutatást készíteni róla. Kató húgommal ketten feküdtünk neki. Csak mikor elkészültünk, pénzt adott érte. Ez eléggé lehangolt, mert mi úgy gondoltuk, öröm, ha segíthetünk valamiben, amiben szüksége van rá. Egy percig sem gondoltuk, hogy pénzért csináljuk.

Ő viszont ezt a rendezést csak bevezetésnek szánta, mert utána megkérdezte, nem volna-e kedvem foglalkozni evvel az anyaggal, feldolgozni történetileg és zeneileg? Én határozott nemmel feleltem, s ő nem erőltette a dolgot, nem is haragudott meg érte. Pedig később kiderült, mennyire szívén viseli ezt a témát. A Zenetudományi Tanszak népzenehallgatóinak, sőt a Csoport idősebbjeinek, Kiss Lajosnak és Kerényinek is kiadott egy-egy nótaszerzőt feldolgozásra. Amit végül is csak Kerényi készített el *Szentirmay*ról, Kiss Lajosé *Simonffy*ról kéziratban maradt, a többieké addig se jutott el.

De az, hogy nem erőltette rám a témát, sőt nem is sértődött meg, hogy ezt a felszólítást „in optima forma" nem éreztem kötelezőnek, mindez nagyon beleillett ab-

ba a viszonyba, amit ő azokkal tartott fenn, akiket valami okból közelebb engedett magához. Abban a viszonyban – akár beszélgetésben, akár vitatkozásban – sosem állt szemben a „mester" fölénye a tanítvány alázatos, mindent elfogadó magatartásával. Ha ő hajlandó volt az emberrel valamiről beszélgetni, akkor beszélgetőtársának fogadta el, sőt vitatársának, akivel úgy tárgyalta meg a kérdést érvei és érveik kifejtésével, mintha egyenrangúak volnának. Úgy beszélhettem vele, mint egy évfolyamtársammal. Legfeljebb ő azoknál nyugodtabban hallgatta meg álláspontomat. Tudom, sokan arról panaszkodtak, mennyire tudott távolságot tartani. De ha egyszer belül engedett azon a távolságon, akkor már az érintkezés azzal a magától értetődő természetességgel folyt, amivel nagyon fiatal tisztelőjét és tanítványát is szinte magához emelte, mint ahogy én éreztem elsőéves gyakorlataitól haláláig. Természetesen mindig éreztem azt a távolságot, amit nagysága, világhíre, tudása és kora közénk állított. De számára ez nem létezett, egyetlen pillanatban sem éreztette. Ha beszélgettünk, azért volt, mert érdekelte. Ha pedig a kérdés érdekelte, akkor az illető nem tanítvány volt, nem fiatal, nem kezdő, hanem partner.

Ez nem volt valami személyemnek szóló megkülönböztetés. Tudomásom szerint mindenkivel így volt, akinek sikerült közelébe kerülni. Viszont az talán már egy kicsit a külön személyes viszonyomat is jellemezte – biztosan nem csak az enyémet, de sokakkal szemben mindenképpen külön jellemezte – hogy nem bántott, nem vett soha különben éles nyelvére.

Pedig galambepéje volt, nem is kicsi. Első jelét még ismeretségünk kezdetén tapasztaltam. Nemcsak Lajthához küldött el akkor a felvételeket megismerni, hanem Ortutayhoz is, aki a Rádió gramofon-felvételeit intézte,

hogy küldjön ki gyűjtésre, felvétel előkészítésére. Ortutay akkor látott először. Azt is tudta, hogy Kodálytól jövök. Mégis azzal kezdte a beszélgetést, hogy neki milyen adatai vannak a fiókjában „Bartókékra" – és itt ütögette az asztalát –, amelyek ha napvilágra kerülnek, nagyon furcsa fényt fognak vetni rájuk. „Bartókékról" szólt, mert Bartók akkor már külföldön volt, Kodály pedig még „jelen volt".

Természetesen elmondtam Kodálynak legközelebbi találkozásunk alkalmával. Ő ínyét kissé felhúzva, foga közt szűrte ki válaszát. „Nem tudom, milyen adatokra gondol Ortutay. Csak nem arra, hogy mikor Bartók meghallotta, hogy a Rádiónak van gramofon-felvevő berendezése, napokig nem tudott aludni, hogy ezt meg kell szerezni a népzenei felvételek számára is, s egyik beadványt a másik után adta a Rádiónak, hiába. Végül csak Ortutay tudta rávenni Kozmát a felvételekre. Ezek a régi vágású magyar urak még mindig tartják azt a tradíciót, hogy kulturális kérdésekben csak a házitanítóra hallgatnak." Ortutay ugyanis mint *Kozma Miklós* fiának házitanítója került a Rádióba.

Mikor Vikár lett a Csoport tudományos titkára, Kodály azzal jelentette be: „Vikár lett a Csoport titkára, ő fogja ezentúl titkainkat árulni".

Azért valami enyhe iróniát én is kaptam tőle. Egyik Kodály-születésnapi előadássorozaton arról beszéltem, mennyire csak azt veszik át a népek egymástól, aminek új társadalmi jelentősége van. Például az új stílust, amely messze Horvátországig és Galíciáig elterjedt, míg a régi stílus a maga sokkal nagyobb művészi értékei ellenére is alig néhány vegyes lakosságú szigeten került el szomszédainkhoz. És a táncból is a csárdást vették át, az új szellemű páros táncot, nem a sokkal művészibb férfi szólótáncot, a legényest.

Az elnöklő Kodály nem szólt semmit utána, nem mondta, hogy nem tetszik neki a dolog. De a Csoportban koccintgatás közben egyszerre csak fogja poharát, és megszólal: „Emelem poharam Vargyasra, aki megmentette a Csoport marxista becsületét".

Egyszer feledékenységből született egy ilyen megjegyzése ellenem. A *Népzene Tára III.* kötetének lektora voltam. Nagyon nem tetszett, hogy Lakodalom címen nemcsak a kimondott szokásdallamok kerültek bele, hanem akármi, amit csak eldaloltak a lakodalomban, mert házasságról, szerelemről volt benne szó. Vagyis szövege miatt mindenféle más lírai dal belekerült dallamvariánsaitól elválasztva. Megírtam ezt, és felsoroltam vagy 300 dalt, amit ki kell hagyni belőle. Kodály Járdányival végigment rajta, és ki is hagyatta őket, Palinak meg azt mondta, hogy meg kell köszönni Vargyasnak, hogy ilyen alaposan lektorálta az anyagot.

Szabolcsinak is kifogásai voltak, mikor a kötetet megvitatták a Csoportban. Nekem közben el kellett mennem – odáig nem szóltam bele, hiszen mindezt megírtam előre – és felálltam, hogy búcsúzzam. Akkor Kodály, akit Szabolcsi éles kritikája amúgy sem lelkesített, megállított avval, hogy „De ha Vargyas komolyabban végezte volna a lektori megbízatást, mindez nem lett volna". Mire én úgy félelmenőben annyit mondtam: „Tanár Úr, én megkaptam a kéziratot 900 dallal. Kihagyattam belőle 300-at. Maradt 600. És a kötet megjelent 1200 dallammal. Ezért én nem lehetek felelős!" Kitört a nevetés, maga Kodály is elnevette magát. „Csodálatos dalszaporítás", variálta a Bibliát. Nyilván akkor már eszébe jutott, amit még az előbb elfelejtett.

Ennél is enyhébb volt egy régi kifogása. Még a harmincas években egyszer *Ránky*t említette, akit akkor még nem ismertem. Rám nézett: „Hol él maga?" Hol?

Bizony akkor is, mint később is sokszor: az életen kissé kívül.

Viszont nem jött el ritmus-könyvem vitájára, ahol vitatkoznia kellett volna velem, mint már előbb kiderült. Bár amit helyeselt benne, több volt, mint amit elutasított, de azt sem akarta elmondani. No meg, amit nem bírált volna, abban sok olyasmi volt, ami viszont Horváth János ellen szólt, akit még kevésbé akart bántani, hiszen Eötvös-kollégiumi jó barátok voltak. Csak otthon mutatta nekem, még kéziratom fölött, aminek egy példányát elsőnek neki vittem el, hogy mit kifogásol, noha azzal kezdte: „Sokban egyetértek, mert másfelől indulva ugyanoda jutottunk el". A kifogás kizárólag Zrínyi-ritmizálásomat érintette. Mutatta is a zongorára kitett kéziratomon bejelöléseit.

Ez volt az egyetlen eset, amikor nem fogadtam el, amit mondott. Én annyira megrágtam éveken keresztül a magamban föltámadó ellenvetéseket, hogy amit végül leírtam, azt minden ellenérv ellenében meg tudtam védeni. Ma is tartom minden állításomat. Ő egy sor csak zenében lehetséges ritmusmegoldást erőltetett a versre, amit teljesen elhibázottnak éreztem, s nem tudom ma sem elfogadni.

Nem szóltam egy szót sem ellene, mert éreztem, hogy áthidalhatatlan az ellentét kettőnk elképzelése között. Akkor éreztem valami hasonlót ahhoz, amikor egy fiú végleg lerázza magáról az apai tekintélyt, és kezd a maga útján járni. Odáig biztos voltam, hogy csak egyezhet a véleményünk, vagy ha nem, én tévedek. Ekkor viszont biztos voltam, hogy nekem van igazam, s fenntartottam őellenében is.

Nem jelentette mindez azt, hogy azontúl is ne tiszteltem volna, és ne lett volna számomra a legnagyobb tekintély. Csak azt, hogy van, amiben már a magam

útját járom. Hogy „lehetséges az is, hogy nem fogadom el", amit mond. Vagyis önálló lettem. (Felnőttem?)

Ez az önállóság – vagyis különbség – azonban csakis ebben az egy kérdésben állt fönn köztünk. Hiszen épp az volt számomra meglepő, s egyben hízelgő is, mennyire egyezett legtöbb dologban a véleményünk. S ezt most még inkább tapasztalom, mióta hátrahagyott írásait rendezem sajtó alá. Sokszor meglepetve látom, hogy én írtam meg olyan álláspontját, amit ő is majdnem ugyanúgy leírt futólag megfogalmazott vázlataiban, de sosem adott ki a kezéből.

Még ingerültségeivel is mindig egyetértettem. Mert ilyenek is voltak. Ingerelte például a nyelvtudás hiánya. Ő négy nyelven beszélt, németül, franciául, olaszul és angolul, ezenkívül olvasott latinul és görögül. Két alkalommal voltam tanúja, mennyire dühítette, ha valaki nyelv-nemtudását az ő tudásával akarta pótolni. Az egyik alkalom az volt, amikor egy belga népzenekutatónak kellett francia levélben üdvözletet és köszönetet tolmácsolni Kodálynak, az IFMC elnökének nevében. Vikár adta elő a kérést, amit külföldi tagtársak intéztek hozzá, s várta, hogy Kodály írjon egy ilyen levelet. De ő Vikárra hagyta, „csak írja meg Maga, majd aláírom." Vikár kétségbeesetten állt mellette a dobogón. Nyilván még sosem fogalmazott ilyen színvonalú levelet franciául, bár könnyen és folyékonyan beszélte a nyelvet. De Kodály makacsul nem vett tudomást erről. Vikár egy ideig tanácstalanul állt mellette, majd lejött a dobogóról, és odament a gazdasági vezetőhöz, Normához. Az ugyanis anyanyelvként beszélte a franciát, minthogy gyermekként Párizsban végezte iskoláit, s ha számolnia kellett, magában mindig franciául tette. Vikár neki adta át az IFMC kérő levelét. Igen ám, de Norma sem írt még életében ilyenfajta levelet. Nemsokára ő is fölkelt,

és hozta hozzám az IFMC kérését. Én mindkettőjüknél kevésbé tudok franciául, de akkoriban balladakutatásaimmal kapcsolatban sokat leveleztem franciákkal – svájci, párizsi, belgiumi és kanadai kollégákkal. Leveleikből megismertem az udvarias levélformulák bőséges variációit. Fogtam a szótárt – mert azért minden nyelven, ma már a magyarban is – kihagy az emlékezetem –, s nekiláttam a levélnek. Mindez persze nem kerülte el Kodály figyelmét.

Mikor hazaindult, kivittem neki a fogalmazványt, hogy jó lesz-e így. „*Nagyon* jó", mondta, és aláírta. Ez a szájából ritkán hallható két szó is elárulta, mennyire idegesítette ez a huzavona, s hogy talán még ezt is neki kellett volna megcsinálnia a kisebbek helyett.

A másik is Vikárral történt. Hiába, a titkárság nem kényelmes hivatás. Egy olasz levél érkezett, amire felelni kellett. De ő „nem tud olaszul" és kérte Kodályt, olvassa el neki, a választ azután már majd megírja franciául. De Kodály nem volt hajlandó lefordítani neki a levelet. „Olvassa el", mondta, és azután akármit kesergett Vikár, hogy „de én nem tudok olaszul", Kodály ismét makacsul hallgatott. Egy idő múlva megszántam a tanácstalanul széttekingető titkárt, „Add ide, majd lefordítom", mondtam, bár én sem „tudok olaszul". Másodikos gimnazista koromban, 12 évesen jártam ugyan egy évig külön olaszra szeretett osztályfőnökömhöz, de azt se mi, sem ő nem vette komolyan. Ami mégis rám ragadt, réges rég elfelejtettem. De igazat adtam Gombocznak, híres nyelvészprofesszoromnak, aki kezeit széttárva mondta egy órán: „olaszul mindenki tud" – amikor is azt fejtegette, hogy egy tudósnak mindazt el kell olvasnia, ami a kérdés megoldásához szükséges. Valóban, olaszul mindenki tud, aki latinul nyolc évig tanult, s különösen ha még franciául is.

A levél elég könnyen érthető volt, de Kodály egész idő alatt merev hallgatásba burkolózott. Teljes joggal. Ne őt használják föl fordítónak a kisebb beosztottak, akik azért vannak ott, hogy megkíméljék mindenféle hasonló dolog intézésétől.

Ezzel a bosszús hallgatással már korábban is találkoztam nála. Még a kezdetek kezdetén bementem egyszer az Akadémiára a Kodály-csoportba, és *Ádám Jenő*t is ott találtam, aki a beszélgetés folyamán, talán az iskolai oktatással kapcsolatban azt kérdezte, hogy mi a népdaltípus. Kodály hallgatott, s mennél inkább feszegette tovább Jenő a kérdést, annál makacsabbul hallgatott. Láttam, hogy ingerült. Annyit ugyanis elvárhatott egy olyan képzettségű tanítványától, mint Ádám, aki gyűjtött is, fel is dolgozott népdalokat, hogy ezt ne Kodály legyen kénytelen megmagyarázni neki. Mikor már nagyon feszült volt a hangulat, mert Jenő csak erőltette tovább a kérdést, gyorsan közbeavatkoztam, és mondtam egy pár jellegzetes típust: do-re-mi kezdetű parlando 12-esek, kvintváltó-ötfokúak, nagyívű-ereszkedő pentaton dalok, 8 szótagos parlando-rubato dalok, dudanóták stb. stb. Erre Ádám is leállt a problémával, Kodály is fölengedett, bár a kérdésbe ezután sem szólt bele. Bosszantotta, ha olyannal akarták terhelni, amire kisebbek is alkalmasak, illetve amit a kisebbeknek tudniuk illett volna.

Nem tudom, ilyen esetek érlelték-e meg Ádám Jenőben azt a véleményt, amit Kodály halála után háromszor is kifejtett nekem, amint bejárogatott a Népzenekutató Csoportba. Ha Kodályra került a szó, azzal lepett meg, hogy „szörnyű rossz tanár volt!" Ez szinte mellbe vágott, minthogy az ellenkezőjéről voltam meggyőződve. Természetesen azonnal kérdeztem, miért. Elmesélte egy vonósnégyesének történetét. Egy részét Kodály

nem találta elég jónak, többször visszaadta, hogy „itt még nem elég érett, dolgozza át", de hogy „mi rossz, és hogyan dolgozza át", arról soha egy árva szót sem szólt. Számomra ez éppen az ellenkezőjét bizonyította: hogy kitűnő tanár volt, aki nem erőltette rá a maga elképzeléseit tanítványaira, hanem azt akarta, hogy maguk izzadják ki a jobbat saját erejükből. Mondtam is Jenőnek, ahányszor újra előhozta ezt az esetet.

Egyszer aztán tovább is folytatta a történetet. Teljesen váratlanul kimegy egy csöngetésre, és Kodály áll az ajtóban úti ruhában. „Adja ide azt a vonósnégyest! Éppen utazom Svájcba, megmutatom X. Y.-nak." (Valamelyik svájci nagy zenészt mondta.) No, erre aztán nekimentem. „És még ezek után állítod, hogy rossz tanár volt? Hát nem ez a nagyszerű, hogy először kihúzza belőled a legjobbat anélkül, hogy a maga elképzelését rád erőltetné, azután meg viszi külföldre beajánlani!" Többet aztán nem is beszélt nekem Kodályról. Ezt az esetet még megírta az „Így láttuk Kodályt"-ba, persze már jóval enyhítve. Rossz tanárról egy szó sem esett már, s csak annyit éreztetett, hogy „Talán egy csekélyke útmutatás átsegített volna a nehezén, de tanárom kitartott amellett, hogy próbára tesz". Hát nem próba volt! Abban tartott ki, hogy nem erőlteti rá a maga elképzeléseit, maga a tanítvány hozza ki magából a legjobbat, amire képes.

Később volt még egy vitánk Kodályról, de már írásban és a nyilvánosság előtt. Én jól tudtam, mennyire szívén viselte Kodály az iskolai énekoktatás ügyét, s hogy mennyire kényszerítette Ádámot, hogy írja meg az elemi iskolai módszertant – vagyis egy kis, bár jelentős részét a teljes mozgalomnak. S hogy Ádám végül is Kodály kényszerének engedve megcsinálta. Ennek alapján azonban azt éreztette, hogy a Kodály-módszer, he-

lyesebben mozgalom, széles körű pedagógiai rendszer, tulajdonképpen Ádám-módszer, mert a „módszertan", hogy milyen fogásokkal tanítsák legsikeresebben a tanítók a tanulókat, az az ő munkája. Mikor erre én azt írtam, hogy a napóleoni stratégiát is marsalljai éppúgy megvalósították, mégis Napóleonról nevezték el, mert nélküle marsalljainak sem lett volna alkalma megoldani a részfeladatokat, akkor sértődötten azzal válaszolt, hogy rendben van, ő az a tüzér, aki elsütötte az ágyút.

Újra megjelent emlékezetemben Kodály, aki az igazolások idején leintett, hogy „Mindegy! Ő az egyetlen tanítványaim közül, akitől soha semmi hálátlanságot nem tapasztaltam".

De hogy milyen tanár volt Kodály, arról egy-két emléket magam is hadd idézzek fel. Már ledoktoráltam, állásban voltam, de sokszor bementem az Akadémiára népdalóráira; különösen ha valami megbeszélnivalóm volt vele. Egy ilyen órán szóba került, hogy a németek milyen hosszú ideig voltak az olasz zene hatása alatt. S akkor merült föl a kérdés: mikor rázta le először a német zene magáról az olaszok formai fegyelmét. A tanítványok találgattak Bachtól Wagnerig. Az első még korai volt, a másik már későbbi. Sokáig folyt a találgatás, Kodály csak olyan válaszokat adott, hogy „akkorra már túl voltak rajta", vagy „akkor még sokáig megvolt az olaszok tanítómester-szerepe" – tudjuk, még Beethoven idejében is. Mehetett ez a találgatás vagy egy negyedóráig; magam is lassan jöttem rá, talán még egy Tóth Aladár-kritika is segített benne, hogy rájöjjek az igazságra. Végre Kodály megsokallta: „Hát senki sem tudja?" Akkor bemondtam, hogy *Weber*rel és a vele kezdődő német romantikával. Erre is egy rövid „úgy van" hangzott el. De hogy erre „rájöttem", méghozzá egy hosszú találgatás után, az felejthetetlenné is tette

számomra – és gondolom, a többiek számára is – a kérdést. És egy sor mellékes kérdést is, ami közben elhangzott az egyes szerzőkkel kapcsolatban.

Máskor ugyanígy kellett találgatnunk, szintén már késői óráinak egyikén, hogy a magyar népdalban annyira általános háromütemű sorok hol fordulnak elő a klasszikus zenében. Itt is hosszú hallgatások és találgatások után már neki kellett megmondania, hogy mindössze két helyen: *Mozart g-moll szimfóniájának* harmadik, fűtött tételében, és *Beethoven 9. szimfóniájának* scherzójában, ahol az odáig és azután is négyütemes motívum hirtelen átalakul háromütemessé – szintén az izgalmas hatás kedvéért. Ezt sem felejtem el soha.

Mikor ezeket elbeszéltem egy volt zeneszerzésnövendékének, az még a következő történettel toldotta meg. Valami formai probléma került elő, ami nagyon ritka a zenetörténetben. Feladatul tűzte ki tanítványainak, hogy keressenek ilyet „a zeneirodalomban". A következő órákon minden héten megkérdezte, hogy találtak-e már, de senki sem talált, pedig búják az Akadémia könyvtárát. Már a harmadik hét is eltelt hiába, mikor végre neki is elfogyott a türelme, s megkérdezte: „Hát senki sem nézte meg Bach fuvolakettőseit?" Gondolom, sokkal nagyobb hatású formatani oktatás az ilyen, mintha óránként szórt volna el ilyen megállapításokat anélkül, hogy növendékeit rákényszerítette volna az elmélyült figyelemre és elemzésre. Ami mellesleg, még a keresett problémán kívül is mennyi formatani tapasztalatot szerzett nekik, amíg „kerestek".

Egy jó tanár előnyös tulajdonságai közé számít, ha engedi a kisebbeket vele vitatkozni. Kodály ezt magától értetődő természetességgel csinálta. Igaz, ritkán volt olyan téma, amiben vitatkozni akartam vele. De azért akadt. Egyszer, lakásán beszélgetés közben előhozta

Karácsony Sándor elméletét. Én kissé fanyalogtam. „Nem szereti?" Erre elmondtam, hogy én már negyedikes gimnazista koromban hallottam egy szakfelügyelőtől, hogy a magyar nyelv mennyire mellérendelő ellentétben a latinnal és más indoeurópai nyelvvel, így ez nekem nem nagy újság. Másrészt Karácsony Sándor azt, hogy a magyar mellérendelő, olyan bonyolult alárendelő könyvsorozat-címekben fejti ki, ami önellentmondás. Én ugyanis azt vártam volna, hogy egy ilyen elméletet úgy rak egymás mellé összetartozó köteteiben, mint 1-2-3- stb. egyenlő kötetek. De ő egymás alá rendelt, bonyolult, alcímekkel tagolt sorozatot adott ki. Kodály szó nélkül meghallgatott, nem is szólt ellene, éppen csak éreztem, hogy nem ért velem egyet. S hogy mennyire nem, azt később tapasztaltam. Karácsony Sándor a Zeneakadémián hirdetett előadást, amire a XVIII-as teremben került sor. Az már zsúfolva volt hallgatósággal. És az első sor jobb szélén ott ült Kodály is. Karácsony sokféléről beszélt, közben zenei kérdéseket is megpendített, például hogy a polifónia – egymás mellé rendelt egyenlő értékű szólamok – inkább felelnek meg a mellérendelő ízlésnek, mint a dallamnak alárendelt funkciós harmóniák. Ilyenkor kissé félénken pislogott arrafelé, amerre Kodály ült, vagy inkább nem mert arrafelé pislogni. A hozzászólások közt *Keszi,* akkor még *Kramer Imre,* Kodály végzett és kedvelt tanítványa elmondta, hogy a Tanár Úr újabban előbb vezeti be tanítványait a polifóniába, s csak azután a funkciós harmóniákba, amit Karácsony nagy megkönnyebbüléssel nyugtázott. Sok felszólalás után végre csönd lett. Kodály várt egy kicsit, aztán hátranézve megkérdezte: „Nincs több hozzászólás?" S minthogy senki sem jelentkezett, azzal folytatta: „Akkor engedjék meg, hogy üdvözöljem Karácsony Sándort, akit ezúttal látok elő-

ször", s kiment hozzá a dobogóra, hogy kezet fogjon vele a közönség hatalmas tapsolása közben. Majd elkezdte mondani „üdvözletét", hogy különböző oldalról ugyanoda jutottak, s egy kis röpszónoklatot vágott ki, ami Karácsonyt felmagasztalta. Mindezt nekem akkor nem mondta el, sőt hagyta, hogy én mondjam el az ellenkezőjét.

Erről az előadáson történt nyilvános üdvözlésről jut eszembe egy másik hasonló jelenet is. Fiatal koromban számos Szabó Dezső-előadáson voltam jelen. Az egyiken, éppen a Zeneakadémia nagytermében, Kodály ugyanúgy az első sorban ült, mint a Karácsony Sándorén. Akkor Szabó Dezső volt, aki előadásába beleszőve Kodályt, ott a nyilvánosság előtt üdvözölte, amire aztán Kodály is felállt, Szabó Dezső is, és ő lefelé, Kodály fölfelé nyújtott kézzel fogtak kezet – ismét a közönség lelkes tapsviharában.

Az sem baj, ha egy tanártól a tanítvány szerénységet, sőt önkritikát is tanulhat. Vagyis nem akarja magát az olümposzi magasságban lebegtetni tanítványai fölött. Mikor lezártam a Kodály–Vargyas példatárát, észrevettem, hogy néhány dallam egymástól messze eső helyen ugyanannak a típusnak távoli, de felismerhető változata. Búsan mentem hozzá, hogy sajnos, néhány variáns is belekerült a gyűjteménybe. (Ma már nem bánom, mert így arra is használható, hogy távoli változatok közös vonásait tanulmányozhassuk.) Kodály mindössze annyit kérdezett: „Hányból?" „496-ból", mondtam félve. „Na látja, én 150-ben is benne hagytam". Ez arra utalt, hogy az *Erdélyi Magyarság* 150 dalában valóban van két teljesen azonos dallam, csak az egyiknek első sora lemegy az alaphangra és az alatta levőre, a másik ugyanezt a sort felviszi oktávval magasabbra, s onnan le a szeptimre. De a sorvégzők szerinti rendezésben ezek messze

kerültek egymástól. Azt pedig magam is tapasztaltam, hogy ilyenkor nem segít az emlékezet, mert amikor találkozik vele az ember, mindig tudja, hogy ezt már láttam, csak azt nem, hogy más-más helyen. Vagyis Kodály sokkal jobban megnyugtatott ezzel a beismeréssel, mintha csak annyit mondott volna: „nem baj, megesik az ilyesmi."

Később az „ilyesmi" megesett vele súlyosabb formában is. Híres népdalfeldolgozásainak utolsó füzetében – már a második világháború után – megjelent egy dal: „Az alföldi csárdába". Első sorában az alaphangon indul, aztán ugrik fel az ötödikre, a másodikban viszont ugyanez a motívum oktávval magasabban hangzik el, úgy száll le az ötödik fokra. A dallam méghozzá kvintváltó, sőt abba a „Páva-dal" rokonságba tartozik, amit Kodály kórusban is, zenekari variációkban is földolgozott. S ő volt az, aki egy oktávtöréses dallamért nyílt levelet írt, hogy az Állami Népi Együttes hibás dallamot terjeszt, és számtalan megnyilatkozásban ítélte el az ilyen éneklést (mikor a dallamot egy pontján oktávval föl- vagy leugratják, mert nem jól választották meg a hangmagasságot).

Mikor aztán a *Népzene Tára* VI. kötetén dolgozva *Olsvai* észrevette, hogy ez a dal *Berze Nagy* gyűjteményében oktávtöréssel lejegyzett kvintváltó Páva-variáns, megmutatta neki. Kodály elnevette magát. Mit tehetett mást egy egészséges ember? Kinevette saját hibáját: hogy ugyanazt követte el, amit annyiszor kifogásolt. Hiába, megmondták már a régiek: néha még a nagy Homérosz is alszik.

Legvonzóbb tulajdonsága azonban az volt, ami nem minden igényes alkotó emberről mondható el, hogy rendkívül méltányolta mások teljesítményét. Ezt nemcsak magammal kapcsolatban tapasztaltam. Ugyanígy

méltányolta a néptánckutatók fölfedezéseit és népszerű teljesítményeit, amikben a maga tudományos eredményeinek és szellemének párhuzamát fedezhette föl. Mégpedig egy olyan rokon területen, aminek tárgya, a néptánc falujárásai közt mindig megragadta, akárcsak Bartókot, aki a románok táncairól típusleírást és jegyzéket is készített zenei könyvében. Kodály ugyanezt megtétette a tánckutatókkal a *Népzene Tára* lakodalmas kötetében.

Először akkor tapasztaltuk ezt az érdeklődést, amikor az ötvenes években Pesovár Ernő és Martin György beszámolót tartott a Néprajzi Társaságban az addig végzett néptánckutatásokról. Már megkezdődött a felolvasás, amikor nyílt az ajtó, s Kodály lépett be rajta. Nemcsak végighallgatta – nagy figyelemmel – a beszámolót, hanem utána kérdésekkel is faggatta a két táncszakértőt.

Később, már első szívinfarktusa után is, megjelent Martinnak azon az előadásán, amelyen a népzene számára olyan fontos tapasztalatait foglalta össze az archaikus fegyvertánc, a „botoló" ritmikájáról. Abban még tetten érhette a 16–17. századi „proporciós gyakorlatot": ugyanannak a dallamnak négyes, majd hármas ritmusú változatait egymásután a tánc egymásra következő fázisaiban. Kodálynak nem lett volna szabad emeletet másznia, mégis eljött meghallgatni az új eredményeket, amelyek fölébresztették kíváncsiságát, és meghallgatásuk után nagy jelentőségűnek is tartotta. Mellette ültem, s emlékszem, hogy helyeselt magában, amikor a bemutatott zenei példákban csakugyan meghallotta a 3/8-ot.

Később, mikor Martint kitették (fél)állásából a Népművészeti Intézetből, azonnal odavette a Csoportba, átkérte a gyűjteményt is, amit ott már épp csak megtűrtek. Később pedig az UNESCO révén szerzett hangosfilm-felvevőt a táncgyűjtések számára. A néptánc mindig is közel állt szívéhez, ahogy a népművészet minden ága, de az igazi kutató egyéniség kiemelkedő eredményeit még inkább közel érezte magához.

Rossz véleményt ritkán hallottam tőle zenészekről. Egyszer, még az igazoló eljárások idején Molnár Imréről mondta, hogy „No, az igazán nem odavaló", tudniillik a Zeneakadémiára tanárnak.

A másikat sokkal később *Sztravinszkij*ról. Mégpedig akkor, amikor a hatvanas években nálunk járt, és néhány művét vezényelte. Valamiért nála voltam, s a beszélgetés folyamán megkérdeztem, ott volt-e a hangversenyén. Nem volt ott. Akkor tette azt a kijelentést, hogy „egy balettszerző", s erősen rám nézett, tiltakozom-e. Nem tiltakoztam, mert magam is azt vallom, hogy az a három műve, ami valószínűen megmarad utána, három korai balettje: a *Petruska*, a *Tűzmadár* és a *Sacre du Printemps*. Bár még azzal szemben is vannak fenntartásaim, amit akkor éreztem, amikor a *„Fából faragott királyfi"* után közvetlenül hallottam a *Petruskát* a Bábszínházban. Bartók után elég halványnak és széttöredezettnek hatott. Pedig a „Fából faragott"-tat tartják Bartók legkevésbé nagyszerű darabjának. Hát még ha a *Csodálatos mandarin* lett volna előtte!

Két emlékem van arról is, ahogy az én véleményemre reagált. Egyszer jelenlétében elmondtam, hogy valakivel arról beszéltünk, ki a „huszadik század zeneszerzője". És akkor azt mondtam – itt Kodály hirtelen visszafordult, és erősen rám nézett – hogy *„Vivaldi"*, mert a huszadik század fedezte föl újra, s ma ő az egyik legtöbbet játszott szerző. Kodálynak tetszett a tréfa, de egy hang nélkül vette tudomásul.

Ugyanígy nézett vissza rám – ma sem tudom, helyes-

lőleg, vagy megrovásként, vagy csak csodálkozóan, mikor jelenlétében azt mertem mondani valakinek, hogy *Ravel Boleró*ja „nagyon hosszú". (Még hozzátehettem volna, hogy nem is eléggé változatos.) De akkor sem szólt egy szót sem, máig tűnődhetek rajta, mi volt a véleménye. Azt persze tudom, különösen mióta hátrahagyott följegyzéseit rendezem, hogy a hosszúságot egyik fő hibának tartotta. Még Vaszytól hallottam, hogy *Te Deum*áról emlegette neki, mennyire rövidebb *Bruckner Te Deum*ánál. Hát lehet, hogy helyeselt az a rám fordított tekintet? Nekem így volna jó.

Azt a tekintetet azóta is magamon érzem. Ő is egyike azoknak, akik sohasem haltak meg számomra. Számtalanszor beszélgetek vele képzeletben, számtalanszor elképzelem, mit szólna egyik vagy másik munkámhoz, cselekedetemhez. Néha valósággal megbeszélem vele magamban egy-egy munkámat, valóságos jelenetek játszódnak le képzeletemben, amelyekben magatartását, álláspontjait jól ismerve „szerepeltetem."

De ez már nem pótolja igazi jelenlétét.

Mostanában ezt a „jelenlétét" igyekeznek is fölszámolni a zeneéletben és a politikaiban egyaránt. Egyre határozottabban jelentkezik sokféle „óvatos", de határozott próbálkozás, hogy megtépázza tekintélyét és kiszorítsa hatását a közéletből. Nem új jelenség ez, csak egy régóta meglevőnek felszínre igyekvése. Mert a „közéletben" tekintélye, amit a közönség tapasztalt, csak kifelé volt, a háttérben annál nagyobb volt a gyűlölködés ellene. A közönség azt hiszi például, hogy a Kodály körönd elnevezés is a hivatalos körök akaratából lett, azonnal kipattant a homlokokból, mint Athéné Zeuszéból. Pedig azt megint csak a Néprajzi Társaság terjesztette a főváros urai elé, akik kétszeri fölterjesztést el is utasítottak, s csak mikor a Társaság nem volt rest,

s harmadszor is, újabb érvekkel javasolta, szánták rá magukat kénytelen-kelletlen a Kodály név megörökítésére.

Még életében, az általunk rendezett IFMC-konferencia végén Ilku, a kultuszminiszter rendezett fogadást a résztvevők számára. *Barnáné,* a zenei főosztályvezető volt mellette, akinek Kodály-ellenessége szinte kisziszegett szavaiból és viselkedéséből. A későn jövő Vikár hibájából nem volt, aki bemutassa a miniszternek a vendégeket, különösen a külföldieket. Barnáné persze ezt Kodályné hibájának akarta beállítani, „aki nem tud viselkedni", holott a miniszter fogadásán a Kodály házaspár is csak vendég, s vagy a miniszter felesége, vagy ha az nincs ott, a legmagasabb rangú női tisztviselő lehet csak háziasszony, vagyis éppen Barnáné. De ő csak tette az epés megjegyzéseket nekem egész idő alatt, s mikor már szállingóztak is el a vendégek, letelt vagy két óra, jelenlétemben az sistergett ki a szájából; „Menjenek már a fenébe!"

Vagyis a szocializmusban is folytatódott az az ellenszenv irányában, amiért a Horthy-korszakban Domanovszky professzor meg tudta fúrni akadémikusságát, amikor Szekfű első ízben próbálta elindítani. S amiért a Kabinetiroda letiltotta *Kodály–Ady „Felszállott a páva"* kórusát, amit az Egyetemi Énekkar Horthy névnapján akart előadni a szokásos operaházi hangversenyen. Igaz, az új világ annyit változtatott, hogy a *Zrínyi szózatát* meg a *Mohács*ot egyszer előadhatták, csak azután tüntette el a színről a szocialista vagy népi demokratikus politika, ennyiben egy fokkal jobbnak látszott a színfalak előtt, de mögötte ugyanaz a politikai megkeményedett ellenszenv munkált, mint az előző uraknál. A különbség annak is tulajdonítható, hogy a *Zrínyi szózata* is, a *Mohács* is csak párhuzamokat ébreszt a hallgatóság-

ban, nem kimondottan arról szól, ami ellen Kodály írta; míg a *Felszállott a páva* azt a „vad vármegyeházát" emlegeti, ami akkor még valóság volt, a politikai élet egyik talpköve, támasza. De azért az áttételekkel kifejezett ellenvélemény is épp olyan érthető volt, s a hivatalos fogadtatás is csak külsőleg volt enyhébb.

Aki hosszú ideig él, aki ideáljaiért harcot folytat, az sok ellenfelet szerez magának, mert sokakat bírál és soknak keresztezi, vagy kereszteznéé érdekeit. És nemcsak politikai ellenfeleket szerez. Mindenki ellensége volt, aki mást akart a zenében, mint amit ő, például aki a *Schönberg*-irányra esküdött. Ilyen volt Jemnitz, sőt azóta szinte minden zeneszerző, aki Schönberget és utódait követi.

Minden lezárult életmű azonnal megkezdi kálváriáját a közvetlen utána következők körében, hogy majd az őutánuk következők vegyék elő újra, s akkor már meg is marad a későbbi nemzedékek tudatában.

NÉPZENEKUTATÓ CSOPORT

Azt még egyelőre nem számolták föl, bár Kodály halála után bizonytalanná vált a sorsa. Másfél évig az addigi igazgatóhelyettes, Rajeczky kapott ideiglenes megbízatást vezetésére, majd őt is, Kerényit és Kiss Lajost is nyugdíjazták, s én lettem egy évre ideiglenesen, majd utána három évre kinevezett igazgató. Igyekeztem úgy megszervezni a munkát, hogy az addigra hatalmasan felszaporodott zenei gyűjtemény feldolgozása belátható időn belül elkészüljön. A nyugdíjazott öregek – akiknek továbbra is lehetővé tettem a munkát – nagy fizetésűek voltak, ami most fölszabadult. Lehetett tehát új erőket fölvenni. A moldvai magyarságot fölfedező *Domokos*

Pál Péter lányát, *Máriát* vettem föl és a szegedi néprajz közismert alakjának, *Bálint Sándor*nak menyét, *Paksa Katalint*! Mindketten hazulról hozták a népdal iránti érdeklődést. De még a stúdió tagjai is mind olyanok voltak és lettek, akik maguk is vagy a népzene vagy a néptánc megszállott hívei, sőt előadói voltak. S ami odáig nem volt a Csoportban, gépírónőt is szereztem. De ennek külön története van, ami még visszanyúlik a Néprajzi Múzeumba, ahol életemben először jutottam gépírónőhöz.

KÉT GÉPÍRÓNŐ

Ági tizenöt éves volt, amikor odakerült a Néprajzi Múzeumba, nyolc általánossal és egy év gép- és gyorsírótanfolyammal a háta mögött. Az igazgató az állásközvetítő útján „szerezte", máshogy sehogy se sikerült gépírónőt kapnia. Nyurga, sovány, hangos beszédű kis proletárlány volt, apja Gödöllőn öreg suszter. Sóhajtottam magamban, amikor munkára jelentkezett: mire fogjuk használni tudni elemi műveltség nélkül?

De hamar kiderült, hogy gépelni jól tudott, s a fiúk a népzenei osztályon hamar rájöttek, hogy az esze jól vág, és minden iránt érdeklődik. És szívesen tanul mindent. Nemsokára már tanították is szolmizálva kottát olvasni, elemi német ismeretekre, és mindarra, amit az osztályon dolgoznia kellett a népzenei anyaggal. Szívesen és gyorsan tanult, szívesen és jól dolgozott.

Az a rossz szokásom, hogy sokszor fütyörészek magamban. Gyakran fütyülgettem a *Beethoven-hegedűverseny* zárótételének utolsó – romantikus – epizódját. Ágának föltűnt: „milyen szép!" El kellett zongorázni. A fiúk leírták, meg is tanították neki. Egyszer aztán meghív-

tam az osztályt vendégségbe, és föltettük a hegedűversenyt *Ojsztrah* játékában a lemezjátszóra. Áhítattal hallgatta, s amikor megkérdeztem, hogy tetszett az a bizonyos rész, azt felelte: „Jaj, akkor úgy éreztem, hogy jegenyefasor között járok, és a fák tetejét zúgatja a szél". Ezzel a hatással, azt hiszem, Beethoven is meg lett volna elégedve.

Akkoriban gyűjtöttem anyagot balladatanulmányaimhoz a Múzeumban. Kezdetben kiválogattam a másolnivalót, és Ági gépelte cédulákra a balladákat. Amint láttam, mennyire érdekli a munka, és mennyire ismeri már a típusokat, rábíztam a válogatást is. Pontosan tudta, mire van szükségem, mire nem, legfeljebb a kétes eseteket megmutatta, vagy inkább többet írt le, mint amennyit kellett. Végül a Népzenei Osztály anyagának egy részét és az Ethnológiai Adattár balladáit ő cédulázta ki számomra.

Azután férjhez ment, elkerült a Múzeumból. Én is átkerültem az akadémiai Népzenekutató Csoportba. Egyszer az utcán egy nagydarab asszony esett a nyakamba. Ági volt kisfiával. És a szokott hévvel ellelkendezte élete folyását azóta, hogy elkerült tőlünk. Elvégezte a gimnáziumot, s érettségire a balladát kapta írásbeli tételnek. Olyan tanulmányt írt belőle, hogy tanára kijelentette: „Ez sokkal több, mint iskolai dolgozat". S minthogy az a magyartanár hamarosan tanácselnökhelyettes lett egy Pest környéki kisvárosban, közel Ágiékhoz, magához vette tisztviselőnek a tanácsba.

Sokkal később egy irodalmi folyóiratot hozott a posta, benne egy vers egy nemrég meghalt erdélyi költőnőtől, fölébe írva nekem szóló ajánlás, meg egy hosszú levél Ágitól. Kórházba került, ott ismerkedett meg a költőnővel, s együtt rendeztek versolvasást, népdaléneklést be-

tegtársaiknak. És persze minderről be akart számolni nekem is.

Amikor aztán átvettem a Népzenekutató Csoport vezetését, sürgősen gépírónőről kellett gondoskodni. Többféle ajánlat után sem sikerült megfelelőt kapni. Akkor jutott eszembe Ági esete: mi volna, ha újra egy fiatal kezdővel próbálkoznék, akit magunk nevelünk magunknak; hátha megint olyan szerencsém lesz, mint vele volt. Egy munkatársunk ismerőse angolt tanított fiatal lányoknak. Ő küldött el két tizenöt éves lányt próbára. Nyolc általános és egy év gép- és gyorsírói tanfolyam után voltak ők is. Egyikük volt *Annamária*. Nagyon fiatalka, majdnem gyermekleány. A másik érettebbnek látszott, mutatósabb is volt, de Anika gépelése volt hibátlanabb. S különösen az tetszett, hogy amikor társa gépelésében itt-ott hibákat vettem észre, ijedten felszisszent. Pedig tulajdonképpen vetélytársak voltak: csak az egyiket vehettem föl. Őt választottam. Apja telefonközpontban szerelő, anyja szőnyegszövő munkás. De külön angolra járatták. Anika első kérdése is az volt fölvétele után, engedem-e továbbtanulni. Megnyugtattam, hogy nekünk is jó, ha művelődik.

Gépelése halálosan pontos volt. Ha valami nem volt jó benne, azonnal kerestem kéziratomban a hibát, s mindig meg is találtam. De még annyira kislány volt, hogy amikor vele is balladákat gépeltettem, megkérdezte: „Tessék mondani, mindig ilyen meséket fogok gépelni?" „Mert nagyon szeretem a mesét", vallotta be az újdonsült munkavállaló.

Persze gépelt mást is: például a *Népzene Tára* köteteinek kéziratát, benne a rengeteg tájszót különleges hangjelöléssel: kétpontos zárt ëkkel, egypontos palóc a-kkal, oe-kkel és hasonlókkal. Olyan szakértő lett, hogy amikor egy balladában, amit kéziratomból másolt,

ugyanaz a szó egyszer zárt e-vel, máskor anélkül került szeme elé, nem nyugodott, míg Martint, a Táncosztály vezetőjét rá nem vette – az ő szobája egybenyílt az adminisztrációval, nekem meg szólni restellt –, hogy nézzen utána a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben. S csak amikor kiderült, hogy az eredetiben is úgy van, írta le a szöveget. Nyugodt lehettem, hibáimat is kijavította.

Természetesen ő sem kerülhette el, hogy a Csoport tagjai ne tanítsák meg kottáról énekelni, táncírást írni és olvasni; később be is került *Tímár* táncegyüttesébe, amíg gyermekei születése miatt abba nem kellett hagynia mindezt.

Egyszer azt a tanulmányt adtam oda letisztázni, amit a ballada paraszti eredetéről angolul adtam elő, s magyarul a Kortársnak akartam elküldeni. Kolléganői lelkesedve fogadtak, hogy milyen szép cikket írtam, Anika fölolvasott belőle részeket. „Bizony, még sírt is!" mondták. Csodálkoztam: talán ott, ahol a végtelenül szomorú menyasszony-siratókat idéztem? „Nem" felelte, „a végén". Újra csodálkoztam; ott csak egy gyöngykagylóhasonlat volt, amivel azt akartam megértetni, hogy nem az a fontos, honnan van a téma, hanem hogy mi lett belőle. „Ott miért sírt?" „Mert olyan szép."

Valaha, huszonévesen égtünk a reformlázban, s lelkesedtünk a jövőbeli lehetőségről, hogy ha majd a munkásság és parasztság tehetséges fiai előtt megnyílik a műveltség, mennyi kitűnő új erővel gazdagodik a társadalom. Mennyivel jobb lesz olyan környezetben élni, ahol fásultak és érzéketlenek helyett értők és érzők vesznek majd körül mindenütt. Sajnos, az elkövetkező idők nem pontosan azt a kiválasztást hozták, amire vágytunk. Annál nagyobb öröm időnként olyanokkal találkozni, akiknek az új élet lehetőséget adott a kibontakozásra, s

többé váltak, mint amire a régi körülmények közt reményük lehetett volna.

Balladakönyvem két kötetét Ági és Anika írta le. Ma rajtam kívül ők ketten ismerik legjobban eredményeimet és a magyar balladaanyagot. Könyvemben nem mondtam nekik köszönetet érte; most ezúton köszönöm meg hozzáértéssel és szeretettel végzett munkájukat.

S az adminisztrációba újonnan hozzánk került asszonyok és lányok is előbb-utóbb engedtek a „vonzásnak", és vagy a népzenébe vagy a tánckutatásba kapcsolódtak be, táncírást, kottaolvasást, szolmizációt tanultak, mint „két gépírónőm". Így olyan együttes alakult ki, amelyben a tudományos kutatók és a gépírónők vagy a stúdió technikusai is mind ugyanannak a tudománynak – vagy inkább a nemzeti kultúra ágának – megszállott munkatársai voltak. És maradtak azután is, hogy a Csoport mint csoport megszűnt, sőt mint „osztály" is több részre szakadt, s egykori igazgatója is eltűnt közülük.

Bár sohasem teljesen. Most mint egy alkalmi „versolvasó kör" tagjai jönnek el időnkint lakásomra, ahol is megmutatják, hogy a népdal és néptánc mellett a magyar költészet, sőt költői próza élvezetében is ugyanazt a baráti kört alkotják, ami akkor ott, a munkahelyen kialakult.

A KODÁLY-CSOPORT MEGSZŰNIK

Szabolcsi Bence halála a negyedik évben aktuálissá tette az önállóság megszüntetését. Bár volt egy pillanat, hogy van remény az önállóság megtartására, mert az Akadémián a közepes nagyságú intézeteket kezdik előnyben részesíteni, amelyek egy igazgató által még egészükben beláthatók és vezethetők, nem mint a nagy mamutinté-

zetek. Erre készítettem egy részletes tervet, ami a szükségletek és a ránk váró feladatok kimutatásával, szerény létszámnöveléssel ilyen közép-intézménnyé fejlesztést javasolt az Akadémiának. De mikor erről egy legközelebbi igazgatói értekezleten néhány szót ejtettem, ugyanaz a felettes már lehajtott feje alá rejtette mosolyát, ami jelezte, hogy a terv már nem időszerű.

Mindennek ellenére nem tudtam elhallgatni meggyőződésemet, hogy Magyarországon van létjogosultsága egy önálló Népzenekutató Intézetnek, s mikor a Tiszatáj fölkért egy cikkre, amit *„A népdal helye közművelődésünkben"* címmel írtam, abban azt is szóvá tettem, hogy hiába javasoltam feletteseinknek az intézetté fejlesztést és a Csoport fenntartását, érveim süket fülekre találtak.

AZ AKADÉMIA VISSZAÜT

Ugyanezen Tiszatáj-szám miatt behívták *Ilia Miskát* a Pártközpontba, hogy egy másik cikk miatt megrovásukat fejezzék ki, s akkor azt is értésére adták, hogy Vargyas tanulmányát sem fogja lenyelni az Akadémia.

A le nem nyelés azzal kezdődött, hogy igazgatóm, Újfalussy emlékeztetett arra, amit hivatalba lépésekor kijelentett: hogy az intézetről bárki csak az ő beleegyezésével és tudtával írhat bármit. Erre közöltem vele, hogy amit írtam, az még az én igazgatóságom idejére vonatkozott, s nincs vele kapcsolatban. Erre abba is hagyta az üggyel való foglalkozást, gondolom, nem is esett nehezére. Így azt az akadémiai szót másként kellett kimondani.

Kimondták akkor, amikor ugyanez évben, hatvanadik születésnapomra megkaptam a Munka Érdemrend arany fokozatát. Azzal ugyanis egyhavi fizetés összege

járt volna. Én kaptam „jutalmat", a szokásos 6000 Ft helyett 8000-et, de egyhavi fizetést nem. Mikor aztán a szakszervezeti megbízott szóvá tette ezt felettesünknél, az megoldotta a rejtélyt: „Vargyas ebben az évben nem érdemelt jutalmat". Ezek szerint a Munka Érdemrendet is csak az előző 59 évért kaptam.

A Tiszatáj-cikknek további hatása is volt. Az Akadémia az intézeti vezetőknek és a minősítetteknek segített autókiutaláshoz jutni. Ezt én is igénybe akartam venni, de az első kérésemre nem kaptam semmit. Akkor még nem fogtam föl, hogy miért. Következő évben újra kértem, s mikor érdeklődtem az ügyet intéző tisztviselőnél, az biztatott, hogy meg fogom kapni, mert a főnök magához kérte az én papírjaimat. Erre már rögtön tudtam, hogy megint nem fogok kapni, s úgy is lett. De nem kaptam ennél fontosabb dolgot sem: kiküldetést külföldi ballada-konferenciára. Méghozzá pár nappal annak kezdete előtt jött a döntés, hogy ne is legyen lehetőségem más módon megszerezni a pénzt és útlevelet. Ugyanakkor a nálam sokkal fiatalabb *Kriza Ildikót* kiküldték. (Nb. mégis eljutottam – mások segítségével – éjszakai utazással, és megkésve.)

Ettől kezdve semmit sem kérek az Akadémiától, amelynek doktora vagyok, s egy intézetének évekig dolgozója voltam, négy évig igazgatója is.

Bár nem ez a fontos, hanem hogy mi nem voltam. Az mutatja meg az ember „valóságos értékelését". Nem vagyok az Akadémia tagja, nem vagyok egyetemi tanár, nem voltam Kossuth-díjas. (Ezt azért írom múlt időben, mert a változás óta kaptam Széchenyi-díjat.) Azért mondtam – és mondták – magamról, hogy három „majdnem" vagyok: majdnem Kossuth-díjas, majdnem egyetemi tanár és majdnem akadémikus. A Kossuth-díjra vonatkozólag ugyanis még ritmus-könyvem vitája

után, 1953-ban kaptam „jelzést". Az Akadémiai Kiadó igazgatóhelyettese hívott fel, hogy Pécsett kiállítást rendeznek kiadványaikból, ahol is Kossuth-díjas szerzőik fényképét is el akarják helyezni, ezért kéri az enyémet is. Mikor közöltem vele, hogy nem vagyok Kossuth-díjas, igen csodálkozott, mert nekik az Akadémia Elnökségi Hivatala adta meg a listát. Tehát valami nagyon utolsó, felső fokon bukott el az ügy.

Egyetemi tanárságom is „majdnem": két évig voltam docens – még nem igazi egyetemi tanár –, utána elküldtek az Egyetemről.

És az akadémiai tagság? Arra még a hetvenes években felterjesztett Újfalussy, persze hiába. (Falvy előre megmondta, hogy „akkor terjeszti föl, amikor teljesen bizonyos, hogy nem lehet az".) Másodszor Szabolcsi Miklós mint az I. Osztály elnöke indította el, s az Osztály állítólag egyhangúlag meg is szavazta. Mindenesetre feleségemtől kérték munkásságom jegyzékét az Osztályra. Azután megjelentek a fölterjesztések, csak az enyém nem volt köztük. Kiszivárgott, hogy Knopp András töröltette, mert a *Demszky*-ügyben körözött tiltakozást aláírtam, sőt ott voltam a tárgyaláson is az első sorban Donáth Ferenc mellett. (Akkoriban több más ilyen tiltakozást is aláírtam.) Így mai napig távol vagyok az Akadémiától, és ez már így marad halálomig.

De nem is ezek az el nem ért „sikerek" számítottak életemben, hanem hogy olyanoktól kaptam elismerést, akiknek nagyon is adtam a véleményükre. Elsősorban Kodály elismerése volt fontos. Állandóan az lebegett a szemem előtt, ami különösen igazgatói munkám alatt adott ösztönzést, hogy Kodály után folytatom a munkát, hogy méltónak kell lennem ahhoz, amit ő kezdett a csoporttal s még annak megalakulása előtt kettesben

Bartókkal. Állandóan Kodály szemét éreztem magamom: vajon helyesli-e, amit csinálok.

Azért halála évfordulóin, amikor hagyományosan kivonultunk sírjához, a pár percnyi néma főhajtás alatt *Tóth Árpád* sorai jártak eszemben az *„Invokáció Csokonai Mihályhoz"* végéről, míg a többiek néma csöndben adóztak az emlékezésnek:

„... ne szóljon ez az ének,
Míg meg nem áldod. Eltünődni jó,
Hogy valahonnan munkám áldva nézed:
Tiéd e csendes invokáció."

KISZABADULT FORRADALMÁROK

Életem legfontosabb kapcsolata Kodály halálával véget ért. De volt még egy hasonlóan fontos kapcsolatom is: az általam vallott és vállalt politika kiemelkedő egyéniségeivel. Akiket a forradalom után bebörtönöztek, de ekkorra már sorra kiszabadultak: Bibó, Donáth, Széll Jenő, *Vásárhelyi Miklós*.

Bibó Pista a Statisztikai Hivatalban kapott könyvtárosi állást. Akkor még a Bimbó út elején laktunk, szemben a Statisztikával, ahová családilag bejártunk ebédelni, még azután is, hogy feleségem már nem ott dolgozott. Így fiaim sokszor találkoztak Bibóval, és kérdezgették az asztal mellett, s ő nem sajnálta a 15–16 éves ifjak számára is kifejteni véleményét – mindig részletesen és világos megfogalmazásban. Amit fiaim lelkesen hallgattak.

Bibót tanulmányai ma már az egész világ előtt ismertté tették, mint gondolkodót (ami tehát lényege). Én néhány külső, emberi vonást akarok csak felvillantani

róla, a mindennapi Bibót, aki kiegészíti a gondolkodót – egészen más színekkel, mintha valaki csak írásai után ismeri.

Még az Egyetemi Könyvtárban, bebörtönzése előtti időkből él bennem egy emlék. Megkaptam egy új Görgey-könyvet, amely száműzetéséről szólt, és kezdtem beleolvasni. Rátaláltam arra a részre, amikor Bécsben megtudják, hogy egy napig ott van átutazóban, s mikor szállodája elé ér, a tér tele van rá váró, tisztelgő tömeggel, akik meglátva őt levett kalappal üdvözlik a forradalmi vezért. Mondom a mellettem ülő Pistának: nézd, milyen érdekes – és elmondom a fentieket. Pista egy könyv fölé hajolva olvasott. Mikor ezt hallotta, föl se nézve kinyújtotta oldalt a kezét és szótlanul elvette előlem a kinyitott könyvet, maga elé tette és elmélyülten kezdte olvasni.

Ilyen elmélyült olvasásról él egy másik kép is emlékezetemben, gyökeresen más jelleggel. Akkor már a Statisztikában dolgozott, s egyszer szembejön velem a Bimbó út elején. Bal kezében bevásárlószatyor lógott zsúfolásig megrakva, nadrágja hátsó zsebéből kiállt a teli tejesüveg, amelyre fennakadt zakója. Jobb kezében egy könyvet tartott és elmerülten olvasott. „Mit olvasol, Pista?" kiáltottam rá, mire fölnézett, és megmutatta: egy francia nyelvű történelmi mű volt. Igazi Bibó-arckép: a mindennapi élet apró-cseprő feladatait engedelmesen vállaló családapa, akinek szelleme ezalatt a világtörténelem tájait járja.

Temetésére gondolatban készültem egy búcsúztatóra, de olyan sokára került rá sor, hogy addigra már gyógyfürdőre voltam beutalva, s nem vehettem részt rajta. De amit akkor elgondoltam, belekerült a Bibó-Emlékkönyvbe, odaírt megemlékezésembe.

Azt az emlékkönyvet viszont másik kiszabadult börtöntársa, Donáth Feri szerkesztette. Ővele mulatságos volt újra találkoznom.

Meg voltam híva Széll Jenőhöz, aki nem mondta meg előzőleg, hogy ki lesz még ott rajtam kívül. Mikor bementem, már jelen volt egy vastag nyakú, testes úr, akit én valami félreállított egykori főispánnak néztem, s ezen még az sem változtatott, hogy bemutatkozáskor érthetően mondta nevét: Donáth Ferenc. Azt hittem, véletlen névegyezés. Aztán beszélgettünk, s egyszer valahogy szóba került, hogy börtönben volt. Ránéztem meglepve: csak nem „az a Donáth Ferenc vagy?" „De igen." Akkor megöleltem, és mentegetőztem, hogy az én emlékezetemben ő egy vékony nyakú, egészen más jellegű fiatalemberként élt, s nem is álmodtam, hogy ugyanazt látom magam előtt ilyen megváltozott külsővel. Ugyanis az Egyetemi Kör óta nem találkoztam vele, s nem is nagyon néztem azokat a „képeket", amiken látni lehetett volna azokban az időkben, amikor a politikai élet csúcsán szerepelt.

De most újra barátok lettünk. Többször följött hozzánk, s fiaim őt is elhalmozták kérdésekkel, s nagy érdeklődéssel szívták megukba minden szavát. Még többet mentem én hozzá. Csakhogy ott, ha izgalmasabb politikai témáról akartunk beszélgetni, otthagytuk a lakást s elmentünk „kutyát sétáltatni", mert biztosra vette, hogy lehallgató készülék van beszerelve a lakásba.

Ő volt az, aki még valamit biztosított számomra a politizálás lehetőségéből. Ha nem is igazi politikára, vagyis cselekvésre, szervezésre, mert annak már vége volt az ő számára is, de legalább az időnkénti véleménynyilvánításra, és a hasonló gondolkodásúakkal való találkozásra.

Amit Illyés még fiatal korában úgy fogalmazott meg:

Fogoly vagy. Hang lehetsz csupán.
Nehéz sarába bár a földnek
Áruló gyökerek kötöznek
Tanuld el életed csucsán
Vad pátoszát a szál fenyőknek.

A pátosz azonban csak a cselekvéshez illik, a szó ne legyen pátosszal kimondva, hanem egyértelműen és határozottan.

Ezt mondta ki a Bibó-emlékkönyv legtöbb írása, amit Donáth Feri szerkesztett. Éppen kórházban feküdtem, amikor fölkeresett, hogy vállalom-e a részvételt. Természetesen vállaltam, és azonnal kezdtem fölidézni, amit sírja mellett szerettem volna elmondani, kiegészítve egy s más újabb gondolattal, ami egy temetési beszédbe már nem illett volna bele. A kötetet akkor nem adták ki, csak szamizdatként forgott közkézen egy szűkebb ellenzéki körben. Sőt megjelenése is csak úgy volt lehetséges még ilyen gépelt-bekötött példányokkal is, hogy minden szerző fizetett 1000 forintot a költségekre. (Ma, mikor ezeket írom, már megjelent a nyomtatott könyv is, olvashatja a széles olvasóközönség is. Ezúttal már csak a honoráriumról kellett lemondani a szerzőknek.)

Akkor a Knopp András által összeállított pártközponti vélemény engem a második csoportba sorolt. Ez a véleménye aztán végleg megváltozott, amikor aláírtam a Demszky megveretése és pörbefogása elleni tiltakozást, sőt el is mentem a tárgyalásra, ahol is Donáth Feri mellett ott ültem a közönség első sorában, amíg a bíróság ki nem vonult, át nem tette a tárgyalást egy másik terembe, ahová már nem engedték be a nagy számban

kivonult ellenzéki ifjúságot. Ez volt, gondolom, a fő ok más tiltakozó aláírásom mellett, aminek következtében Knopp András letiltotta akadémiai fölterjesztésemet is.

Donáth szervezte meg a Monori Találkozót is. Az volt az első nyilvános és szervezett megjelenése az ellenzéknek. Neki köszönhetem, hogy részt vehettem rajta.

Valamit még a Monori Találkozóról. Már egy napja ott voltunk, mikor meghallottuk, hogy autók érkeztek a Camping-tábor bejáratához, leintették az alkalmazottak kérdezősködését, semmit sem közöltek velük, csak behajtattak, s valahol a távolban letáboroztak. Mindenki tudta ezután, hogy ami elhangzik, azt távolból lehallgatják, sőt föl is veszik. Valaki a meghívottak közül két-három nappal előbb elmondhatott valamit valahol a készülő összejövetelről, amire rögtön kiszállt a rendőrség ellenőrizni. Pedig ott csak előadások voltak és vita, nem „szervezkedés". De hát az is tilos olyanoknak, mint akik ott voltunk.

Donáth Feri 1986. július 15-én belehalt bőrrákjába, amely már évek óta kínozta. Egy héttel halála előtt, mikor hírt kaptam állapotáról, berohantam hozzá a kórházba. Akkor már tulajdonképpen nem fogadott látogatót, de felesége engem még beengedett. Én sem maradtam soká, látva, mennyire rosszul van. De valamit beszélni az alatt is kellett, s kezdtem mondani, hogy talán most már megint lesz időm közéleti kérdésekkel foglalkozni. (Tudniillik combnyaktörésem és költözködésünk, lakásfelújításunk után.) A „közéleti kérdések"-re csak keserűen legyintett. „Közélet!" mondta, „itt csak kegyetlen diktatúra van, semminek sincs értelme." Evvel a reménytelen elkeseredéssel halt meg az az ember, aki húszéves fiatalságától kezdve a magyar közélet demokratizálásáért küzdött, amit élete derekáig a kommunista eszmék megvalósításán keresztül hitt és akart elér-

ni. A kommunista párt győzelme megvalósult, a demokratizálás nem. S ő súlyosabb büntetéseket kapott saját győztes pártjától – kétszeri súlyos börtönbüntetést, egyet még a forradalom előtt, a másikat azután – mint ellenségétől, a Horthy-rendszertől. És így kellett élete végén újra „ellenzéki" táborba kerülnie és maradnia halálig.

Temetése nem mindennapi körülmények közt folyt le. Aznap egyedül az ő temetése volt „műsoron" a Farkasréti temetőben. Az összes többi fülke lezárva. Nyilván a rendőrség rendelte így, hogy könnyebben tudja ellenőrizni az „eseményeket" és az összegyűlt tömeg viselkedését. Így legalább halálában mégis megkülönböztetett elbánásban részesült, aki ezt – más formában ugyan, de – egész élete alapján megérdemelte.

Donáth Feri halála után még egyszer részt vehettem egy „ellenzéki" vagy annak nevezett megbeszélésen *Eörsy István* lakásán. Csakhogy ott már olyanok is részt vettek, akik korábban éppen nem voltak ellenzékiek. Sőt a váltakozó „elnöklésben" is helyet kaptak ilyenek. Így történt azután, hogy hozzászólásomért „kikaptam". 56-ról volt szó, s én tudván, hogy azt a forradalmat alulról, az utcán harcoló és mozgó tömeg „csinálta", sőt irányította is, mert a felül levő vezetők Nagy Imréig bezárólag az alulról jövő követelések kényszere alatt léptek egyre tovább, elmondtam mindazt az „epizódot", amit evvel kapcsolatban átéltem az utcán, s az előzőkben leírtam. Erre mondta egy ilyen elnök, hogy „ne ilyen epizódokat mondjunk el" – mert ő is, mint az ilyen „politikusok" mind csak azt tartják „eseménynek", ami a legfelső szinten – „pártvezéri szinten" – történik. És többször nem is engedett szólani.

Ez volt utolsó együttlétem „hivatalos" politizálókkal. Mert már a későbbiekre, például a Lakitelki Találkozóra, nem hívtak meg. S így végleg lezárult számomra a politikai élet. Eddig is inkább csak „szó" volt az, mint politika. S fülembe cseng Faust szava: „Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen" (= Lehetetlen a szót ily nagyra tartanom.) Sajnos, azonban odáig nem tudtam eljutni, hogy „Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat" (= És vigasztalódva írom: kezdetben vala a tett). Mert azt kell írnom egyáltalán nem vigasztalódva, hogy sem kezdetben, sem életem végéig nem volt lehetőségem a tettre. És nem is hiszem, hogy lehet ez még másként hátralévő életemben.

Itt kell leszögeznem, hogy ezt és írásom túlnyomó részét már 1987-ben befejeztem, s arról volt is szó, hogy egészen, vagy egyes részei napvilágot látnak. De végleges formáját és tartalmát most, 1992 elején kapta, s most már biztosan állíthatom: valóban nem kaptam semmi lehetőséget az új politikai életben való közreműködésre.

De legalább megértem a végleges felszabadulást. Amit sem Bibó, sem Donáth nem érhetett meg. Én tehát legalább annyit elértem, hogy örülhetek.

Életem képe ez. – Már elestvéledtem.
Béborult az élet vidám álorcája!
(Berzsenyi)

Vidámnak láttam azt az álorcát? Vagy álorcának gondoltam, akár vidám volt, akár szomorú? Sohasem gondolkoztam ezen, igazában nem is vettem észre. Sosem a mában éltem, mindig előre néztem. A „majd" volt a fontos, sosem a „most" vagy az „ezelőtt".

Mindenki optimistának tartott, különösen aki legközelebbről lát: feleségem. Pedig nem tudtam hazudni magamnak, fel is tudtam fogni a körülményeket és nehézségeket. Néha végtelen csüggedtség is vett rajtam erőt. De talán nem azért, amit a külső körülményekben tapasztaltam; hanem mert az akaraterő? vagy a küzdeni akarás? vagyis az életerő lankadt el bennem valamiért a testi-idegzeti hullámzás mélypontjain.

Mert nem az optimizmus volt, ami mozgatott, nem a jó kiolthatatlan *reménye,* hanem a jó nem lankadó *akarata.* Amíg ez töretlenül élt bennem, addig mindig előre néztem.

Ez „estvéledett el" most bennem, hogy visszanézek? Lehet. Hiszen talán nem szégyen az, ha 73 (illetve 78) évesen elernyed az a tettvágy, amit addig mindig csak „fiatalosnak" nevezett, aki látta.

Milyennek látom hát én azt az utat, így visszanézve, amit idáig megjártam?

Volt egy belső magja életemnek, ami minden nehézségen átsegített, amiért végül is hálás vagyok az életnek: családom. Ez az egy sikerült, s ezért volt erőm mindent

elviselni, ami kívülről jött, ha olyan volt, hogy ki kellett bírni. És ezért bírtam ki mindent, ami nem sikerült.

Tulajdonképpen semmi sem sikerült, amire vágytam: zenében, irodalomban, közéletben. De amire futotta erőmből – a tudományban – elvégeztem valamit, amire legalább nem kell szégyenkezve gondolnom.

Igaz, ha „majdnem méltóságos" nagynéném szemével nézném a világot, akkor háromszorosan „majdnem"-nek tarthatnám magamat. De ezek közül csak a tanárságra vágytam, mert az lehetőség munkára, továbbadására annak, amit tudok, amit elértem. A másik kettő csak cím és anyagi elismerés; ezek hidegen hagytak.

És legalább nem kellett fogadnom pályatársaim üdvözletét a „később érkezőnek". Ahogy Balga fogadja Csongort, akit a bűvös bocskor levetett:

Míg te égen, csillagon
Össze-vissza nyargalóztál,
Jöttem én a vert úton.

Így hát elég közepes az az élet, aminek képét itt lerajzoltam. Szellemiekben talán nem volt átlagos, de anyagiakban annál inkább. Ha a „hárommillió koldus"-hoz mérem életemet, akkor átlagos. De ha a középosztályhoz vagy a szellemi foglalkozásúakéhoz, akkor inkább mélyen az átlag alatt volt. Vagyis könnyű nem volt.

Pedig az a 73 (78) év két világháború és hét politikai rendszer változásán keresztül húzódott. Éltem még a 67-es osztrák-magyar világban is, majd az azt fölváltó kommünben – erről már emlékeim is vannak. A következő ötöt már tudatommal is átéltem: a Horthy-korszakot, Szálasiékat, Rákosit, a forradalmat, Kádárt és végül, ami azóta folyt. Kettő kivételével többé-kevésbé szembenálltam minddel. De megéltem benne annak a

forradalomnak csodálatos élményét is, aminőt 100–150 év csak egyszer ad meg az embereknek. És végül a teljes felszabadulást!

Unalmas tehát nem volt, ha könnyű sem lehetett. Tehát nehéz volt?

Nem hurcoltak haláltáborokba. Fegyverrel, halálveszélyben sem vánszorogtam végig Kelet-Európa fagyos síkságain. A börtönöket sem jártam meg, mint annyian kortársaim közül. Az erdélyi, szlovákiai magyarok megaláztatásaiból, elnyomásából sem jutott ki nekem semmi. Egy rövid időtől eltekintve még éheznem sem kellett.

Ha röviden akarom megfogalmazni, ami erre az életre általában jellemző, csak azt mondhatom: mindig kerítésen kívül jártam. Nem mehettem be azokba a házakba, ahonnan az életet irányították, sem azokba, ahol jól élték. Csak a kerítésen át vagy az ablakokon keresztül láthattam egy kis részét annak, mi folyik odabelül.

Az út másik oldalán pedig ott volt az árok; amibe be lehetett esni. Szerencsém volt, nem estem bele soha. Így mentem egy életen át a szűk, néha göröngyös, de mindig járható úton. Csak láttam, mi van az egyik oldalon, a kerítésen túl, és mi van a másikon, akik belebuktak az árokba.

Azért az út egyhangú sem volt soha. Lehetett volna ugyan nyugalmasabb is, kevésbé nyomorúságos, sikerekben gazdagabb is. Ha 200 kilométerrel nyugatabbra születek, biztosan sokkal könnyebb lett volna. Kevesebb küszködéssel, kevesebb felháborodással jártam volna valami sokkal simább úton.

De ez sohasem jutott az eszembe. Soha, egy pillanatig sem vágytam máshová. Csak itt akartam élni, ahogy itt lehetett.

Azt jelenti ez, hogy elégedett voltam? Nem, azt azért nem mondhatom.

De lehetett mindig lelkesedni valamiért, mindig kellett harcolni valamiért vagy valami ellen. Valami jobbért. Bizonyára többet, mint máshol *kellett* volna. Helyesebben: *lehetett* volna. Mert ez a lehetőség értelmet ad az életnek. Még ha itt a küzdelem kevesebb győzelemmel jár is. De „az élet célja e küzdés maga".

Vagyis akkor hát: mégis érdemes volt?

Csak azt tudom mondani: sohasem bántam meg.

Érdekes volt.

TARTALOMJEGYZÉK

Gyermekkori emlékek 5
Igavonók 6
Családi örökség 8
Találkozás a népdallal 9
Zenetanulás 12
Igazi népdal 15
Trójai háború a Zsigmond téren 21
Gimnázium 23
Apám 26
Tanításaim 27
Egyetem 31
Kodály órái 33
Zeneakadémiai felvételi 36
Magyar–német szak 39
Szekfű 44
Újra Kodály 46
Zeneakadémia 51
Bartók-emlékek 52
Egyetemi Kör – Márciusi Front 58
Táj- és Népkutató 65
Pesce canella 73
Kiskunhalas 74
Derzstomaj 79
Györffy halála 82
Életszínvonal 84
Cserkészet 88
Egy „nagynémet” 92

Rokonság 95
Zálogház 98
Jobaháza 100
Faragó György 103
Disszertációm 105
Hangulatok 113
Disszertációm sorsa 115
Doktorátus 117
Visszhangok 124
Ungarn-cikk 125
Egyetemi Könyvtár 128
Ballada 129
Románok és magyarok 132
Sorozás 135
Kristóffyék 137
Háború 140
Ellenállás 141
Zsidósors 144
Az első megszállás 145
Rejtegetés 147
„Kiugrás" 153
Fogolylisták 155
Rejtőzködés vége 162
1944 karácsonya 164
Ostrom 167
Versmondás 171
Senki földjén 172
Félelmeim 173
Egy szomszéd 176
Orosz katonák 178
A hála egy neme a bosszúállásnak 181
Rendhagyó visszaemlékezés 185
„Kicsi robot" 190
„Új élet" 191

Pattintott kenyérkorszak 192
Új „romos lakás" 193
Egy Szovjetunióból hazatért emigráns 195
Nemzeti Bizottság – Parasztpárt 197
Igazolóbizottság 207
Dohnányi 214
Bartók 215
Mátrai 216
A „Válasz" 219
„Fertőzés" 223
Corona 226
Emberek színeváltozása 229
Múzeumban 242
Egy könyv sorsa 244
Lakás – család 260
Anyagi csúcs 263
Külföldi utak 267
Ügyetlenségeim 273
Kidobnak az egyetemről 277
Bartók-Emlékkönyv 282
Forradalom 287
Bizalom 295
Kádár 306
Kádár-párt – Münnich-párt 308
Lebukások 313
Újra ballada 315
Egy kiküldetés, és ami abból következik 315
Kodályról 325
Népzenekutató Csoport 358
Két gépírónő 359
A Kodály-Csoport megszűnik 363
Az Akadémia visszaüt 364
Kiszabadult forradalmárok 367
Egyenleg 374

Szépirodalmi Könyvkiadó
Felelős vezető Pálffy Imre Péter ügyvezető igazgató
A kiadványt a Zenemű Nomda Kft. készítette
Budapest, 1993
Munkaszám 93.50555
Felelős vezető Tóth Béláné ügyvezető igazgató

Felelős szerkesztő Turcsány Péter
Műszaki vezető Deák Lászlóné
A borítóterv Gosztola Gábor munkája
Megjelent 19,44 (A/5) ív terjedelemben
SZ/13-h-9395

ISBN 963 15 4427 3